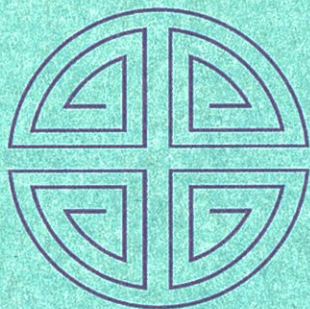

ТЫВА ДЫЛ

8.9

ТЫВА ДЫЛ

ОРТУМАК ШКОЛАНЫҢ
8–9
КЛАССТАРЫНГА ӨӨРЕДИЛГЕ НОМУ

*Тыва Республиканың ниити болгаш
профессионал өөредилге ямызы
бадылаан*

ЭДИЛГЕЛИГ ҮШКҮ
ҮНДҮРҮЛГЕЗИ

ТЫВАНЫҢ НОМ ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ – 2006

Номнуң авторлары:

М. Д. БИЧЕ-ООЛ, Д. А. МОНГУШ, М. В. БАВУУ-СЮРЮН (8 класс);
А. К. ОЙДАН-ООЛ (9 класс)

Рецензентилер:

Е. Б. САЛЗЫНМАА, А. А. АЛДЫН-ООЛ

ХУРААНГАЙЛААН АТТАР

А. А. – А. Арапчор	Н. Д. – Н. Доможаков
А. Д. – А. Даржай	Н. О. – Н. Островский
А.-Й. – Тыва улустуң
алгыш-йөрээлдери	О. К. – О. Кодур-оол
А. Т. – А. Темир	О. О. – О. Охемчик
А. Ү. – А. Үержаа	О. С. – О. Саган-оол
Б. О. – Б. Ондар	О. Сегл. – О. Сеглеңмей
Б. Х. – Б. Хөвөңмей	О. Сув. – О. Сувакпит
В. К. – В. Көк-оол	П. – А. Пушкин
В. С. – В. Сагаан-оол	С. – С. Сарыг-оол
В. Сер. – В. Серен-оол	С. К. – К. Сат
В. Х. – В. Хомушку	С. Л. – С. Самба-Лүндүп
В. Э. – В. Эренчин	С. М. – С. Молдурга
Д. Б. – Д. Бегзи	С. Мин. – С. Миндирия
Д. С. – Д. Сарыкай	С. П. – С. Пюрбю
Е. Т. – Е. Танова	С.С. – С. Сүрүң-оол
И. С. – И. Самбуу	С. Т. – С. Тока
К. А. – К. Аракчаа	С. Там. – С. Тамба
К. К. – К.-Э. Кудажы	Т. – И. Тургенев
К.-Л. – М. Кенин-Лопсан	Т. А. – «Тываның аныяктары»
Кож. – кожамыктар	Т. К. – Т. Кызыл-оол
К. С. – К. Сүттүг-оол	Т. Х. – Т. Хертек
Кузн. – И. Кузнецов	Ү. д. – үлегер домак
К. Ч. – К. Чамыяң	Фад. – А. Фадеев
Л. К. – Л. Кассиль	Х. О. – Х. Ойдан-оол
Л. Т. – Л. Толстой	Ч. – А. Чехов
Л. Ч. – Л. Чадамба	Ч. А. – Ч. Айтматов
М. А. – М. Ауэзов	Ч. К. – Ч. Кара-Күске
М. Г. – М. Горький	Ч. Ч. – Ч. Чап
М. Д. – М. Доржу	Ш. К. – Ш. Куулар
М. М. – М. Мендуме	Ш. С. – Ш. Суваң
М. Ө. – М. Өлчей-оол	Шол. – М. Шолохов
М. Э. – М. Эргеп	Э. Д. – Э. Донгак
Н. – Н. Некрасов	Э. К. – Э. Кечил-оол
	Ю. К. – Ю. Кюнзегеш

§ 1. Тыва бижикти чогаатканы.

1. Тыва бижик чок турар үеде тывалар амы-хуузунда чагаа-лажырда, албан-херек документи-лери кылырда, оларны чурт иштинге чарлап парлаарда, солун-сеткүүл үндүрерде, эрги (ама саазынның үстүнден адаанче углай бижип бадырар) моол бижикти болгаш моол дылды ажыглап чораан. 20 вектиң 20 чылдарын сөөлзүредир ажыттыңган баштайгы тыва школаларга эрги бижиктиг моол дылды, а чамдык школаларга орус дылды болгаш орус бижикти база өөренип эгелээн.

Тыва национал бижик чогаадыр дугайында айтырыг 1921 чылда Тывага үнген улусчу революцияның соонда тургустунган. Тыва бижиктиң элээн каш төлөвилелдери кылдыңган турган.

Ындыг төлөвилелдерниң бирээзинге 1927 чылда Москвага парлаттыңган, орус алфавитке үндөзилеттинген үжүглелдиң бижиниң хамаарыштырып болур. Ол номда ө, ц, ң деп үннерни дамчы-дар ө, ү, и болгаш өске-даа хевирин өскерткен үжүктөр бар.

Ол-ла чылдарда түрк, япон, кыдат болгаш өске-даа чөөн чүк дылдарының шинчилекчизи Евгений Дмитриевич Поливанов база тыва бижиктиң төлөвилелдерин тургускан. Ол төлөвилел чиде берген төлөөде, ооң чогуу кандыг турганы билдинмес.

Тыва бижиктиң латин алфавитке үндөзилеттинген бир онзагай төлөвилелин 20 чылдарны сөөлзүредир Чадаана хүрээзинин ламазы Монгуш Лопсаң-Чимит (чамдык медээлер ёзугаар алырга, Севээн деп лама-биле кады) чогааткан. Ол бижиктиң төлөвилели архивте бар. Ынчалза-даа ооң чамдык үжүктөриниң чогуу кандыг үннер илередип турганы билдинмес.

Ынчаарга 1930 чылдың июнь 28-те баштайгы тыва национал бижик кылдыр бадылаттыңган, латин үжүккө үндөзилеттинген тыва бижиктиң эге төлөвилелин моол болгаш түрк дылдар талазы-биле эртемден Николай Николаевич Поппе тургускан. Түрк улустарга ол үеде нептерээн турган чаа түрк алфавитке үндөзилээн ол төлөвилелди ажыглааш, тыва бижикти чогаадырынга элээн хөй эртемденнер, Москва, Ленинградка турган тыва сургуулдар,

Тываның күрүне, культура, хөй-ниити ажылдакчылары киришкен.

1941–1944 чылдарда тыва бижикти орус үндезинниг алфавитче шилчиткен.

Тыва бижикти чогаадырынга тыва дылдың баштайгы шинчилекчилериниң бирээзи Николай Фёдорович Катановтун «Опыт исследования урянхайского языка» (Урянхай дылды шинчилээриниң шенелдези) деп 1903 чылда Казаньга үнген ному улуг ужур-дузалыг болган.

Тыва бижикти сайзырадып, ооң орфографиязын, пунктуациязын быжыктырырынга Александр Адольфович Пальмбах, Монгуш Допчунович Биче-оол, Леонид Борандаевич Чадамба, Шулуу Чыргал-оолович Сат дээш өске-даа эртемденнер, башкылар, парлалга ажылдакчылары улуг үлүг-хуузун киирген.

Тыва бижик республиканың ажыл-агый, культура, чечен чогаал, уран чүүл, эртем, улус өөредилгезиниң талазы-биле хөгжүлдезинге улуг ужур-уткалыг болган.

Тыва бижик чокта, тывалар кандыг бижик ажыглап чорааныл?

Тыва бижикти чогаадыр дугайында айтырыг кажан тургустунганыл?

Тыва бижиктиң кандыг төлөвилелдери турган-дыр?

Тыва национал бижикти кажан бадылааныл?

Тыва бижикти орус үндезинниг алфавитче кажан шилчиткенил?

Тыва бижиктиң ужур-дузазы чүдөл?

1. Номчунар. Бичин оол баштай кандыг бижиктер өөренип турган-дыр, ооң чаа бижикти өөренип алырынга чүү дузалаан-дыр, чугаалаңар.

Тыва бижикти кажан, каяа, канчап бодум өөренип алганымны бижикседим. Тибет болгаш моол бижик эртемниг, Ээрбек чурттуг Оюн Янчат-Бурулбаа деп кижини 1928 чыл үезинде, 8 харлыг турумда, мени болгаш мээң үем ийи оолду тибет ном-бижикке өөредип турган. Ынчалза-даа ону үр болбаанда хоруп каан. Ооң орнунга моол бижик өөренирин база-ла ол башкым Эргил-оол болгаш Таңгытпай бис үшке сүмелээрге, өөренип эгеледивис. Моол бижиктиң үжүктөрүн бижи-вишаан, доктаадып өөренип дооскаш, кожуп бижип турувуста, база-ла соксадып каан. Чүге дээрге 1929 чыл үези, удавас чаа тыва бижик үнер деп чугаа чон аразынга тыштып келген. Ээрбек Кызыл хоорай чанында болгаш, хоорайлаан арбан, суму даргалары, арат чон «Соңгаартаң эртемниг улус Кызылда келген, олар тыва бижик чогаадыр дээн-дир» дижип турганышын болган.

1930 чылдың 9 ай ортан үезинде Ээрбек сумузуңуң төвү Ак-Хавакка араттар улаан-булуң (кызыл-булуң) деп бичии бажыңны тудуп дооскан. 1930 чылда чайын Ээрбектен Оюн Бопуушту Кызылга тыва бижик башкыларының түр сургуулунче суму даргазы чорудупкан. Ол кижини күзүн 9 айда чедип келирге, арбан бүрүзүңден 15–18 харлыг оолдар, уругларны өөредип эгелээни ол.

Мен ооң сураан дыңнааш, өөренир дээш баарымга, 10 харлыг оолдар, уруглар өөрөнмес, өөредилге ному болгаш саазын, карандаш чедишпес, бир ном-биле 3 киж и өөренир, оон ыңай өөренир бажың бичии деп мындыг. Бопууш башкы бо сургуулдар бир ай ажыг өөренип дооскаш, арбан бөлүктеринге баргылааш, элээди оолдар, уругларны туржук, улуг-даа улусту бижикке өөредир дээш бистерни «сывырып» чорудупкан. Ам канчаарыл? Хомудааным кончуг чанып келгеш, демги-ле эрги башкым Янчат-Бурулбаа болгаш Оюн Дүпчек даайымга ыглаар чыгыы хомудап чугаалаарымга, даайым тибет номнуң тос эрээзин¹ дооскан, боду чазаныр, чуруп, парлаар киж и болгаш, тыва бижиктин 29 үжүүн парлап бижип бербишаан, Янчат-Бурулбаа башкым-биле мени өөредип эгелээннер.

Бодум тибет болгаш моол бижиктерни бичии-даа болза өөренип турган болгаш, удатпаанда 29 үжүктү өөренип апкан мен. (*Василий Уйнукай.*)

2. Номчунар. Чүүлдүн утказын допчулап чугаалаңар.

1930 чылдың он ий и ай... Күш-хүнезиним чүктеп алгаш, Хер-Тайга сумузунуң төвү Сайыр-Аксынга чедип келдим...

Ол шагда саазын, карандаш деп чүве бар эвес. Калбак ыяштарны үстээш, хүл-биле бызап-бызап, арыды үрүпкеш, сүвүр баштыг ыяш-биле аңаа шыйып өөренип эгеледивис. Он беш хире хонук өөренип чорувуста, кожуун чагыргазындан үжүглээр үжүк (үжүглел), каш санныг кыдырааш, карандаш чорудупкан. Ындыг өөрүшкү кайда турар! Бир эртен башкывыс 4—5 киж и аразынга бир дептер, киж и санынга-ла кырлыг кара карандаш, бир кыдырааш берген. Тыва киж инин кажанда-даа тудуп көрбээн чүвези кылдыр үнелеп хүлээп ап, өөрүп, байырлап турган бис. Ол эдилелдерниң чыды безин дыка чаагай!

Ий и ай ажыр өөренип келгеш, үжүктерни кожуп, аттарывыс бижип турар апарган бис. Өөрүвүс аразында Ойдуп, Серен, Дадар-оол, Тойлу база мен эки өөрөнгөн бооп турдувус. Ооң барымдаазы — ынчан бис моол бижикти бичии-бачыы көрүп турганывыс кончуг дузалыг болган. Ынчан албан херээн моол бижикке хаап турган.

Чүгле Хер-Тайга сумузунга эвес, бүгү Тываның девискээринге ол чаа латин үжүкке үндезилээн бижикти ындыг янзылыг өөренип эгелээн болгаш чаа орус алфавит чогааттынгыже чедир, бүгү Тывага албан херээн ооң-биле чорудуп турган. Тускай үжүк-бижик чок чораан тыва улус 1930 чылдан эгелеп тускай үжүк-бижиктиг болган.

Үжен чылдарда сумуларга эге школа турбаан-даа болза, бижикке бичии-ле өөренип апкан улус аалдар кезип чорааш, улуг-биче бүгү чонну бижикке өөрөткен, бодунуң үндезин дылын кончуг хүндүлөп чораан. (*Михаил Чамыян.*)

¹ Тос эрээзи — мында: «эң берге чери» дээн уткалыг.

7 КЛАССКА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРНИ КАТАПТААРЫ.

3. Чайгы дыштанылга үезинде чүнү кылганыңарны, чижээ, ада-иеңерге, улуг улустарга кандыг ажыл талазы-биле дузалашканыңарны, канчаар дыштанып турганыңарны, кайнаар походтап азы экскурсиялап чорааныңарны, кандыг солун азы коргунчуг ужуражылгаларга таварышканыңарны сактып, чогаадыгдан бижиңер.

Чогаадыгга үстүндө айтырыгларның иштинден сонугургаан темаңарны шилип алыңар. Чогаадыгның адын боттарыңар бодап тып алыңар.

Морфология деп чүл? Морфологияга чүнү өөренирил?

Синтаксис деп чүл? Синтаксиске чүнү өөренирил?

Морфология биле синтаксис кады дылдың кандыг кезээн тургузуп турарыл?

Морфология биле синтаксистин холбаазын болгаш ылгалын чугаалаңар.

§ 2. Сөс каттыжышкыны болгаш домак.

Сөс каттыжышкынында болгаш домакта сөстөрнүн холбаазы.

4. Тире демдектернүн мурнунда болгаш соонда сөстөрнү деңнеңер. Оларнын аразында ылгалы чүл, боданыңар.

Карандаш – кызыл карандаш, бижиир – чараштыр бижиир, эки – эки харыылаар, дыка – дыка чаптанчыг, дээди – дээди өөредилге чери, чыылган – чыылган чон.

Сөс каттыжышкыннары кандыг сөстөрдөн тургустунарыл, оларны чүү деп адаарыл? Үстүндө мергежилгеде сөс каттыжышкыннарын көргүзүңер.

5. Сөс каттыжышкыннарында чугула (өзөк) болгаш чагырткан сөстөрнү айтыңар. Дүжүрүп бижээш, чагырткан сөстөрнүн адаан ийи, чугула сөстөрнүн адаан чаңгыс шыйыг-биле шыйыңар.

Сериин күс, ынак школам, кызып өөренир, ыяш олуртур, эки пынарлыг, улуг-хүндө дыштаныр, дагже үнер, хөй хой, чүс хураган, дыка ырак черлер.

6. Шыйыгның оң талазында чижектер-биле солагай талазында чижектернү деңнеңер, ылгалын айтыңар. Оларның кайылары сөс каттыжышкыннары, кайылары домактар-дыр?

чайгы дыштанылга
тайганың кат-чимизи
тараа ажаап алышкыны

күскү ажыл
башкы хар
хаактаарыңга белеткенир

Чайгы дыштанылга төнгөн.
Тайганың кат-чимизи бышкан.
Тараа ажаап алышкыны кидин
түлүк.

Күскү ажыл удавас доостур.
Башкы хар тайгада чаапкан.
Хаактаарыңга белеткенир силер.

7. Карартыр парлаан сөс каттыжышкыннарының чугула болгаш чагырткан сөстөрүн айтыңар, оларны эге хевирлеринге ушта бижээш, чугула сөстөрүнң кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин кырынга демдеглеп бижирер. Ук сөс каттыжышкыннарының грамматиктиг уткаларын дараазында бөлүктөрүнң кайы-бирээзинге хамаарыштырыңар: 1) чүве болгаш ооң ылгавыр демдээ; 2) кылдының болгаш ооң үези; 3) кылдының болгаш аңаа таваржыр чүве; 4) кылдының болгаш ооң демдээ; 5) кылдының болгаш ооң угланган чери.

Чингир ногаан бүрүлерде дүне дүшкен шалыңнары хуннүн алдын согунчугаштарзыг херелдери чассыда берди. Чайгы хуннүн амылыг-ла амытанга бараан болур дээш, мага-бодун көзүлдүрүп келгени бо.

Хенертен дүктүг-ары ужуп келгеш, оң талакы чаагымны ал-соора алды. Девидээн шиим-биле ооң сыг дээн уунче көрө бердим. Ары кайда боор, та черже, та дээрже кылайтыпкан. (Монгуш Доржу.)

8. Номчуңар. Карартыр парлаан сөс каттыжышкыннарының баштай чугула болгаш чагырткан сөстөрүн айтыңар, ооң соонда ол сөстөрүнң аразында холбаазының хевирин тодарадыңар. Ол сөс каттыжышкыннарында сөстөрүнң аразында холбаазын барымдаалап, оларны дараазында бөлүктөргө хамаарыштырып ушта бижирер: 1) каттыжылга: ... ; 2) хамааржылга: ... ; 3) башкырылга: ... ; 4) тааржылга:

Бо чугааны Каа-Хем өрү чурттуг бир малчындан дыңнаан мен... Малчынынң чугаазы бо-дур:

Ынчан Теректиг аксынга дузалакчы кадарчым-биле ийи өг орган бис. Хар кылыннап, күс орайтай берген турган чүве. Кыштаглаар дээш хыл кырында келген үевис ол.

Теректиг дээрге өргөн дег кадыр каыттарлыг, кара пөш шыпкан тайга аразында хап баткан бичии хем. Ол баргаш, ырак эвесте Каа-Хемге безин четпейн чиде бээр.

Бичии хемнин бажында дыт, шиви, пөш үнген. Тайга төнери билек, теректер эгелээр. Ынчангаш Теректиг деп адаан. (Кызыл-Эник Кудажы.)

9. Номчуңар. Баштайгы болгаш сөөлгү домактарда сөс каттыжышкыннарын, оларның сөстөрүнң аразында холбаазын айтыңар.

Улангомдан Сагил сумузунче бисти үдеп чораан ийи моол дарга ийи аңгы төрөл бөлүктөргө чарлыр улус болганын мырыңай чаа билип алдывыс. Аймактың Чурукчулар эвилелинин даргазы Э. Сүхэ – дөрбет, а Чурт-шинчилел музейинин директору Т. Бямбадорж – баяат. Таптыг дыңнап чоруурга, баяат, дөрбет-даа чугаада «тыва» сөстөр хөй. Тараа соктаар херекселди баяаттап чүү дээрин сонуургаан мен: «сохаа, шаамуур» дээр болган. Бистин Эрзин улузу бо-ла согааш, баланы база барык ынчаар соктааш, «шаамыр» деп адаар.

Чогум бо моол аймактарны дыңнаарга, бот-боттарын билишсин дээш ындыг бе, колдуунда чаңгыс ниити калга дылдыг болур чораан. Колдуунда бо дыл кырынга амыр-менди солчур, чолукшуур, чугаа-сооттажыр. (*Седип Монгал.*)

10. Номчунар. Скобкаларда сестерниц утка аайы-биле кайы сестер-биле холбашканын, оларның кандыг падежтерге турарын тодарадыңар, чугула сес-биле холбаазының адын адаңар. Скобкаларны ажытпышаан, сес каттыжыш-кыннарын ушта бижирер.

Василий Баданович чаа өөредилге чылының (эге хүн) турас-кааткан байырлыг (шугум чыскаалы) ажыткан-на. Диңмиттиг адыш часкаашкыны болгаш баян үнү үдеп турда, сески классчылар боттарының салтакчылары – бирги классчыларга (белектер) тудускулаан. Янзы-бүрү өңүг карандаштар болгаш каас шокар чуруктарлыг (номнар) тудуп алган бичии уругларның өөрүшкү болгаш чоргааралы арыннарында чайнап турган. Ол бүгү ниитиниң байырлалдыг ыт-шимээни, (хөгжүм) үнү болгаш (белек) тудускан аныак угбаларының, акыларының: «Эки өөренир силер» дишкен чагыглары, күзелдери (бирги классчылар) угаан-сагыжындан кайын белең балаттынар деп! (*Биче-оол Ондар.*)

§ 3. Ийи болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг домактар. Чугааның сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлери.

11. Чаңгыс чугула кежигүннүг болгаш ийи чугула кежигүннүг бөдүүн домактарны айтыңар. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның чогум кандыг хевир мында бар-дыр? Карартыр парлаан домактарны дүжүрүп бижээш, кежигүннер аайы-биле сайгарыңар.

Ноябрь. Орай күс. Улуг соок чок. Хүндүс хүн карааның чылыы дегет. Кежээликтей шыырныктыр сырыннай каап, оон чоорту чылып, дүне муңгашталдыр бүргөп-бүргөп, даң бажында харын уруп келген. Хүнзедир аязыр шинчи чок. Хар кезек-кезек чагбышаан. Дашкаар сонгадан көөрге, тудуш муңгаш ак чүве, кудай кандыг-бир хуулгаазын, хензиг, ак чечектер саарып турганзыг. Эрес-оолдун хары ам бежен сес. Мынча назы иштиңде амыдыралдың кандызын көрбээн амытан дээр... (*Монгуш Бугажык.*)

12. Аянынг номчуңар. Медээ, айтырыг болгаш кыйгырыг домактарын айтыңар.

Хоор чонум! Мен база сөс айыткап, чүве чугаалаайн деп. Дыңнап, болгаап көрүңерем. Севил Чамбаевна бистиң маңаа хып дээн аныак кыс келди. Ам көрүңерден: кап-кара бажы кажарара берген. Чалар от дег чалыы назынын бистиң менди-кадыывыска бергени ол-дур. Кандыг ийик? Соокту соок дивес, изигни изиг дивес, дүне-даа, хүндүс-

даа бо-ла келир. Та чежевистиң амы-тынын хайлыг кара өлүмнүн аспаандан адырып ап, чырык өртемчейге чыргап чурттаар назыны-высты узадып бербээн деп! Бо хире улуг буянын кижидир! Ынчангаш бүгүн төдүвүс ооң мурнунга мөгейип, чүс-даа чылда, анай-хаак дег, аныяк-чалы чурттазын деп йөрээп каалы, чонум! (Сергей Пюрбю.)

13. Номчунар. Айтырыг домактарын тывыңар. Ол домактарда айтырыглар чүнүң дузазы-биле илереттинген-дир?

Адашкылар дөңгелик баарында, шык кыдыында аалга келген.

— Па, бо адашкылар дийин моң. Че, кайыын бээр келдиңер, кайнаар чедер силер? Хаа, бо эрниң шыыраан, карааның шоваа деп чүвезин.

— Силерниң чылгыңарда хүрең кулун бар-дыр. Кайы аскырның оглу ирги? — деп, Сарыгбай дораан-на дорту-биле чугааның аянын өскертипкен.

— А бо сээң Чүгүрүк-Хүреңниң эвес чүве бе? Энир чылын алаакка бо чылгы-биле кады чайлады чоп...

— А мен бо кулунумну силерге канчап берип шыдаар кижиди мен? А сен Чүгүрүк-Хүреңни өске кижиге бериптер шааң бар бе ынчаш? (Виктор Чоптуң-оол.)

14. Дүжүрүп биживишаан, домак бүрүзүнүн сөөлүңгө чогуур бижик демдектерин салыңар.

Ынчан республиканың аныяктарының фестивалы эртип турган Чай кадында Саарбайның база ооң кырган-ачазы Шымбай ирейниң амыдыралын дыка сонуургап айтырдым Саарбай ортумак школаны дооскаш, төрөөн колхозунда саанчылап турар болду А Шымбай ирей школада таңныылдавышаан Ам кырган-ачаң адыглар аалдавайн турар бе Аалдавас чүве кайда боор, башкы А бодуң канчап тур сен, Саарбай Мен база аңнап каап тур мен Эрткен кыжын шөлээлеп алгаш, 20 киш, 300 ажыг дийң өлүрдүм Ынчап турувуста, демги-ле чарлакчы оолдуң: Саарбай, ээлчээң келди — дээн үнү сценадан дыңналып келди. (Кызыл-Эник Кудажы.)

15. Аянын номчунар. Алгы домактарын айтыңар. Алгы домаа деп чүл? Ооң өске домактардан ылгалы чүл?

1. Сентябрь ай чурукчувус
Шевер чажыт холу-биле
Хемнер эрии эзим, сында
Хевис аргып эгеледи.
2. Эрте күскү аргаже кир,
Эмзиг, таңзыг айзыдай бээр:
Дытсыг, пөшсүг, хүнзүг, шыксыг —
Тынып ханмас ышкакжыгай!

Каш он дылда шулуцнапкан
Кандыг кушкаш ында чогул!
Эзим будуу дөгере-ле
Эткир, хөөнгүр чадаган-на!

3. Кадак ак-көк дээривисте
Кастар далбый болу берген.
«Чазын чанып келир бис!» — деп
Чалгын чайып кыйгыржыр-даа.
Степан Сарыг-оол.

§ 4. Домактын кижигүннери.

16. Номчунар. Домактарның чугула кижигүннерин айтыңар. Домактарның кайылары ийи чугула кижигүннүг, кайылары чаңгыс чугула кижигүннүгүл, чугаалаңар. Чугула кижигүннер кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодара-дыңар. Баштайгы ийи домакта сөстөрнүң аразында холбаазын тайылбырлаңар.

1. Кукуруза черниң өңүн хунаапкан. Кулузуннуң колхоз шөлү ногаан. 2. Оът-сиген ногаарган. Хектер үнү чайтыгайнып турар. Тере-Хөл дыка чараш. Кезек-кезек оймактар. Өң-баазын чечектер-биле пыптыңган. Хорагай чадып каан дег. 3. Майның ортан үези. Хүннеп-даа турар. Чаап-даа турар. Магалыг-дыр! Суур чанында шөл. Ол шөлге мөңгүнелчек чалгыннарлыг самолёттар уурук-суурук хонуп-ла турганнар. Оларның бирээзинден Шымбай ирей каттырымзап үнүп келген. Ирейни суурнуң улуг, биче чурттакчылары үглөп-ле турганнар. Өөрүшкү. Хүлүмзүрүг. *(Кызыл-Эник Кудажыны-биле.)*

17. Номчунар. Домактарның чугула кижигүннерин чогуур айтырыгларын салып тургаш, айтыңар. Дүжүрүп бижээш, кол сөстөрнүң адаан чаңгыс, сөглекчи-лерниң адаан ийи шыйыг-биле шыйыңар.

Бөрү дезипкен. Үңгүр куруг калган. Аалга Курмаш дээр оол чурттап турган. Караа ажыттынмаан бөрзөкчигеш аңаа таварыш-кан. Бөрү оглу аалга өөрени бээр чадавас.

Курмаш бөрзөөндөн чарылбастаан. Оол оозунга чемненир тавак тып берген. Мойнунга чымчак баг мончар кылып алган.

Ийи хонук эрткен. Бөрзөктиң карактары ажый берген. Ынчалза-даа өгдөн ол үмээн. Дүне Курмаш бөрзөөн хойгарып алыр. Оол эң-не ынак кырган-авазындан безин аңгы удуур апарган.

Тен диштерлиг араатанчыгаптың балдыры ам-даа дыңзываан. Кылагар дүктөрлиг көк араатанчыгашка оолдуң шак ынчаар хандыкшаанынга чүглө кырган-авазы таарзынмас турган. *(Мухтар Ауэзовтуу-биле.)*

18. Номчунар. Домактарның кол сөстөрүн болгаш сөглекчилерин айтыңар. Сөглекчилер кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенил, кандыг айтырыгларга харыылаарыл, тодарадыңар.

Ынчан мен Тере-Хөлге башкылап чеде берген мен. Физика башкызы мен. Баштайгы үеде мен аңаа эки-ле таарзынмайн турдум. Суурну долгандыр кара эзимнер бар. Ында аң-мең долу. Таныырым кижилер чок. Кичээл соонда номчуттунуп оруптар турган мен.

Ындыг амыдырал үр болбаан. Удаваанда ажил-иштиң чымыжы мени хөмө апкан. Таныш-көрүш база эндерли берген. Школа таңнылы ашпак мээң кончуг таныжым апарган. Ол дээрге мээң өөреникчим Саарбайның кырган-ачазы кижиге. Ол бичии уруг кырган-ачазының холунга өскөн. Ынчан Саарбай интернатка чурттап турган. А кырган-ачазы суурнуң кыдыында бичии борбак бажында. Кырган таңныылдың ады — Шымбай.

Шымбай ирей ажылынга кончуг ак сеткилдиг. Өөреникчилериниң аңаа ынаа аажок. *(Кызыл-Эник Кудажыныы-биле.)*

Кайы домакта кол сөстүң кандыг көргүзүкчүзү бар-дыр, тывыңар.

Кайы домакта кол сөс биле сөглекчининиң аразында тире салганыл? Чүгө?

19. Дүжүрүп бижинер. Ат сөстүг составтыг сөглекчилериниң адаан шыгыңар. Олар кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенил, айтыңар.

1. Дамырактар каттышкаш, хем болур — тарамыктар чыылгаш, күш болур. *(Ү. д.)* 2. Орланак дээрге өөрүнүң берип каан шолазы дээр чораан. *(С. П.)* 3. Чаңгыс кезек от болбас — чаңгыс кижиге кижиге болбас. *(Ү. д.)* 4. Эткен сөзүңгө ээ болур. *(Ү. д.)* 5. Кежээликтей апарган. Дээр дээрге доо-ла оранчок шулу ак-көк чүве турган. *(С. Т.)* 6. Ол болза дүн кужу. *(С. С.)* 7. Эки кылган ажил — элөп читпес алдар. *(Ү. д.)* 8. Экер-оол — школаның эң эки күш-культуржузу. *(С. П.)* 9. Мен бодаарымга, Чолдак-Степан дыка-ла бай тургандыр. *(С. Т.)* 10. Албанчы ийиге иевис турган. *(С. Т.)* 11. Тос катап тос сезен бир болур. 12. Чоннуң көөрү — шолбан караа. *(Ү. д.)*

Кайы домактарның сөглекчилери холбакчыларлыг-дыр? Чүгө?

Сески домакта кол сөс биле сөглекчининиң аразында тирени чүгө салганыл?

20. Номчуңар. Домактарның кол сөстөрүн болгаш сөглекчилерин тывыңар. Олар кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенил, айтыңар. Дүжүрүп биживишаан, турза чогуур тире демдектерни салыңар. Оларны чүгө салганыңарны тайылбырлаңар.

1. Сиген кесчири мээң хүлээлгем. *(С. С.)* 2. Меңгилиг тайгазы сыын-мыйгак, элик-хүлбүстүң ёзулуг турлаа. *(Х. О.)* 3. Артыш-оол биле Эгерек найыралдыг өңүктөр. *(Х. О.)* 4. Шериглерниң паараңы кожууннардан хавырып эккелген эрги сарыг-кидис өглер. *(С. Т.)* 5. Саазын биле демир-үжүүм чарлып болбас өңүктөрүм. *(Э. К.)* 6. Чуртум ээзи ажылчы чон. *(К. С.)* 7. Дүннү халаан эртенги хүн хаяазынче дүргөн ужуп орарывыс ырывыс ол. *(С.)* 8. Келген аалчы

алдын күс-түр. (С.С.) 9. Мендилежип таныштывыс: Мерген биле Орлан болду. Авалары саанчылар. Ачалары комбайнёрлар. (Л.Ч.)

21. Номчунар. Баштай домак бүрүзүнүн чугула кежигүннерин, оларнын кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин айтынар. Ооң соонда ийиги черге кежигүннерин, оларнын чогуу кандыг кежигүннер болурун, харыылаар айтырыгларын тодарадынар.

Бир кыжын Булуң-Бели деп черге чылгы кадарып кыштадывыс. Турлаавыстың артыы чарыында мөзүр-мөзүр кара хаяларлыг кадыр даг хереп алган. Мурнуу чарыында кылагар ак хову херли берген. Ооң ындында ынаар ырак эзимнерлиг сын көгериш чыдыр. Бистин үстүү чарыывыста ой аксында суг бажы бар. Кыжын оон үнген суг улуг тей кылдыр булуктай бээр. (Сергей Пюрбю.)

Домактын кандыг-кандыг ийиги черге кежигүннерин билир силер?

22. Номчунар. Домактарнын ийиги черге кежигүннерин: тодарадылгаларны, немелделерни болгаш туруштуң, үениң, чылдагаанның, сорулганың, кылдыныг аргазының байдалдарын тывыңар. Оларнын кандыг чугула кезектери-биле илереттингенин, кайы кежигүннерге хамаарышканын болгаш кандыг айтырыгларга харыылаарын тодарадынар.

Өг чанында кожагар бар. Арганың ужу ында кээп төнгөн. Бир-ле хүн Шериг-оол тооруктуг пештер көөр дээш арга кезип чорупкан. Селбегер чоон пеш чанынга келген. Ону дээр шаар магадаанзыг кайгап турган. Ыя ол аразында ооң кулаанга бир-ле чүвениң чиктии сүргей сыйылааны дыңналган. Кандыг-бир араатан эвес ирги бе?

Шериг-оол корткаш, пешке оңгуланы турупкан. Бичии шокар аңчыгаш шеттер аразындан үне халааш, ийи-үш сыйылады алгыргылаан. Оон ужа-тура хокпаалыктап чоруй, шеттер аразынче кире берген. Удаткан чок чылбыгыр кызыл аң үнүп келгеш, чыдыргап дилегзинген. Ол аң Шериг-оолду эскербээн хире. Бөрү деп бодааш, Шериг-оол корга берген. Пешче үне халааш, ооң будуктарындан так аспактаныпкан. (Салим Сүрүң-оолдуу-биле.)

§ 5. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар.

23. Номчунар. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны айтынар. Оларда кандыг чаңгыс аймак кежигүннер бар-дыр? Ол кежигүннер аразында чүнүң дузазы-биле холбашканыл?

Дүүнге чедир мени улус «өөреникчи» деп адаар турду ... Ам бөгүн өөреникчи эвес мен. Ынчаарга кым мен ынчап? Билдинмес. Ажылчын эвес, тараачын эвес... Чиктиин аа, бо арам-безерек байдалдың!

Бистин ортумак школаны доосканывыска тураскааткан байырлыг кезэвис дүүн эртти. Мага хандыр-ла ойнап-хөглөп, танцылап алдывыс!.. Таптыг-ла «даң бажы шара-хере, даш бажы сарыг-шокар» турда, бистер шупту четтинчипкеш, паркче марштап кириптивис...

Паркка чеде бердивис. Бистин аравыска моон соңгааргы план-нар болгаш күзелдер дугайында чугаа эгелээн. Ооң түннелинден илерээни болза келир үениң башкылары, эмчилери, инженерлери, ужудукчулары, юристери болгаш бир журнализи мында чыгып келген улус бооп-тур бис. Ол чүл? Чалыы назынның бардам күзелдери бе? Чок! Бистин мурнувуста бүгү-ле оруктар, бүгү-ле эжиктер ажык-ла болгай. Күзээнивисти чедип, сураанывысты тып алып бис. *(Дандар-оол Сарыкай.)*

Чаңгыс аймак кижигүннер деп чүл, долу харыыдан бериңер.

Чаңгыс аймак кижигүннер домактын кандыг кижигүннери болуп болурул?

Бижимел чугаага чаңгыс аймак кижигүннерни чүнүң дузазы-биле аңгы-лаарыл?

24. Номчунар. Чаңгыс аймак кижигүннерни болгаш түңкечи сөстөрни айтыңар.

1. Ачамга арткан чүве: дөңгүр көк инек, каш хой — ол-ла. *(О. К.)*
2. Оймак-оймак аяң шыктарда ак-даа, сарыг-даа, кызыл-даа, көк-даа — кандыг-даа чечек бар. *(С. С.)* 3. Чер кырының географтыг тургузуунуң кол-кол хевирлери: хем, ортулук, шынаа, хову, даг, тайга — шупту-ла мында чаңгыс черде деңер даан. *(Д. С.)* 4. Оларның өңнүктери — Хенче-Кара, Хек-кыс база-ла олардан дудак чок бедик күзелдин, чаагай чуртталганың ачызын көрүп турарлар. *(О. С.)* 5. Шала кырында бызаңчының бүдүрүп кааны чүвөлөр-ле хөй: шилдеп каан соңга көзенектери, кастактар, эргиннер, сандайлар. *(С. С.)*

25. Дүжүрүп биживишаан, турза чогуур биче сектерни салыңар. Чаңгыс аймак кижигүннерниң адаан шыйыңар. Олар домактын кандыг кижигүнү болурун, чугааның кандыг кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

1. Веденей Тарбаган болгаш Чолдак-оол суглар чорупту-лар. *(С. Т.)* 2. Ачаларын аваларын акыларын угбаларын ажыл-ишке дөзөп өскөн амыр эвес оолдар болду *(Л. Ч.)*. 3. Ары Улуг-Хем ол ынчаар чон шагда-ла колхозтапкан дижир чүве *(М. Д.)*. 4. Эргенги хүүнүң херелдери даглар баштарында чаа-ла шонгулап келген болгаш хемниң иштинче чоорту-ла соястап бады кел чыткан. 5. Чокпак-чокпак терек дыттыг чодураалыг кызыл-каттыг арыгларга кире бээр сен: алдын-сарыг бүрү черде чымчак терең сүстүп чыдар шылырт-кайнып дагжап чыдар. *(С.)*

26. Номчунар. Бо үзүндү кандыг темага хамааржырыл? Сөзүглелдин утказын допчулап чугаалаңар. Чаңгыс аймак кезигүннерлиг домактарны айтыңар.

Эргилип аккан Ээви хемим,
Эдержиб өскөн өөр чергем.
Сундугуп аккан Сумдайрык хемим,
Суражып өскөн өөр чергем...

Ырвыстың сөстөринден дүүштүрүп бодаарга, Сеңгил тываларының ада-өгбелери Кара-Ыртыштан бээр чурттап чорааны билдинип турар. Бөгүнгү байдалдан көөргө, Сеңгилде Коктогай, Ак-Хава, Сумдайрык, Саяан, Саар деп черлерден келген кижилерниң ажы-төлү, кырган ирейлер, энейлер Соян, Бургуут, Сарыглар, Делег, Агван, Чирик, Мелжен, Тос-Кириш, Ооржак, Шувудак, Касак, Хөйек, Иргит, Доңгак, Монгуш, Шанагаш, Тыртыгаш, Чооду, Адай, Шунгуур, Кара-Сал, Кара-Төш, Хойт, Чаг-тыва деп фамилияларны эдилеп чораан. Он сес чүс чылдың ортаа үезинде сарыг шажынны хүлээп алган. Сөөлгү үедө кыдат черден ажып келген кижилер шажын-чүдүлгө, чаңчыл-ёзу билбес, чүглө хамга тейлээр турган. Ындыг хам сүзүктүглөр ам-даа бар.

Бистиң чоннуң эрте шагдан бээр аң аңнап, ооң-биле амыдырап чораанын чергий, маспак, согун, ча деп эдилелдер херечилээр. Оларны ам-даа эдилеп чор бис. Ол ышкаш тараа сайзырадып чип чорааны даш маспак (дээрбе), уур, бала, ыяш-соо, хымыш, деспи чижектиг савалар, эдилелдер чамдык кижилерде ам-даа бар.

Хеп аймаа арай моолчуй берген. Чирик эдектиг алгы тон, хертеш баштыг тыва идик кедер кижилер эвээжээн... (*Коңгар Шанагаш.*)

§ 6. Адалгаларлыг, кирилде сөстөрлиг болгаш кирилде домактарлыг домактар.

27. Номчунар. Адалгаларны айтыңар.

1.

...Сагыжыңга дүүнгү бодалы кирип кээрге, дарганың холу телефонда барган.

— Алло. Экии, Сайлык Саарбаевна! Че, семинарыңар кандыг эртти, дуңмай?

— Эки-ле, Иван Сагаанович. Кылыр чүүлдерни бижигилеп алдым.

2.

— Че, дарга, силер дүштөп алгаш келиңер ам. Ийи шак үезинде бичии чугаа кылыштар бис.

— Байыр Сүгеевич, бажыңга кады барып, шайлай кааптаалыңарам. Столовая хааглыг боор, септелгеде.

— Четгирдим, Иван Сагаанович. Дөө арыг кыдыында чечектиг чодурааның магалыын көрөм. Бис ынаар бараалы, хүнезинниг улус бис — дээш, Байыр Сүгеевич чолаачызынче көрүнгөн. *(Көк-оол Чамыяң.)*

Адалга домактың кайызынга туруп болурул? Домакка адалганы кандыг бижик демдээ-биле, канчаар аңгылаарыл?

28. Адалгаларны чогуур бижик демдээ-биле аңгылавышаан, дүжүрүп бижиңер.

Мээң солунну шуут-ла холдан салбазымны көргөш, ачам, авам база башкы үштүң аразынга мындыг чугаа болган:

— Оглум бижикти кыйгырып турар апарган — магалыг чүве бо-ла-дыр! Ол эртем бижип каан солунуңарны биске садып көрүңерем дунмам! — деп, ачам башкыга чалынган-даа хевирлиг дилег кылды эвеспе.

— Сатпас чүве-дир акым. Аалдарга бижик айтып чоруур солунум-дур.

— Черле эргежок садып көрүңерем күжүр дунмакым! — деп, авам база чугаага киржи берди. — Мынчаар шуудай берген кижини канчап үзөр боор! Башкыга бо кокай-ашактың (бөрүнүн) кежин союп бер!..

— Кымга-даа сатпас, харын артык болза, анаа бээр ужурлуг чүве-дир ийин күжүр акыжыым! Мен ам Алдырык артында аалдың улунун база бо солун-биле башкылаар-ла болгай мен. Бо чокта хоржок! — деп тургаш, ава-ачамдан башкы арай боорда адырлып алган. *(Монгуш Эрген.)*

29. Аянынг номчуңар. Адалгаларны айтыңар. Оларның кайыларын бедүүн, кайыларын нарын деп болур-дур? Чүгө? Адалгаларның сөөлүндө чүгө бирде кыйгырыг демдээ, бирде биче сек салганыл?

Ак-көк оран! Албаты чон! Хөрек-чүрек хөглөп келир хөгжүм, ырдан эгелеңер! Куда-дойнуң самын самнап, курай ырлыг хөглээлиңер! Алтай, Саянның ары, өвүр эдектери, айдың чырык өртемчейниң ара-албатызы, ажы-төлүмнү алгап, хөглезиннер, ырлазыннар! *(Владимир Серен-оол.)*

30. Дүжүрүп бижинер. Бижик демдектерин салыңар. Кириилде сөстөрүн болгаш кириилде домактарны тывыңар, оларны чогуур бижик демдээ-биле аңгылаңар.

1. Ол чазын чаяан бооп аңнап чорутпаан болзумза, бо аът кулун турда бөрү чип каар турган-дыр. *(К.-Л.)* 2. Хевирин бо-даарга бо дүжүметтер шеригниң хөйүн боо-чепсээн көргөш-ле угаан оскунуп корткан. *(С. С.)* 3. Даңзычы харын экизи көргөн меңээ болчу бээр эвеспе. *(С. С.)* 4. Силер мен бодаарымга шаг-зыраан-дыр силер. *(Л. Т.)* 5. Даг агаары чугаа-даа чок кижиниң кадыынга дыка эки. *(Т.)*

Кирилде сестерни болгаш кирилде домактарны бижиктин кандыг демдектери-биле канчаар аңгылаарыл?

31. Кирилде сестер болгаш кирилде домактарлыг дөрт домактан чогаа-дыңар. Кирилде сестерниң болгаш домактарның чугаалап турар кижиниң кандыг хамаарылгазын илередирин тайылбырлаңар.

32. Дүжүрүп бижирер. Домак сестерни айтыңар. Турза чогуур бижик демдек-терин салыңар.

1. Силер мында кандыг-бир херектиг-ле чор силер ыйнаан? — Ийе ындыг ийин. (П.) 2. Бо ширтектерни бодуңар кылган силер бе угбам? — Чок. Школада өөренип турар уруувус бар. Чайын дыштанып келгеш, ооң чуруп, сырыжып берген чүвези-дир ийин. (С. П.) 3. Чүү болду? Вөрүлөр келди бе? — Чок-чок. Элик огурарга, ээре бердилер. (М. Д.) 4. Ооң чылдагааны чүү деп бодаар силер? — Ой та. (С. С.) 5. Эки-ле-дир бе? — Экии! (С. С.) 6. Билдин бе? — Чаа билдим. (С. Т.) 7. Улуг кижии амыр-ла чүве-дир авай дэйн шүве? — Ык. Эңмежокту-ла чидивис дээр бис. (С.) 8. Четтирдим башкы четтирдим. (К. К.)

33. Номчуңар. Адалгаларны, кирилде сестерни болгаш кирилде домак-тарны айтыңар. Оларны бижик демдектери-биле канчаар аңгылаанын чугаалаңар.

Экии, бо чагааны номчуур кижии. Чаңгыс ама саазыңга каш сөс бижиир бодаан мен... Бистин уругларывыстың (Школа-интернаттын ажилдакчылары кижизидип турар уругларывысты ынчаар адаар улус бис. Өөрөнгөн чаңым-биле чагаага база «Бистин уругларывыс» деп бижип ор мен.) кадыы багай дээрден башка, каң кадык уруглардан дорайтаар чүзү-даа чок. Олар ышкыш экти бүдүн, хырны тодуг, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, шунту чүве четчир. Чүгле четпес чүүлдер — кадыкшыл, а хамыктын мурнунда ада-иезиниң эргеледип чассыткан чылыг сөзү, чыра туду кускактаан чымчак холу. (Шаңгыр-оол Суван.)

34. Номчуңар. Утказын допчулап чугаалаңар.

Чашты ак сеткилдиг, төлөптит кижии кылдыр кижизидеринге бистин өгбелеривис тыва улустун аас чогаалдарын кончуг билдилиг ажыглап чораан. Тоолдарның, үлегер домактарның, кожомыктарның, тывызыктарның утказы ханы, ынчангап оларның кижизидикчи дээжи улуг. Ак сеткилдиг болур кылдыр кижизидеринге Ак-Сагыш, Кара-Сагыш алышкылар дугайында тоолду ыдып бээр турган. Ак сагыштыг думмазы барып-барып байыыр, а кара сагыштыг акызы чазыйлап, думмазынга кара сеткил сеткип чорааш, адыг чемижи болу бээр. Маңаа немей мындыг үлегер домакты кирип болур: «Даг дег караны довук дег ак базар». Ада-ие аас чогаалын ажыглап тура, ону амгы амыдыралга дириг чижектер-биле бүзүредип бадыткаар чораан... (Валерий Шарапи.)

§ 7. Тускайлаашкын дугайында билиг.

35. Солагай болгаш оң талаларда домактарны номчунар, оларның аразында ылгалын чугааланар.

1. Ооң ындында чодур-чодур теректер баарында кезек-кезек талдар болгаш чодураалар бөкперлешкен.

2. Даайы аал мурнунда шыкты кежир саяктадып орган.

3. Силер мээң ада-иемниң ындыг чаңын магалыг-ла улус чораан-дыр деп мактаар боор силер.

4. Катчылар менче холдарын чайып чоруй бардылар.

1. Ооң ындында чодур-чодур теректер баарында кезек-кезек талдар болгаш чодураалар, иелериниң эдектеринден туттунгулаан уруглар дег, бөкперлешкен. (Юрий Кюнзегеш.)

2. Даайы, аңнап мунар доруг аъдының кырында шала тыртыйт, эрестини кончуг кылдыр саадапкан, аал мурнунда шыкты кежир саяктадып орган. (Шаңгыр-оол Суван.)

3. Силер, педагог кижилер, мээң ада-иемниң ындыг чаңын магалыг-ла улус чораан-дыр деп мактаар боор силер. (Донгак Бегзи.)

4. Катчылар, хөглүг ырлашпышаан, менче холдарын чайып чоруй бардылар.

Оң талакы домактарда карартыр парлаан сестерниң үн болгаш утка талазы-биле аяны кандыг болурун тодарадынар.

Оң талакы домактарда карартыр парлаан иелериниң эдектеринден туттунгулаан уруглар дег; аңнап мунар доруг аъдының кырында шала тыртыйт, эрестини кончуг кылдыр саадапкан; педагог кижилер; хөглүг ырлашпышаан деп бөлүк сестер тускайлаан кежигүннер-дир.

Домактың кандыг-бир кежигүнүн улам тодарадыр дээш, ону утка болгаш интонация талазы-биле онзаландырып ылгаарын тускайлаашкын дээр. Онзаландырып ылгаан кежигүннерни тускайлаан кежигүннер дээр.

36. Үзүндүнү баштай карартыр парлаан бөлүк сестер-биле кады аянын номчудар. Ооң соонда ол-ла бөлүк сестер чокка номчунар.

Күжүр Кула-Сарыг, быгыннары хыраалай берген, ээзиниң ишти-хөөнүн билгензиг, былгызын тыртыпкан, шимээн чок турган. Кеденип бар чыткан аңчыны бо шагның бижик-билиглиг кижизи ырактан көргөн болза, дыка солун: ол бирде, хаар демдек дег, донгая-даа

бээр, бирде, кыйгырыг демдээ дег, хөндүрлү-даа бээр, хар кырынга, тире демдек ышкаш, шөйлү-даа бээр. Адак сөөлүндө, улуг сек дег, дүрүжө бергеш, ыды чиде берген. Аңнар, сезик алганзыг, бөлдүнчү хонуп келген. *(Кызыл-Эник Кудажы.)*

Карартыр парлаан бөлүк сестерни бижик демдектери-биле канчаар аңгылаанын, оларны кандыг янзы чугаалаарын (номчуурун) топтап хайгаараңар.

Тускайлаан кежигүннерни чугаага үн аяны-биле, бижикке биче сек азы чамдыкта тире-биле аңгылаар. Чижээ: 1) *Эзир куш дег, эргий ушкаш, эктиңге кээп хонуксаар мен. (С. Пюрбю.)* 2) *Ажыл-ишке тишлевишаан, аажок херии базап орбис. (В. Эренчин.)* 3) *Азавысты, чөнүк иевисти, кээргеп чоруур сен. (С. Сырң-оол.)* 4) *А. С. Пушкин – орус улустуң улуг чогаалчызы – Москвага төрүттүнгөн.*

37. Дыңналдыр аянын номчуңар. Домактарда тускайлаан кежигүннернин кайда деңнелге, кайда байдал бооп чоруурун тайылбырлаңар.

1. Хат-шуурган болурга, сарыг-сарыг бүрүлөр, дүк-түмөн куштар ышкаш, салдырткайнып ужуп-ла турар. *(Х. О.)* 2. Суг ооң аксынга, Мергенниң ужарларынга чүве ышкаш, шылыргайнып турар. *(С.Т.)* 3. Кула аъдының кырынче ол эзерин салыпкан, ынчалза-даа Тойон, чылгыга кандыг-даа сагып салбаан чүве ышкаш, ырадыр шаап чоруй барган. *(Н. Д.)* 4. Найымдан бээр, мынчага дээр, назылааже кылган херээм – чүглүг куштуң чалгыны дег – шүлүктерим ному бардыр. *(Ю. К.)* 5. Ак-оол, ашактың чанынга шала кырынга чыда, даартагы хүннүң дугайын бодавышаан, удуп хонган. *(О. С.)*

38. Дүжүрүп биживишаан, салдынмаан бижик демдектерин салыңар. Тускайлаан деңнелгелерниң адаан шыгыңар. Олар кандыг сестерге хамааржып турардыр, тайылбырлаңар.

1. Николай солааннарже дидим болгаш чоргаар көрүп тургаш адашкыларже өткүт үн-биле чугаалаан: – Байырлыг эштер Дидим эвилелдиг болуңар Коргуш чок демисежиңер Чаа үе келир. *(К. К.)* 2. Кылаң кара чалгыглар чаптанчыг чаш төлден оюн эрээн чүве дег катап-ла сүржүп келдилер. *(Х. О.)* 3. Чайлагдан көшкөн дораан бисти Эргеппей-биле иелдиривисти ээн чадырга эккеп чылгы манадып каан. *(С. П.)* 4. Кыпкан оттуң чалбыыжы дег кызыл туктар чалбырап тур. *(Ю. К.)* 5. Ылап-ла билдим дээн ышкаш Тарак-оол ыт чок турган. *(К. К.)* 6. Тараа. Чаагай тараа... Хөөкүйлерни бо кызыл-тастарны көрөм Мерген. *(Х. О.)* 7. Судак дыттың элээн өрү үстүкү будуктарының аразында чааттан туткан уя хевирлиг чүве көстү-дүр. *(Х. О.)*

§ 8. Капсырылгаларны тускайлаары.

39. Солагай болгаш оң талакы одуругларда домактарны деңнеңер.

1. Хөлчок улуг бөрү хола-хараган аразында шураарынга белең, бүрлү берген тур ийин моң.

2. Бистер дашкаар үнүп келдивис, хат-даа демги хевээр сыылавы-шаан.

3. Мээң буянный өңнүүм Дубровский Нева эриинге төрүттүнгөн.

4. Деревня старостазы Илья Дутиков оларга чеде берген.

5. Эх, ядараан чүвени сени! – деп, Чыраа-Дайже көргөш, Танабай хорадап, аяар чугаалаан.

1. Хөлчок улуг бөрү, көк улдурук, хола-хараган аразында шураарынга белең, бүрлү берген тур ийин моң. (*Степан Сарыг-оол.*)

2. Бистер, кезек кижиге, дашкаар үнүп келдивис, хат-даа демги хевээр сыылавышаан. (*Салим Сырүң-оол.*)

3. Дубровский, мээң буянный өңнүүм, Нева эриинге төрүттүнгөн. (*Александр Пушкин.*)

4. Илья Дутиков – деревня старостазы – оларга чеде берген. (*Салчак Тока.*)

5. Эх, сени, ядараан чүвени! – деп, Чыраа-Дайже көргөш, Танабай хорадап, аяар чугаалаан. (*Чингиз Айтматов.*)

Баштайгы дөрт эжеш домактың оң талакыларында карартыр парлаан капсырылгалар тодарадыр сөстөрнүн кайызында чоруур-дур? Ол капсырылгалар чүнү илередир-дир? Оларны бижик демдээ-биле аңгылаан бе?

3, 4, 5 дугаар эжеш домактарда карартыр парлаан капсырылгалар кандыг таварылгаларда бижик демдектери-биле аңгылаттынар-дыр?

Капсырылгаларны адаар интонациязының (үн аянының) болгаш оларның тодарадыр сөстөрнүгө хамаарыштыр туружунуң дугайында чүнү чугаалап болур силер?

Үстүнде чижектерде капсырылгалар чаңгыс сөстөр-биле илереттинген бе азы бөлүк сөстөр-биле (сөс каттыжышкыннары-биле) илереттинген бе?

Домакта чүве адынга азы ат орнунга немей өске ат бээр болгаш чүве ады-биле илереттинер тодарадылганы к а п с ы р ы л г а дээр.

Тодарадыр сөзүнүң соонга чоруур болгаш интонация талазы-биле онзаланып ылгалып турар делгереңгей эвес-даа, делгереңгей-даа (чаңгыс сөс-биле-даа, сөс каттыжышкыны-биле-даа илереттинген) капсырылгаларны бижикке ийи талазындан биче сек-биле, а чамдыкта тире-биле аңгылаар.

Ындыг капсырылгаларның падежи тодарадыр сөстөрнүн падежи-биле колдуунда дүүшкөк болур.

Тодаргайлаарга:

1. Ниити чүве ады-биле илереттинген тодарадыр сөзүнүң соонда турар болгаш делгереңгей капсырылганы биче сек-биле азы тире-биле аңгылаар. Чижээ: *Школачы буруз арга-ыяшты,*

бойдустуң ол кайгамчык чараш болгаш үнелиг каасталгазын, өрт айыылындан камгалаарыңа дузалажыр ужурулуг.

2. Хуу чүве ады-биле илереттинген, тодарадыр сөзүнүң соонда турар болгаш делгеренгей капсырылганы биче сек-биле азы тире-биле аңгылаар. Чижээ: *Виктор Көк-оолдун, «Хайыраан бот» деп шииниң авторунуң, ады-биле Тываның күрүнениң хөгжүм-шии театрын адаан.*

3. Ат орну-биле илереттинген, тодарадыр сөзүнүң соонда турар делгеренгей эвес капсырылганы биче сек-биле аңгылаар: Чижээ: *Мени, кырган акыңны, мынча назылааже чүңү көрбээн дээр сен. (Монгуш Өлчөй-оол.)*

Т а й ы л б ы р. Тодарадыр сөзүнүң мурнунда турар капсырылганы бижик демдээ-биле аңгылаас. Чижээ: *«Каң канчап катканыл?» деп романның автору Николай Островский Украинага төрүттүнген.*

40. Номчуңар. Тускайлаан капсырылгаларны айтыңар, оларны тускайлаан чылдагаанын тайылбырлаңар.

1. Тээлиге аалдап чордум. Тени сиилбээн чонар-дашты, Кызыл-Дагның уран чүрөөн, кызым сеңээ өргүүр дээн мен. (Ю. К.)
2. Хирургия эртеминиң башкызы, училищениң мырыңай кожазында үш каът улуг бажыңда кезер эмчи, ак бергүн шала аткаар салышкан, даштыыртан кире халып келген. (К. К.)
3. Ийет, ол бөдүүн колхозчунуң, амгы почтальоннуң, ады-биле адаар кылдыр аан. (Ч. А.)
4. Санников кезек када мээң төрөөн адам ышкаш, а ооң оолдары – Вася биле Сергей – мээң акыларым ышкаш болганнар. (С. Т.)
5. Кырганнар, Николайның адазы биле авазы, ээп чанып келгеннер. (Ч.)
6. Октаргайда орук изээн совет кижээ оңмас чечек – дээжи ырым – тудуп тур мен. (С.)
7. Бистерни, хөй солдаттарны, хенертен чыскаапкан. (С. С.)

41. Номчуңар. Капсырылгаларның чамдыктарын тускайлаанының, чамдыктарын тускайлаваанының чылдагаанын тайылбырлаңар.

1. Степан Агбаанович Сарыг-оол, Тываның улустуң чогаалчыларының бирээзи, 1908 чылда Өвүрнүң Торгалыгга төрүттүнген.
2. Тываның баштайгы композитору Алексей Чыргал-оол хөй аялгаларны чогааткан.
3. Николай Коперник, поляк астроном, Хүн Черни эвес, а Чер Хүннү долганып турар деп бир-ле дугаарында эртем эзузу-биле шын тайылбырлаан.
4. Тыва Республиканың найысылалы Кызыл чыл бүрү улам чаагайжып сайзырап турар.

42. Дугаар бүрүзүндө эжеш домактарны тускайлаан капсырылгалыг домактар кылдыр каттыштырып тургузуңар. Бердинген домактарда карартыр парлаан сестер домактың кандыг кижигүннери болур-дур? Домактарны каттыштырган соонда, ол карартыр парлаан сестер домактың кандыг кижигүннери апаар-дыр?

Ү л е г е р и : *Саян-Шушенск электри станциязы – делегейде эң-не күчүлүг станцияларның бирээзи. Ол Тываны электри күжү-биле хандырып турар. Саян-Шушенск электри станциязы, делегейде эң-не күчүлүг станцияларның бирээзи, Тываны электри күжү-биле хандырып турар.*

1. Ак-Довуракта даг-дүгүнүң комбинады – **Тыва Республика-ның аар үлетпүрүнүң кол бүдүрүлгези.** Ол бүгү Россияга ужур-дузалыг бооп турар. 2. Москва – **Россия Федерациязының найысылалы.** Ол делегейде мурнакчы эртем, культураның төвү бооп турар. 3. Карак кызыл күш-ажыл – **бистин бүгү чединишкиннеривистин үндезини.** Бистин чуртту ол улам-на күчү-шыдалдыг болдуруп турар.

43. Номчуңар. Скобкаларда сөстөрни болгаш сөс каттыжыышкыннарын чогуур падежтерге тургуспушаан, капсырылгалар кылдыр ажыглаңар.

1. Бисте (*тыва улус*) ындыг чаңчыл бар: бодундан бичезин дунмам азы оглум, кызым дээр, улугларны акым, угбам дижир. 2. Моол эр база бис (*тывалар-даа*) бистин ийи чонга берге үелерде ачылыг холун сунуп берип келген орус улустуң дылын бот-бодуванстан шай дилеп ижиштер, аарыг-кадыывысты айтыржыштар болгаш билик кылдыр өөренип алганывыс эки-дир ийин. Эки. А бистерниң (*журналистер*) бирээвис моол улустуң дылын, тергиин эки эвес дээрден башка, сеткил-сагышты хандыр чугаалажыштар кылдыр билик. 3. Моол өг-бүлениң аныяк ээлери биске (*тирээрн улус*) чедирген дузазын чүнүң-биле деңнээр боор. 4. А бистер (*чылыккан улус*) уйгуга соктуна-ла берген бис... Өгнүң бичии уруу (*школа назыны четпээрн кижии*) бир сыртыкты алгаш, бодунуң дылынга чугаалаттынып, ону даргавыстың бажының адаанга салып бээр деп оралдашты. 5. Удааш туруп кээривиске, кончуг-ла семис эътти – (*чылгы ээт*) дүлгеш, тавакта салып каан тур. 6. Өгнүң эр ээзи (*мал эмчизи кижии*) ажылдап чорупту. (*Хертек Седен.*)

Скобкаларда сөстөрни болгаш сөс каттыжыышкыннарын бижикке биче сек азы тире-биле аңгылаар бе?

44. Дүжүрүп биживишаан, салдынмаан бижик демдектерин салыңар. Тускайлаан капсырылгаларның адаан шыйыңар, оларның тодарадыр сөстөрнн айтыңар.

1. Тракторист тускай эртемниг чолаачы база-ла специалист-тир. (*С. П.*) 2. Сөөлгү кижини Ваняны мен баштай эскербээр мен. (*Т.*) 3. Бистерге ажылчыннарга өөренири чугула херек. (*М. Г.*) 4. Бажы дүккүр, хөлүгүр, сыгыр карактарлыг Михаил Власов завод слесары мындыг-ла янзылыг чурттап чораан ийин. (*М. Г.*) 5. Улуг-Хемим төрээрн хемим эргелеткен авайым сен. (*К. К.*) 6. Алдар-биле мактаттырган Таңды Тывам төрээрн черим республика болганынга

изиг байыр мактал туттум. (В. С.) 7. Таштан-бектиң оглун бо
Дюйшенни маңаа школа ажыдып, уруг-дарыг өөрөтсин дээш
аалывысче чоруткан кылдыр-даа чугаалажып турганнар. (Ч. А.)

§ 9. Кылдыныг аргазының деңнелгелиг байдалдарын тускайлаары.

45. Номчунар. Карартыр парлаан деңнелгелиг бөлүглелдерниң кайы сөстөргө
хамааржырын, кандыг айтырыгларга харыылаарын, домактың кандыг кежигүнү
болурун тодарадынар.

1. Боонун унун көрүп чыдарымга, бөрүнүн маңнаан аайын эдерти,
шактың согунчугажының долганыры ышкаш, чоорту-ла бөөлдендир
шимчеп тур. (С.Т.) 2. Ол-бо чарыкта даглар кызаалап келзе-келзе,
шуут-ла хемче шаштыккан коридор дег, чалымнар апардылар. (С. П.)
3. Вальстың тааланчыг үнү, Улуг-Хемниң шиилээн чалгыы ышкаш,
бирде чавырлып, бирде дыңзып, дүргектелип чорупкан. (С. С.)
4. Саалда кидин чоруп турда, саат кадып өжөксээнизиг, демин чаа-ла
аяс турган дээрниң өңү хуула берди. (Е. Т.) 5. Бижик-билиг дээр
чүве хуулгаазын кончуг чоор, холдарыңарны бичии-ле кошкаш
кылынзыңарза, ол, чүглүг куш дег, таңды ажыр ужуга бээр. (М. Э.)
6. Баарында хем шаагайнып, бир-ле чүвениң дугайын төдү чугаалап
чадаан ышкаш, шулуңайнып-ла чыткан. (С. С.)

Деңнелгелиг байдалдар кандыг сөстөр азы кожумактар дузазы-биле
тургустунар ийик? Оларны бижик демдээ-биле аңгылаар бе?

Ышкаш, дег деп эдеринчилерниң болгаш *-зыг (-зиг, -зуг, -зүг, -сыг, -сиг, -суг, -сүг)* деп кожумактың дузазы-биле тургустунган
деңнелгелиг бөлүглелдер домакка канчаар? кайы хире?
чергелиг айтырыгларга харыылавышаан, кылдыныг аргазының
байдалдары бооп болур.

46. Номчунар. Кылдыныг аргазының деңнелгелиг байдалдарын айтыңар.
Олар чүнүң дузазы-биле илереттингенин тодарадыңар.

1. Абакан ыра-ак, шала ылгын хап орбааже хоржок боор —
дээш, Кара-Ашак чиге көрүпкен, рулюн, сыдым ууштаан ышкаш,
долгап олурган. (С. Т.) 2. Эштиң Калчан-Хүреңи девиржиң, дол-
гандыр дескиниң-ле тур, ынчалза-даа буду эзеңгээ четкен соонда,
ыяш бажынга хонган куш дег, чииги кончуг олуро каапты. (С. П.)
3. Ийи лампа кышсыптылар, оларның сарыг оттары, бир-ле өлгөн
карактар ышкаш, дүндүкче астыңгылай бергилээн. (М. Г.) 4. Ын-
чан, өгдө багана дег, бедик сынның, эмдик кара буга дег, дедир
карактарлыг, үстүг чүлгүүш дег, кылагар кара арынның мөге-шыы-

рак эр кирип келген. Ооң шериг хеви, күскү семис аңгыр ышкаш, алдын-сарала болган. (К. К.) 5. Ыт улай-улай улуй каапкаш, сыылаан дүвүнүң чоорту чидери ышкаш, намдай берди. (М. Д.)

47. Номчуңар, деңнелгелиг бөлүглелдерни айтыңар. Оларны бижик демдээ-биле аңгылаанын хайгаараңар.

1. Чайның изии адакталган, шала күскээр биче дүшште Кызыл-Тайга кырында дээр, кылаң шил дег, кааң турган. (Ю. К.) 2. Хөректенген адыг ышкаш, эзер хөглээн эмдик аът дег, каалаан, шиилээн ужарже сал караңнадыр шымнып кирер. (Ю. К.) 3. Дуюг-луг аң изи долган турнуккан суг көрүнчүүнде, сагыш-хөңнүн сөглээн ышкаш, чалымда пөш көрнүп келди. (А. А.) 4. А хаважыгажы, кижы кыжырба дээнзиг, хыйланы аарак сыйылаан. (О. Сув.) 5. Катчыларның аксы хак дээш, даш көжээлер дег, турушканнар. (О. Сув.) 6. Кара-кысче согаш кылынгаш, каттырбышаан, бөмбүктээннер аразынче, чарышкан кижы дег, салып чоруй барган. (С. С.) 7. Инектин эмиин пөйбелеп олура-ла, Кара-кыс, дээрниц хиндинче кылыйткан чүве дег, төнүп болбас күзелдерин күзээш, олурупкан. (С. С.)

Бижикке кылдыныг аргазының деңнелгелиг байдалдары бөлүк сөстөр (бөлүглелдер) кылдыр илереттингенде, оларны биче сек-биле аңгылаар: домактың мурнунга турганын сөөлүнден, а ортузунга турганын ийи талазындан аңгылаар.

48. Номчуңар. Тускайлаан кылдыныг аргазының деңнелгелиг байдалдарын болгаш оларның хамааржыр сөстөрүн тывыңар. Дүжүрүп биживишаан, турза чогуур бижик демдектерин салыңар.

1. Ашактың оолдары үңгүрүнче суг кудушкан күскелер дег баш сугар чер тыппайн, маңнажып турганнар. (К. К.) 2. Кадыр элде уя туткан хараачыгай кушкаш ышкаш дыңгылдайлаан аялгаңны дыңнап таалап оруксаар мен. (Ю. К.) 3. Севил сугда оон ыңай чүү бар эвес дээнзиг ооң сыык, терең черлерин эдерти көрүп тур. (О. С.) 4. Даңы адып, чайгы хүнү чечектелген Таңды, Саян чалыы хып дээн аныяк дег чаржып ойнап турганзыг-даа. (С.) 5. Довукай бичии уругнун чаактарын холдарын чылыды ошкап көдүрүп алгаш, вальс ойнаан ышкаш бөөлденип эгелээн. (В. Сер.)

49. Номчуңар. Деңнелгелерниң соонда скобкаларда салдынган айтырыгларны барымдаалааш, оларның кайда тодарадылга, кайда байдал, кайда сөглекчи болурун тодарадыңар, оларны бижик демдээ-биле аңгылаан азы аңгылаваанын хайгаараңар. Бо таварылгаларда бижик демдээн хереглээринин дугайында боттарыңар түңнелдер кылырын оралдажыңар.

1. Байлаң казыра дег (к а н д ы г?) Ак-Чүрээн, Биченниң дуңмазы Сайлыкмааны карыш дурту дег (к а н д ы г?) кара хаважыгажы-биле катай эдертип алган болган. (О. Сув.) 2. Кулун ышкаш

(к а й ы х и р е?) адаккыр сен. Кундус ышкаш (к а й ы х и р е?) шевергин сен. Сайлык ышкаш (к а й ы х и р е?) чаптанчыг сен. Сарадак дег (к а й ы х и р е?) дыңнангыр сен. (К.-Л.) 3. ... Сайлыкмаа олура дүшкеш, аалынче көргөн. Хой кажаазы шүдүнзе хааржаа дег (ч ү ү д е г?), өө мөккүлчек ак апарган, чер дүвүнде дег (к а й д а д е г?) болган. (О. Сув.) 4. Бедик дээн сыны каъттажып чоруй барган саргыяк дег (к а н д ы г ?) сыннарның эң адаккызы болган. (О. Сув.) 5. Хем кыдыында туристер лагери. Ында хөй кезин аныяк ыяштарлыг шыргай арыг. Ногаан олбук ышкаш (к а н д ы г ?) оймак шык. Чадаананың суу аржаан ышкаш (к а й ы х и р е?) соок, шил дег (к а й ы х и р е?) кылагар. (С. С.)

Домакка тодарадылга болгаш сөглөкчи болуп чоруур дең-
нелгелерни биче сек-биле аңгылаवास. Чижээ: 1) *Хаваан дүгдүндүргеш, дииң караа дег кара, хоюг карактарын шаг болгашла чивеңнедип каап олурган.* (С. С.) К а н д ы г ? деп айтырыгга харыылаттынар болгаш *карактарын* деп немелдеге хамааржыр *дииң караа дег* деп деңнелгелиг бөлүгүлел бо домакта тодарадылга бооп чоруур. 2) *Хөөрем чорук көвүк ышкаш.* (Ү. д.) Бо домакта сөглөкчи — *көвүк ышкаш*.

Делгеренгей эвес (чаңгыс сөстен азы үргүлчү кады чоруур сөс каттыжыышкынындан тургустунган) деңнелгелиг байдалды база тускайлавайн барып болур. Чижээ: *Сарыг чүве-даа ыыттавайн, элдепсингензиг* (к а н ч а а р ?) *ыңай-бээр шывараң-наан...* (С. С.)

50. Номчунар. Деңнелгелерни тывыңар, оларның домактың кандыг кежигүнү болурун, бижек демдектери-биле оларны аңгылаан, аңгылаваанынын чылдагаанын тайылбырлаңар.

1. Авам адыжын даштың кырынга салгаш, мээң бажымны суйбаары дег, ону эргелелдиг суйбап тура, чугаалаан: — Бо инек-даштың ыңдыы чарыын барып көрем, оглум. 2. Ооң улчугуп хоюй берген эгилеринде кызыл, сарыг хая карттары үнүп келген. Сиргинде, бижек-биле кезипкен чүве дег, ханы сорбулуг. Дус караа дег кылаңнааш хөй үүрмек кезекчигештерлиг. 3. Көжээ дег шимчеш дивейн, көжүй-ле бердим. Кадыргыларның хөйү — пашта хайынган көже-ле! 4. Даштың дөрүнде биеэги ойбак хүн херелинге көрүнчүк дег кылаңайнып чыдыр... Кадыргылар көзүлгүлөп каап, мээң-биле мендилешкен чүве дег, дойлуп-ла турар. (Серээ Хертек.)

51. Чогуур бижек демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижиңер. Деңнел-гелерлиг кежигүннерни биче сек-биле аңгылаан азы аңгылаваан чылдагаанын тайылбырлаңар.

Дагба диванда өрү дээвиірже көрүп алган, ханы боданганзыг ыыт чок чыткан. Шогжал чалалга дептеринче бир-ле чүвени киир бижиіп олурган. Ооң далажып бижээн демир-үжүүнүң саазын кырынга чылган даажы чолаачының бодалын база өрээлдің шыпшың ыржымын үрээнзиг кыйыраан. Хенертен аңаа каттышканзыг эмчинин чанында телефон кыңгырткайны берген. Туданы ол сегирип алган:

— Алло! «Дүрген дуза» дыңнап тур.

Чер дүвүнде дег чавыс үн Шогжалдың кулаанга арга чадаарда дыңналган. (Михаил Дуюнгар.)

52. Номчунар. Домактарны сайгарыңар. Карартыр парлаан деңнелгелернин тургузуун хайгаараңар. Бо бөдүүн азы нарын домактар бе?

1. Холда моожа кызаңнаан дег, коңгулуурлар динмирээн дег, шаараңнашкан иви соондан шанак ылгын ужугуп ор. (С.М.) 2. Удавас шылгалдавыс барын кайывыс-даа медегеп билгензиг, өглеривисче тарап чаныптывыс. (М. Д.) 3. Кежээки хүннүң хаяазы, дүпө өрт кыпкан ышкаш, кыза берген турган.

Тускайлаан деңнелгелер домактар-даа бооп болур. Ынчан оларны бижикке биче сек-биле аңгылаар.

53. Номчунар. Карартыр парлаан деңнелгелиг бөлүглелдернин кайда домактың тускайлаан кезигүүнү, кайда деңнелгелиг домак бооп чоруурун тодарадыңар.

1. Ол хиремде, хаттыгда кургаг будук кырынга олурган куш-каш оглу дег, доңгаңайнып, бурунгаар-даа, сонгаар-даа барып дүжер чазып турганымны черле утпас мен. (С.) 2. Эки турачылар ордудан үнгелек чораап, хайым чон аразынче, сугже октаан даш ышкаш, чиде хона берген. (С. Т.) 3. Андазын дээрге бирде агаарга бөөлденгеш, ужу-бажы дескине берген дег, черге молдурукталдыр дүжүп, оон ол-бо талазынче шапкыландыр кымчыланып чораан. (К.-Л.) 4. Часты уткуй байырлаан дег, частып орап мочургалыг чараш хадың хатка ээгиіп, чалынганзыг чайганып тур. (Ю. К.)

54. Номчунар. Тускайлаан деңнелгелиг байдалдарны болгаш деңнелге болур домактарны айтыңар. Оларның ылгалын тайылбырлаңар.

1. Болат эзир ышкаш девивишаан, Мочургаже мөгейгилээн. (В. Сер.) 2. Ооң соонда шоодай дүвү, дириг чүве дег, дырбаңайнып-ла эгеледи. (К. К.) 3. Аңнар сезик апканзыг, бөлдүнчү хонуп келген. (К. К.) 4. Довукай биле Оттук чунгудан ужуктуруп бадып, каас шивиниң дөзүнге бичии чаштар-биле, мөөң чалгыглар ышкаш, бөлдүнчүп-даа кээр турганнар. (В. Сер.)

55. Херек черлеринге биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бижиңер. Деңнелгелерниң кайда домак кежигүнү, кайда деңнелгелиг домак болурун айтыңар.

1. Кылаң дээрже бедип үнүп кылайтыпкан самолёт дег үжүүр шапкын сайзыралга үлүүм кадып чоргаар чор мен. (О. О.) 2. Чалыы хоорай чарап көстүп турзун дээнзиг сайгылгааннар чарышпышаан чайнай берген. (В. С.) 3. Өгнүң эжиинден бакылап чыткан кижикандыг-даа чүве болбаан ышкаш эжик артыңче чаштына берди. (С. Т.) 4. Шынап-ла, хүннүң чүглө чартыы ооң холунда чартык далган дег көстүп турду. (В. Сер.) 5. Кара суугу хииктелген дег хиригейндир дагжай берген. (К.-Л.)

§ 10. Деепричастие-биле илереттинген байдалдарны тускайлаары.

56. Интонациязын сагып номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрдө деепричастияларны айтыңар. Деепричастие кайда чүглө боду, кайда хамаарышкан сөстөр-биле кады деепричастиялиг бөлүглөл кылдыр хергелеттингенин, кандыг айтырыгга харыылаттынып, домактың кандыг кежигүнү болурун тодарадыңар.

1. Ырлап олура, эр бызаанчызын холунга тутпушаан, удуп калган. (С. Т.) 2. Мукулчак ак өг чанында баглаашка дүшкөш, өгже кире бердим. (С.) 3. Суггур чаъс кезек тө каап чоруй, аязы хона берген. (С. С.) 4. Бажыңга шак эрттирер эп тыппайн, демги кырган-биле хөөрежип олур мен. (К. К.) 5. Дүвүренчиг медээни дыңнааш, Орланның авазы алгы-кышкызын төп, оглумаылап девидеп-ле үнген. (В. Сер.) 6. Табуретка сандайга бедиктенип алгаш, Сырга соңгаларын аштап-арыглап, сыскып турган. (В. Сер.)

Домакка деепричастие азы деепричастиялиг бөлүглөл немелде кылдыныгны илеретпишаан, өске кылдыныгны тайылбырлап, байдал бооп болур. Ынчан ону биче сек-биле аңгылаар. Чижээ: 1) *Хамык улус (канчангап?) олче кезе көрүпкөш, ыт чок турган. (Владимир Серен-оол.)* 2) *Ирей (канчап каап?), шөлзөн улуг тынгылап каап, боозунга ок каап тур. (Виктор Сагаан-оол.)*

Деепричастие-биле илереттинген байдалды тускайлаарда, оң интонация (үн аянынын) талазы-биле өске сөстөрдөн ылгалдыр адаттынарын барымдаалаар. Бир эвес байдал болур деепричастие интонация талазы-биле сөөлүндө турар сөстөн чардынмас болза, ону тускайлавас (биче сек-биле аңгылавас). Чижээ: *Олар машинаже (канчаар?) уткуй кел чорааннар. (Владимир Серен-оол.) Башкылар, чоок бажыңнарда кижилер школа чанынга (канчап?) дүвүрөп маңнажып келгеннер. (Владимир Серен-оол.)* Бо домактарда деепричастиялар-биле илереттинген *уткуй, дүвүрөп* деп байдалдарны тускайлавас.

57. Номчунар. Тускайлаан деепричастиелерни болгаш деепричастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген байдалдарны айтыңар. Оларны биче сек-биле аңгылаанын хайгаараңар.

Башкы даң бажында-ла туруп келген, школа девискээрин долгандыр кылаштап турган. Күс тыныштыг эртенги сериин салгын соолаңнадыр хап турган. Шыырныга бергеш, башкы школа иштинче кирип келген. Сагып амыр, уйгуга алыскан аныяк кижилер оттур деп бодаваан-даа... Удааннарны эргий кылаштап турган башкы бир-ле чүве бодап алган дег, хүлүмзүрбүшаан, үне маңнапкан. Ол өөнчө салып чороткаш, оон борбак ак туң ап алгаш, школа эжиинге келгеш, этсип-ле эгелээн. Иткилежип, дывырышпышаан, шупту үне маңнажып келгеннер.

— Сула шимчээшкин кылыры-биле чыскаалы-ңа-ар! — деп, Намчал башкы командылаан. (*Екатерина Танова.*)

Деепричастие-биле илереттинген тускайлаан чаңгыс аймак байдалдарны айтыңар. Олар байдалдың кандыг хевиринге хамааржырын тайылбырлаңар.

58. Номчунар. Деепричастие-биле илереттинген тускайлаан байдалдарны айтыңар. Дүжүрүп биживишаан, салдынмаан бижик демдектерин салыңар.

1. Оюн бызаазын тону-биле шуглап кааш бажыңынче ыңай-ла болган. (*Л. Ч.*) 2. Орай кежээ Нева хемниң эрин дургаар ооргамга сумкам чүктээш чанып ор мен. (*К.-Л.*) 3. Пароход кезек чоруп ора база-ла коойт кылдыр кускуннап кагды. (*С. Т.*) 4. Ажыл кагбайн институтка өөренмишаан амыр-дыш чок Айлаңмааның кылганы хөй. (*А. А.*) 5. Дөрт харлыында ада-иезинден чарылган боду шенектиге шелдирбейн майыктыгга бастырбайн чаңгыс угбазын чаңгыс дуңмазын чамныг дөжек кырынга олуртпайн ажы төрүп амыдырап чоруп келген эр чүвөң иргин. (*Тоолдан.*) 6. Аңгыр-оол биле Буян кожа дегжип чыдар оруннарынга таварышса-даа база-ла ийи-үш хонукта шоолуг харылзаа чок чурттап чоруй хүн tudum-на таныжып эгелээннер. (*С.*) 7. Танаа-Херел Курбустугже челээш тырткаш даңгынан чалап кээр дээш аъттанганын кырган-авам бо-ла меңээ тоолдаар чүве. Кыймыш дивейн кончуг таалап дыңнаар чордум. (*Е. Т.*) 8. Суурже халдыш олура кырында хөй-ле шефчилер олуруп алган машинага ужуражы бердивис. (*Л. Ч.*)

59. Тускайлаан деепричастие-биле илереттинген байдалдарны айтыңар. Дүжүрүп биживишаан, салдынмаан бижик демдектерин салыңар, оларның чүгө хереглеттинерин тайылбырлаңар.

1. Үжен кулаш дурттуг хан сактыг кара киш тос дагны долгандыр маңнааш күске күжүген тыппайн Арзайтының ары чарыынче дезивиткен. (*Тоолдан.*) 2. Кежээ апарган. Коргулчунзуг өл дээр караңгылавышаан хемниң кырынга чавызап келген. (*М.Г.*) 3. Кызыл тукту бедик туткаш чортуп орган доруг аъттыг оол-биле

кожаланчып чедип келгеш мендилешкеш сыра болган хөнү күдер сынын көрүп сыын ышкаш үнүп дыңнап чортуп ор мен. (С. П.) 4. Соңгу чүктен чырык херел солаңгылап аттыкпышаан Хемчи-виске Улуг-Хемге херелдендир дээп келди. (В. Э.) 5. Хеп-хенертен чаъс куттулуп кээр орта бап сугар чер тыппайн барган мен. (С. С.) 6. Оъттаан хой чоогунда бедик тей кырынга үнүп алгаш ырлап олура хүнзээр мен. (С. П.)

60. Хөй сектер орнунга деепричастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген тускайлаан байдалдарны немевишаан, домактарны четчелеп тургузуңар. Биче сектерни турза чогуур черлеринге салбышаан, домактарны дүжүрүп бижинер. Тускайлаан байдалдарның адаан шыйыңар.

Үлегери: Акым *бүдүрүлгөдө ... кезээки школада өөренип турар.* – Акым *бүдүрүлгөдө ажылдавышаан, кезээки школада өөренип турар.*

1. Механизация школазын ... трактористер азы комбайнёрлар бооп ажылдаар бис. 2. Хамык школачылар чайын ... күзүн школага катап чыгып келирлер. 3. Дээр кезек када ... аязы хона берген. 4. Районнуң хоккей командазы ... зона маргылдаазынга киржир эргени чедип алган. 5. Чүнүң-даа аайын ... кадарчылардан ... ынаар-ла хап чоруптулар. 6. Самолёт Саян кырын... чавызап бадыпкан. 7. Тайга кырынга ... ыңай-бээр дураннап черниң байдалын харап олур бис. 8. Аңчының ыды чап-чаа киш изинге ... ыңай-ла болган. Ынаар ... туткуланып ээре берген. Аңчы ыдының ээерин ... таваар базып олурган.

61. Номчуңар. Сонуургаан чүүлдеринерни ушта бижип алыңар.

Бо чүүлге номчукчуларны Моолда чурттап турар тываларның дылында онзагай чүүлдери-биле база аас чогаалы-биле кыска таныштырар сорулганы салдым...

Буянт сумузунуң чоогунга ак тарбаган, кара тарбаган деп ийи аңгы хевирниң тарбаганнары барын чугаалааннар. Тарбаганнарны хар-назынының аайы-биле адаары: сыңгый – чаш тарбаган оглу, кеспел – бир харлыг тарбаган, чоон тарбаган – улуг тарбаган, тарчы – сувай тарбаган, көгүүле – кыс тарбаган, аскыр – эр тарбаган. Оларны хөөредип адар база манап адар деп ийи аңгы хевирлиг арга-биле аңнап турар.

Ты в ы з ы к т а р .

Дыңнаалайның бажында дың сарыг чаваа тур. (Сырга.)

Кызыл, кара ийи инек чылгажып тур. (От, паи.)

Ала чаваа хыл кажаалыг. (Карак.)

Полина Серенни-биле.

§ 11. Причастие-биле илереттинген байдалдарны тускайлаары.

62. Номчунар. Домактарны кежигүннер аайы-биле сайгарыңар. Карартыр парлаан сөстөр каттыжышкыннарының (бөлүглелдернин) кандыг айтырыгларга харыылаттынарын, домактың кандыг кежигүнү болурун, оларның чугула сөзү кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

1. Дадар-оол шаг чок ковайып келгеш, дүктүг тонун эктиңге сааскан уязы дег өпейтип алган, чаар дээн күскү дээр дег, химиренген орган. (К. К.) 2. Караам көрүп кээримге, авам менче ээгип алган, чугааланып олур. (В. С.) 3. Кара баштыг ак хуна хал иштиңче бажын суп алган, далганны чиген турган. (Ш. С.) 4. Ында-мында каъттарга өөр аңнар оожум, чоргаар кынны берген, оъттап тургулаар. (С.)

Кылдының аргазының байдалы кылдыр причастиелиг бөлүглелдер (причастие аңаа хамаарышкан сөстөр-биле кады) хереглеттиниң болур. Ынчан ол кол сөстүң сөөлүңге турар болгаш канчап алган? канчап барган? чергелиг айтырыгларга харыылаттынмышаан, кылдының боттандырыкчызының кандыг янзылыын (канчаар көстүрүн) илередир. Чижээ: *Девиден тура халып келирге, сарлык-деге* (канчап барган?) *салын сарбайтылкан*, (канчап барган?) *хөкпее берген, сиригейнип олуруп-тур. Анай дыгырык мыйыстарын дашка шалыгылааш, бичии амытанны бастыксап, хөректенген.* (Салим Сүрүң-оол.) Үстүндө чижекте кылдының аргазының чаңгыс аймак байдалдары канчап барган? деп айтырыгга харыылаттынмышаан, кылдының болуп турар үеде ооң боттандырыкчызының кандыг янзылыг турганын (даштыкы хевирин) көргүзөр.

Причастиелиг бөлүглел-биле илереттинген кылдының аргазының байдалын биче сек-биле аңгылап (тускайлап) болур.

63. Номчунар. Домактарны кежигүннер аайы-биле сайгарбышаан, причастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген кылдының аргазының байдалдарын айтыңар. Оларны биче сек-биле аңгылаан азы аңгылаваанын хайгаараңар.

I.

1. Хем ол чарыында дагларның мөрзең-мөрзең баштары кара-көк, ак-көк, чидиг кызыл, алдын-сарыг апаргылаан, ашкан хүнче көрүп алган турганнар. 2. Сандан шалада ширтек кырында баскактандыр олуруп алган, чаа шериг эзер-биле үрелдешкен олур. 3. Көөрүмге, Эргеппей таалың тудуп алган, эжикке сыңып чадай-чадай кирип олур. 4. Эргеппей сөгөдей олурган дискээнге шенээн үстүргеш, чокпак кара сегел салын адыштап алган, отче көрүп, боданып олур. 5. Өг турган дөң баарында доскут чик, а ооң бажында кезек тал бөкпектежи берген тур. Өгнүң ээзи кадай суг көдүрүп алган

чоруп олур. 6. Кире бээримге, бистиң сумунуң чагырыкчызы Назыты дөрде кушпугур куу апарган олур. (*Сергей Пюрбю.*)

II.

1. Кадайы Тактаңмаа сакпында хан, ижин-хырын болгаш төш дээш элээн-не эът чылдып алган, алызындан-на шала агылдыр хаш ышкаш арнын мычыйты изирниккиже мүн аартап олурган. 2. Каты биле күдээзи кажаа чанында олурупкан, таакпылаан, хөөрөшкен олурган. 3. Баштай Черликпен дылын уштуп алган, эргин кастыынга кылаштап келгеш, хаайын дартайтып, чыдыыргап-чыдыыргап, чоруй барган. (*Салим Сүрүң-оол.*)

64. Номчуңар. Причастиелиг бөлүглел-биле илереттинген байдалдарны тывыңар. Дүжүрүп бижээш, причастиелиг бөлүглелди биче сек-биле аңгылаңар.

I.

1. Оранчок бедикте “тавак” астына берген бүлүртүң көстүп турган. 2. Каа биле Биини көөрге, “тавактың” эринде олуруп алган далган үскен быдааны шопулактап ижиң олурганнар. 3. Авазы скафандр кедиң алган шай хайындырып олурган. (*Шаңгыр-оол Суваң.*)

II.

Мен куу чудук кырынга таакпылап олуруп алдым. Эжим дизинде ийи дииңниң, кара-кужун эгин ажыр салыпкан күдүрээлиг мөөрүктү куду ынаар-ла ажыт киир кеденгирлеп чоруй барды. Удаваанда сыгыроктуг үш катап этти. Кежээ одагга чедип кээримге, эр чедини адып алган олур. (*Монгуш Эрген.*)

III.

1. Өгнүң херээжен ээзи бажының дүгү салбараара берген бо манап турган. 2. Шокар хөйлеңниң эр бо бүгүнү өг эжиинден бакылап алган хайгаарап турган. (*Маадыр-оол Ховалыг.*)

65. Номчуңар. Причастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген кылдыныг аргазының байдалдарын айтыңар. Үлегерде көргүскенин суугаар причастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген байдалдарны кол сөстүң мурнунга тургузуңар. Ынчан олар домактың кандыг кижигүнү анаарын тодарадыңар.

Үлегери: Оол ачазында чүктенип алган (канчап алган?) хулумзирчү чораан. – Ачазында чүктенип алган (кандыг?) оол хулумзирчү чораан.

1. Белекчилер магазинден үнерде, Адыгжы бичии ойнаар боо чүктөпкен, ада-иезинден четтиниң алган чораан. 2. Эң соонда Илдирмаа Буланагын мунган, чечек-шелбик дүүргезин чүктөпкен,

ырлап-шоорлап хап орган. 3. Хаяжык ынчаар бодап алган ажылдап турган. (Степан Сарыг-оол.)

Причастиелиг бөлүглел-биле илереттинген кылдыныг аргазының байдалы кол сөстүң мурнунга баргаш, тодарадылга апарып болур.

66. Номчунар. Причастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген байдалдарны тывыңар. Оларны аас-биле кол сөстүң мурнунга тургускаш, тодарадылгалар кылдыр ажыглаңар.

1. Кежээ иешкилер улуг одун ужудуп алган, каткы-иткилиг хөөрежиپ олурганнар. Эзирек база от кыдыында ийи холун көзе каап алган, холдарының таваңгайларын чылгап каап, Адыгжы эргеледирге, ээзинче хөлберти чыдып ойнап чыткан. 2. Ында-мында каъттарга өөр аңнар оожум чоргаар кынны берген оъттап тургулаар, таптыын канчаар ону! 3. Мени кырган-авам бистиң улуг кыр аъдывыска мурнунга ушкарып алган. Авам Чааш-Доругну мунгаш, кавайлыг уруун мурнунга доора үңгергеш, кавайның багларын ооргазынга куржанышкан, кавайны-даа шоолуг тутпас, хой сүрүп чоруур. Ачам кыр аскырывыстың кырынга шары чоңаа салгаш, угбамны ушкаргаш, морзук кежи бөскектиг чактыр боозун чүктөпкөн. Акым ак молдургазын чавыдактааш, ачамның хөлчөк улуг, кара пап дег бөргүн дуй багланып алган, хой сүрүп чор. (Степан Сарыг-оол.)

Эде тургусканыңар бирги дугаарның баштайгы домаан болгаш ийиги домакты ушта бижип алыңар. Биче секти салыр азы салбазын тайылбырлаңар.

§ 12. Домактың тайылбыр кежигүннерин тускайлаары.

67. Солагай болгаш оң талада домактарны деңнеңер. Оң талада карартыр парлаан сөстөр домактың кандыг кежигүннерин тодарадып турарыл?

1. Оолдар дыка үр балыктааннар.

2. Уруглар сыык сугда эштип турганнар.

1. Оолдар дыка үр, мырыңай караңгы имирге чедир, балыктааннар.

2. Уруглар сыык сугда, чоңа ортузу четпес септе, эштип турганнар.

Домактың тускайлаан кежигүннеринге тайылбыр кежигүннер база хамааржыр.

I. Домактың тайылбыр кежигүннери колдуунда туруш болгаш үе байдалдары-биле илереттинген болур. Олар (тайылбыр кежигүннер) чогум кажан? азы кайы хире үр? чогум кайда? азы каяа? чогум кайнаар? азы кайыже? дээн

чергелиг айтырыгларга харыылаттынмышаан, туруш болгаш үе байдалдарын улам тодарадыш турар. (Чижээнге үстүндө шыйыгнын оң талакы домактарында карартыр парлаан сөстөрни — кежигүннерни көрүп болур.)

II. Оон ыңай тайылбыр кежигүннер ылаңгыя, өске, башка, аңгыда, кырында, хамаанчок, безин, туржук, байтыгай, орнунга, чижээлээрге, тодаргайлаарга, азы чергелиг эдеринчилер болгаш киирилде сөстөр-биле кады чоруп болур. Чижээ: 1) *Черажылынга, эң ылаңгыя чазын, чогумчалыг цени эрттириптери дээрге сөөлүндө барып он-он тонна дүжүттү чедир албазының хайы болгай. (Кара-оол Маснык-оол.)* 2) *Мээң олурганым эжикте, менден өске, кым-даа чок. (Салим Сырң-оол.)* 3) *Ооң сураан дыңнаан боордан башка, бодун көрбээн мен. (Сергей Пюрбю.)* 4) *Ынчаарда, мен ышкаш уруг-дарыг байтыгай, улуг улус-даа кайын эскерер ийик. (Степан Сарыг-оол.)* 5) *Чамдык газтар, чижээлээрге, водород, агаардан чиик.*

68. Номчуңар. Тускайлаан тайылбыр кежигүннерни айтыңар. Оларның кайы кежигүннерни тайылбырлап турарын тодарадыңар. Тускайлаан тайылбыр кежигүннерни бижек демдектери-биле аңгылаанын хайгаараңар.

1. Даарта, улуг-хүнде, школалар аразының баскетбол маргыл-даазы эгелээр. 2. Мергенниң уну, чайның кончуг изиинде безин, дагның өң-баазын чечектери-биле каастанышкан чыдар. (С. Т.) 3. Шак оортан, ол даглардан, хенертен соок болгаш шык хат хадып келген. (К.-Л.) 4. Элезинге дегген чалгыгларның оожум пулураажындан аңгыда, ховуда кандыг-даа ыыт-шимээн чок турган. (М. Г.) 5. Бис элээн үр, кежээге чедир, селгүүстээн бис. (Т.) 6. Бирде-бирде, кижиге дег чүве хамаанчок, бүдүн бажыңнар көзүлбейн баар: кижиниң бүгү боду, оон туржук аксы-думчуунуң ишти, куруг довурак апаар. (С. С.)

69. Аянның номчуңар. Туруштун болгаш үениң тускайлаан тайылбыр кежигүннерин айтыңар. Оларның домактың кайы кежигүннерин тайылбырлап, кандыг айтырыгларга харыылаттынарын тодарадыңар. Дүжүрүп биживишаан, бижек демдектерин болгаш нарын сөстөргө дефистерни салыңар. Туруштун болгаш үениң тускайлаан кежигүннериниң адаан шыйыңар.

ТУК КИИСКИП ТУР.

Харлыг бедик тайганың эдээнде хем эриинде майгыннар тип каан. Ында тайга эдээнде чиңгир ногаан оът сиген, айыраң шокар чечек шыпкан черниң кыры каас хевис-ле!

Арга эзимниң янзы бүрү ыраажы куштарының ыыт шимээни хектерниң тааланчыг үнү альпинистерни дыка эрте даң бажында оттуруптар. Олар кежээге мырыңай караңгы имирге чедир аян тудуп ырлажып кээр.

Эрес дидим альпинистер кадыр кашпалдардан халбактанып талыгыр бедиктерже үнүпкеннер. Меңгини оя соктап тептинип бергелерни эртип чорааш тайганың шыпшык бажынга үнүп кээрге, бедик дээн тайга таңды дөвүн чыткылаан. Тоолда дээрге шаштыккан Сүмбер Уула сагышка кирер болган. Сорулга күүсеттинген. Ында Төрөөн чурттуң тугу киискип турган. (*Маадыр-оол Ховалыгны-биле.*)

70. Тускайлаан тайылбыр кижигүннерни тывынар. Олар чокка домактар-ны дыңналдыр номчунар. Утказы билдинер-дир бе, чугаалаңар. Дүжүрүп бижиңер. Салдынмаан бижек демдектерин салыңар. Тускайлаан тайылбыр кижигүннерниң адаан шыйыңар. Оларның тайылбырлап турар кижигүннерин айтыңар.

1. Маңаа бо совхозка ажылдаар кежээки школага өөренир ынчангаш силер-биле деңге ортумак школа доозар деп бодап ал-дым. (*С. П.*) 2. Караңгыда дүне безин каңгырт кылдыр бадыргылаар калбак шынаам ыраажызы кара-дуруяам таанда чараш. (*С.*) 3. Ону чамдык эштер эң ылаңгыяда чамдык аныяктар соора билип турар-дыр. (*К. К.*) 4. Достак-чаак боду бичии куш падагар дээрден башка хирилэден шоолуг улгатпас. (*С. С.*) 5. Изиг хүннерниң бирээзинде Климкадан Павка чедип келгеш кылыр чүве тышпайн ынак черинче бажың ындында садтың булуңунда таңныыл бажыңчыгажының дээ-вииринче үнер деп бодап алган. (*Н. О.*) 6. Аңаа клубка аныяктардан өске кырганнар база келген. (*Л. Ч.*)

71. Номчуңар. Тускайлаан кижигүннерни айытпышаан, оларны бижек демдээ-биле канчаар аңгылаарын тайылбырлаңар. 1-ги, 2-ги болгаш 3-кү домактарда тускайлаан кижигүннер домактың кандыг кижигүнү болурун тодарадыңар.

1. Ынаар-ла, ыракта караңгының тамыларында, ыттар улужуп ээрип турганнар. (*М. Г.*) 2. Өске кожаларывыс база, харын-даа чаргычы Сатымкул безин, мээң-биле байырлажып алыр дээш келгилээннер. (*Ч. А.*) 3. Аңаа, Кызыл Шөлге, 1945 чылдың чайынында Тиилелгениң парады болган. (*Б. Х.*) 4. Хей турарының орнунга, хойларның деңгелин-даа сонуграп көргей-ле деп бодадым. (*К. К.*) 5. Аалдар ынчан, ам болза октябрь айны сөөлзүредир, кыштаглап эгелээн. (*С. С.*) 6. Чүге ыяап-ла маңаа, бо ээн эзимге, ону арттырып каар дээни ол? (*С. Мин.*) 7. Казанакта, менден башка, бичии уруглар чогул. (*С. Т.*)

72. Хөй сектер орнунга туруштуң азы үениң тускайлаан тайылбыр кижигүннерин немезишаан, дүжүрүп бижиңер, чогуур бижек демдээн салыңар. Тускайлаан кижигүннер домактың кандыг кижигүнү болур-дур, кандыг айтырыгларга харыылаттынар-дыр, тодарадыңар.

1. Совхоз төвүндөн ырак эвесте ... куш фермазы бар. Ында ... янзы-бүрү уксаалыг дагааларны өстүрүп турар. 2. Бөгүн ... класс хуралы болур. Аңаа ... өөредилге дугайын чугаалажыр. 3. Тыва

Республиканың найысылалында ... тускай ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринде муң-муң сургуулдар өөренип турар. 4. Диинчилер күстүң ортаа айында ... тайгаже аъттаныптарлар. Олар оон ... аалдарыңга хөй олчалыг чанып келдирлер.

73. Бердинген сестерниң дузазы-биле тускайлаан тайылбыр кежигүннерлиг 7—8 хире кыска домактардан чогаадып бижирер. Бижик демдектери салырын кичээнгейлиг боданыңар.

Аңгы(да), башка, өске, безин, байтыгай, туржук, хамаанчок, кадында, орнунга, чижээлээрге.

У л е г е р и: *Тайгада, киш-кулаандан өске, элбек цнген кат чок.*

74. Карартыр парлаан сестерниң утказынга дүүштүр скобкалар орнунга туруштуң болгаш үениң тускайлаан тайылбыр кежигүннерин немевышаан, дүжүрүп бижирер. Салдынмаан бижик демдектерин салыңар.

У л е г е р и: 1. *Күскээр кыжын (чогум кажан?) Таңды сынының хары улгады бээр. — Күскээр кыжын, ноябрьда-ла, Таңды сынының хары улгады бээр.* 2. *Ховуда (чогум кайда?) хөй чылгы озттап чораан. — Ховуда, тараа шөлүңде, хөй чылгы озттап чораан.*

1. Бис хоорайга орай кежээ (чогум кажан?) чедип келген бис. 2. Дыка ыракта (чогум кайда?) машина барааны көзүлген. 3. Эрте эрте (чогум кажан?) туристер чүү-хөөзүн чүктээш, соңнуг-мурнуг базыпканнар. 4. Кончуг караңгы дүне чылгы манап чорувуста, мырыңай чоокта (чогум кайда?) чоон быттыг бир бөрү улуй кааптар орта, өскелери шооңайнчы бердилер. 5. Хүндүс (чогум кажан?) самолёт ужупкан. 6. Аңаа (чогум каяа?) туристер слёду ажыттынар. 7. Чайын (чогум кажан?) курортка дыштаныр бис. 8. Бо хемниң бажында (чогум кайда?) дыка эки чайлаглар бар. 9. Субботада (чогум кажан?) культура бажыңыңга концерт болур. 10. Кызыл хоорай Улуг-Хемниң унунда (чогум кайда?) турар.

К а т а п т а а ш к ы н .

Хыналда айтырыглар.

1. Тускайлаашкын деп чүл?
2. Домактың кандыг кежигүннерин тускайлаарыл?
3. Тускайлаан кежигүннерни бижикке канчаар илередирил?
4. Кылдыныг аргазының деңнелгелиг байдалы деп чүл, ону бижикке канчаар илередирил?
5. Капсырылга деп чүл? Ону канчаар тускайлаарыл?
6. Деепричастие-биле илереттинген байдалды канчаар тускайлаарыл?
7. Причастие-биле илереттинген байдалды канчаар тускайлаарыл?
8. Тускайлаан тайылбыр кежигүннер деп чүл? Оларны бижикке канчаар илередирил?

75. Номчунар. Тускайлаан кежигүннерни айтыңар. Олар чугааның кандыг кезээ-биле илереттингенил? Оларны бижиктин кандыг демдээ-биле аңгылаандыр?

ЧАРАШ АМЫТАН.

Чедиги классчы Сырбык-оолдун ада-иезиниң аалы Дагыр-Шеми бажыңга, «Чыраа-Бажы» совхозтун тудуг ыяжы белеткээр черинге, караңгы ногаан эзим иштинге турган.

Сырбык-оол солун чүве чугаалаар болган. Өгдө улус, тоол дыңнаар дээнзиг, ылым-чылым-на барган. Чүгле суугуда пар дыт ыяштын, саржаг кудуп турган чүве дег, садырадыр кывары дыңналыр.

Коңгулдан диң үнө халааш, будуктан будукче, дыттан дытче улаштыр шурап чоруп тур. Карактары дозураңнаан, кулактары сүүреңнээн, чараш кудуруун ооргазын унаштыр чүктөпкөн халып тур. Ол дег аваангыр, чараш, чаптанчыг амытан черле чок кылдыр көзүлдү. Диң будук кырында ийи холу-биле чочагайны тудуп алган чемнеп олур. «Байырлыг, диңчигеш!» — дээш, базып чаныптым. *(Хөөңмей Ойдан-оолдуу-биле.)*

Сөөлгү домактын мурнунга домакта причастие-биле илереттинген байдалды кандыг арга-биле тодарадылга кылдыр ажыглап болурул?

76. Номчунар. Кылдының аргазының байдалы болур деңнелгелерни болгаш оларның кандыг сөстөргө (домак кежигүннеринге) хамааржырын, бижикте канчаар илереттингенин хайгаараңар.

Бо сынга та чеже аңчы азып, угааны дедирленгеш, өске одагларга барып хонуп, а бир чамдыктары кандыг-бир ыжык черге, дүннээн торлаа ышкаш, сыңнып хонуп, эш-өөрүн шүүдедип, диледип хонган чүве. Мен маңаа боо чүктээр болу бергенимден эгелээш, аңнап чоруп турган болгаш, шириини сүргей көстүп турган Калбак-Оргунуң эзиминче, суг терединче кирген балык дег, эштип кирипкен мен. Чагылыг хемниң бажынче ажып кирер баалыктың дужун бодап алгаш, дорттап базып-ла ор мен... Кезек болганда, пөштер баштары, аштаан бөрүлөр ышкаш, хоогайндыр улужуп, хат ожук харны тө силгигилээн соонда, хөмнүк бораң дүже-ле берген. Чер, дээр, чыпшыр кадапкан дег, тутчуп, караңгызы дүне ышкаш, черниң өрүзү-даа, кудузу-даа билдинместээн. Бир чадыр пөш дөзү ыжык черге кургаг будуктар оттулуп алгаш, кезек олурдум. Бораң көдүрлүш кыннырга, ол та чүгө далажырым ол ийик, чылыг уязындан үндүр ойлаттырган диң ышкаш, одаамны кагаш, черни эки бодап, уг-шиин угаазылап албайн-даа чоруптум. *(Салчак Тамба.)*

Сөөлгү домакта кириилде домакты болгаш ону канчаар бижик демдээ-биле аңгылаанын тыпкаш, тайылбырлаңар.

77. Домактарда тускайлаан кандыг кежигүннер бар-дыр? Дүжүрүп биживишаан, турза чогуур биче сектерни салыңар.

1. Күскээр август айны сөөлзүредир аныяк кижилер өгленип алган. (Е. Т.) 2. Ында оларның чанында мээң чап чораан үем тоолдарда хуулгаазын ногаан шилдиң бузундузу дег артып калган. (Ч. А.) 3. Меңээ кызыл-даван самдар кижээ каас кижини кый деп алгаш ооң-биле чугаалажыры берге турган. (М. Г.) 4. Аксы-сөзү чок дээрден башка бо база кижиге дириг амытан ышкажыл. (С. П.) 5. Дюйшен боду билбейн тура-ла маадырлык чорукту кылган.... Бистер аалдан үнүп көрбөөн кыргыз уруглар школага барганывыс соонда, бистиң мурнуvusка черле дыңнап-даа, көрүп-даа чорбаанывыс чаа делегей ажыттынып келген. (Ч. А.)

78. Дүжүрүп биживишаан, салдынмаан бирик демдектерин салыңар. Нарын сөстөрү дефистенер. Тускайлаан кежигүннерниң адаан шыйыңар.

Дымыргай ак чаъс элээн чаап чоруй чоорту аязып эгелээн. Тайгалар эдектеринде хөөрөөн сугнуң көвүү дег хоюг ак туман ыңай бээр көжүп тура ынаар арга ыяш аразынче киргеш олчаан чидип турган.

Ажыл ишчи алдын сарыг күс келген, тараа-даа быжып турар апарган. Көдээ ажыл агыйның ишчилери сиген ажылын шалыпкын дооспушаан тараа ажаап алыышкынынче кирипкеннер. Кончуг эрте куш даң бажында хову корабльдери алдын далайже эштип кирип турган. Ажыл иш хайнышкынның магалыг.

Хаая-хаая чымчак салгынга чаагай тараа далай ышкаш хову ховузу-биле чалгып турда, бүгү ховунуң кыры хунуң херелинге алдын ышкаш чайыннанып чыдар.

ДОРТ БОЛГАШ ДООРА ЧУГАА.

§ 13. Дорт болгаш доора чугаа дугайында билг.

79. Аянын номчуңар. Эжеш домактарның аразында адаттынар аянын (аялгазының) ылгалын кичээнгейлиг хайгаараңар.

1. “Дагга кончуг кызыл дилги көрдүм” — деп, Даш-оол чугаалаан.

2. Даш-оол: “Дагга кончуг кызыл дилги көрдүм” — деп чугаалаан.

1. Дагга кончуг кызыл дилги көргенин Даш-оол чугаалаан.

2. Даш-оол дагга кончуг кызыл дилги көргенин чугаалаан.

Ол домактарның карартыр парлаан кезектериниң аразында тургузуг талазы-биле ылгалы чүл?

Чугаа азы беседа үзінде дыңнакчыга азы номчукчуга өске чугааны (өске кижиниң чугаазын) дамчыдар таварылга тура бээр.

Өске чугааны кандыг-даа өскерилге чокка ол-ла хевээр дамчыдып болур. Өске кижиниң ындыг кандыг-даа өскерилге чокка дамчыткан чугаазын дорт чугаа дээр. Чижээ: *«Бир эвес бццүревес болзуңарза, өгнүң хонган черин барып көргүзүп берейн» – деп, Сылдыс чугаалаан. (Шаңгыр-оол Суваң.)*

Өске чугааның кол утказын дамчыдып болур. Ындыг чугааны доора чугаа дээр. Чижээ: *Бир эвес бццүревес болза, өгнүң хонган черин барып көргүзүп берип болурун Сылдыс чугаалаан.*

Дорт чугаага ону дамчыткан кижиниң (авторнуң) сестери кирген чоруур. Чижээ: 1) *Авам өөрүп, мээң кулаамга сымыраныдыр: «Көрдүң бе, сен маңаа ажылдаар, чурттаар сен, олар чөпшээреп турлар».* (Салчак Тока.) 2) *«Силерге херектиг чор мен» – деп колхоз даргазынга чугааладым. (С. Пюрбю.)*

Бо ийи чижектерде авам өөрүп, мээң кулаамга сымыраныдыр болгаш деп колхоз даргазынга чугааладым дээн сестер авторнуң (азы дорт чугааны дамчыткан кижиниң) сестери-дир.

80. Номчуңар. Сөзүглелде дорт чугааларны болгаш авторнуң сестерин айтыңар.

1. «Четтирдим. Дем-не шайладым. Өске бажыңнар база баар кижиге болгай мен» – дээш, Долгармаа ол хүндүлээчел адашкыларның бажыңындан үнүп чорупкан. (Б. О.) 2. Чемненип дооскаш, бодап орган чүвемни четтикпейн чугаалап үндүрүптүм: «Хлебтиң чаагайын, мындыг хлебти канчап быжырып каан кижиге боор сен, кырган-авай?» – «Кандыг хлеб-тир, хлеб ышкаш хлеб-ле-дир. Чаа быжырган хлеб черле ындыг чаагай чыттыг боор-дур ийин, оглум» – деп, кырган-авам чугаалааш, аяк-савазын чүп эгеледи. (Х. О.)

Доора чугаа колдуунда тайылбыр домактар-биле, ылаңгыя немелдениң тайылбыр домаа-биле илереттинер, чижээ:

Дорт чугаа

1. «Класста өөреникчи бүрүзү эки өөренип турар» – деп, башкы чугаалаан.

2. «Уругларым кончуг аас-кежиктиг чурттап турар» – деп, кырган-ачазы өөрүп чугаалаан.

3. «Даарта иелээ чедип келир силер» – деп, угбавыс биске сагындырды.

Доора чугаа

1. Класста өөреникчи бүрүзү эки өөренип турар дээрзин башкы чугаалаан

2. Уруглары кончуг аас-кежиктиг чурттап турарын оларның кырган-ачазы өөрүп чугаалаан.

3. Даарта иелдиривистиң чедип келиривисти угбавыс биске сагындырды.

Доора чугааның сөөлүндө *дээрзин, дээр дугайын, деп чүвени* чергелиг холбаа сөстөр болгаш *-ын, -ин, -ун, -үн* деп кожумактар хереглеттинер.

Доора чугааның соонга айтырыг демдээ салбас, чижээ: *Кымнар кончуг эки ажылдап туруп дээрзин бригадир билир.*

Доора чугааны кавычка азы тире демдектер-биле аңгылабас.

81. Номчунар. Дорт чугаалыг домактарда дорт чугааларны болгаш авторнун сөстөрүн айтыңар. Дөрткү абзацта домакты доора чугаалыг домак кылдыр эде тургузуңар.

ХӨГ ЧУГАА.

Драматург төрөөн чери Өвүр Торгалыгга Степан Агбаанович Сарыг-оол-биле чеде бергеннер. Чаңгыс чер чурттуг өгбөлөрүн чон аажок чылыг уткаан. Көк-оол аалчылар бажыңыңга кире бергеш, Сарыг-оолга чугаалаан:

— Көк-көк демир оруннар мээңии-ле-дир, каяа чыдып аар кижии боор сен, Стёпа?

— Орун-даа канчаар, бо калбак сарыг далганнар мээңии боор чүве — дээш, Сарыг-оол столда белеткеп каан чемнерже чоокшуладыр олутуп алган.

— Көк хөнек мээңии — деп, Көк-оол каттырган.

— Көк хөнек сээңии. А ооң иштиңде сарыг шай мээңии — деп, Сарыг-оол карактарын сыгдыйты хүлүмзүрөөн. (*Владимир Серен-оол.*)

82. Адаанда үлөгер ёзугаар дорт чугааларны доора чугаалар кылдыр өскерттип бижиңер. Бижек демдектерин салыңар.

Ү л ө г е р и :

1. *“Хыргыгыш аразында дилги өдүрөктөр кедеп чыдыр” — деп, оол эжинге чугаалаан.*

1. *Хыргыгыш аразында дилги өдүрөктөр кедеп чыдарын оол эжинге чугаалаан.*

1. «Хенертен чаъс кудуп келзе, каяа чаглактаныр бис?» — деп, оол адазындан айтырган. 2. Чооду: «Ховудан тараа сөөрткен машиналарның башкылыгы чедип кээп турлар» — деп медээлээн. 3. «Бистин школавыстың өөреникчилеринин болгаш башкыларының малчын адаиелери-биле ужуражылгазы дыка эки эрткен» — деп, директор солунга бижээн.

§ 14. Дорт чугаалыг домакка бижек демдектери.

83. Аянын номчуңар. Дорт чугааның аянын үн-биле илередирин оралдажыңар. Тус-тус домактарда дорт чугааның болгаш авторнун сөстөрүнүн кайда турарын, оларны бижекке канчаар илереткенин хайгаараңар.

1. «Бодуңар билиңер, менде чүү боор, кадыг чүве, чүгле долгаар ол-ла болгай» — дээш, чолаачым машиназын Сүүр-оол сугнуң эжинге

кээп тургусту. 2. «Шаг-үе деп чүвениң эртип турарының дүргенин – деп, Экер Эресович кайгап боданган. – Бо халып кирип келген уругну ада-иези чоокта чаа-ла яслиже чедирип чоруп турган чүве ийин». 3. Бир катап мындыг таварылга болган. Кожа орган кадай: «Улга-дып келгеш, кым боор сен?» – деп Олядан айтырган. Бичии уруг боданмаан-даа: «Кондуктор болур мен» – дээн. 4. «Бис аныяк чоруур шаавыста, кырганнар база ынчаар чугаалажыр турган – деп, Экер Эресович боданган. – Бисти даңгаар-ла турааргак дээш, ыт-куш ээртир, шимээн-дааштыг, аътка шавар дижир чораан...» (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

Айтырыгларга харыылаңар.

Аас чугаага дорт чугаа канчап, чүнүң дузазы-биле билдинип болурул?

А бижимел чугаага болза кандыгыл?

1. Бижикке дорт чугааны к а в ы ч к а л а р - б и л е тускайлаар.

2. Дорт чугаа авторнуң сөстөрүнүн соонга турда, ооң мурнунга ийи сек салыр болгаш баптайгы сөзүн улуг үжүк-биле эгелеп бижиир, чижээ: *Долбан меңээ мынча деп сымыранды: «Сээң акың-биле бис кончуг өң-тала апарган болдур бис ийин, оолдар ышкаш цен-даан-даа эвес, дыка-ла топтуг кижидир».* (Степан Сарыг-оол.)

3. Дорт чугаа авторнуң сөстөрүнүн мурнунга турда, ооң соонга тире салыр, чижээлээрге: *«Ус аксынга чеде бергеш, каш хонукта улаштыр найырладыыс» – деп, ачам чугаалаар кижиди чораан.* (Барыкаан Донгак.)

4. Дорт чугаа авторнуң сөстөрүнүн ортузунга турар апарза, ооң (дорт чугаанын) мурнунга ийи сек, а сөөлүңге тире салыр. Чижээ: *Хейде-ле дүцүрөп, чүрээм кижип, сактырымга, артымда бир кижиди: «Маңаа турба, бурунгаар кылашта, ам-даа бурунгаар» – деп сымыранып-ла турган ышкаш боор.* (Дандар-оол Сарыкай.) *Хейде-ле: «Мында-дыр сен але?» – деп сөс эттим.* (Монгуш Доржу.)

5. Дорт чугааның аразында кирген авторнуң сөстөрүн ийи талазындан тире-биле аңгылаар, дорт чугааның уланчызын бичии үжүк-биле эгелеп бижиир. Чижээ:

Авторнуң
сөстери барда:

“Бис бөгүн хөй-ле хар таптадымыс – деп, ававыс элээн ыттавайн олургаш, – силерде ижин коктап алыр чүве тыптыр бе, оолдарым?” – диди. (Салчак Тока.)

Авторнуң
сөстери чокта:

“Бис бөгүн хөй-ле хар таптадымыс, силерде ижин коктап алыр чүве тыптыр бе, оолдарым?”

Бир эвес дорт чугаа аңгы домактардан тургустунган болза, авторнуң сестери оларның аразынга турда, авторнуң сестерин ийи талазындан тире-биле аңгылаар. Авторнуң сөзүнүң соонга улуг секти салгап, домакты улуг үжүк-биле бижиир.

Авторнуң
сестери барда:

1. «*Ындыг-дыр – деп, Хаджи-Мурат чугаалаан. – Аргамчының узуну дээр, чугааның кысказы эки.*» (Лев Толстой.)

2. «*А силер кай баарыңар ол, акым? – деп диттип чадай-чадай, үнүм сириңейнип айтырдым. – Мен канчаар мен?*» (Сергей Пюрбю.)

Авторнуң
сестери чокта:

1. «*Ындыг-дыр. Аргамчының узуну дээр, чугааның кысказы эки.*»

2. «*А силер кай баарыңар ол, акым? Мен канчаар мен?*»

Дорт чугаа биле авторнуң сестерин холбаштырар деп дээр дузалал сөстүң соонда авторнуң сестеринде кол сөс бар болза, ооң (деп деп сөстүң) соонга биче сек салыр, өске таварылгаларда биче сек салбас, чижээ: 1) «*Кайыын келдиң, кайнаар баарың ол?*» – деп, Вера айтырды. (Салчак Тока.) 2) Авазы сырткы салгап: «*Маңаа чыдып ал, оглум, шыжда!*» – деп эргеледи аарак кыйгырган. (Степан Сарыг-оол.) 3) «*Кезек хөөрөп берип көрүңерем*» – деп ээрештим. (Сергей Пюрбю.)

Дорт чугаа биле авторнуң сестерин холбаштырар дээш деп дузалал сөстүң соонга бүгү таварылгаларда биче сек салыр, чижээ: 1) «*Мен бодум үлөп бээр мен*» – дээш, ававыс бисти хоруп кагды. (Салчак Тока.) 2) «*Кичээн, оол, кичээн*» – дээш, үне берди. (Сергей Пюрбю.)

84. Номчунар. Дорт чугааларны болгаш авторнуң сестерин айтыңар, ында бижик демдектерин тайылбырлаңар.

1. «*Бо калчан шилги аътты мунуптуңар, эмчи. Оозу чааш чүве*» – дидим. «*Шыырак-ла болза, эмдик-чаажы хамаанчок, акый*» – дээш, оолдар дег, чийги кончуг олура каапты. (С. П.) 2. Эмчи кирбишаан: «*Аарыг уруг кайыл?*» – деп айтырды. (С. П.) 3. «*Ээ, мээң бо суурумга ынаам таан кончуг!* – деп, Кертик боду-даа билбейн, эгелей берген. – Дендии чараш черде тургустунган суур чүве». (С.) 4. «*Ээлчег бардыр, мен манап тур мен*» – деп, аныяк чолаачы шириин айтырадыр. (Б. Х.) 5. «*Кырып калган кижини өскерилбейн аан – дээш, демгим каттырымзайдыр. – Мээң-даа чөгенчиимни але, сени танывас*». (С. С.) 6. «*Ам чорааш, оон черле эеп келбес мен*» – деп шийтпирлээш, шак эдери билек, Бады үнүпкен. (С. С.)

85. Дорт чугааларны болгаш авторнуң сөстөрүн айтыңар. Дүжүрүп бижээш, чедир салдынмаан бижик демдектерин салыңар.

1. Ийет, харын аан деп Эргешпей менче көргөш, чугаалады. Өртегде мээң аъдымны суитаргаш даптыгаа эккеп баглап каайт. (С. П.) 2. Агаар эки болза чоруур силер дээш мени кый дей берди өөрүңер аъттаныр дей берди. (Ю. К.) 3. Эрте халыда бээр ирги мен бе Соколов деп бистин авторотавыстың командири айтыра-дыр. (Ш.) 4. Өскүс-оол шайлап олурда бир кончуг каас кадын кирип келгеш кайыын келдин кайнаар бар чор сен аал-чуртуң кайдал ат-шолан кымыл деп айтырган иргин. (Тоолдан.) 5. Каям менде мындыг асылда бар деп бир аревэчи тура халып келген мынчага чедир аревэге чүгө кирбейн чорааның ол? (С. Т.)

86. Номчуңар. Дорт чугааларны болгаш авторнуң сөстөрүн айтыңар. Дүжүрүп биживишаан, салдынмаан бижик демдектерин салыңар. Дорт чугааларның адаан шыйыңар.

I.

1. Кандыг кончуг хоранныг чаңгы боор чорук кижизинге саат болуп кижичи хөмө таварып турар дээш өжөш сеткилге бүргөттиргеш, Союспаң кезек ыт чок даңза хавын уштуп боданын орган. 2. Кончуг кулугурнуң кажан-на майы майыжып олура дүжүптер ирги? дээн бодаң чаңгының сагыш-сеткилин орук дургаар саргыдып чораан. (Карыма Түлүш.)

II.

1. Адырам сени каяа көргөн кижичи боор мен деп Мөңгүн-оол бодангаш сактып чадашкан. 2. Мен сээдеңнээр чыгыы апардым деп Мөңгүн-оол боданган. Оолдуң чүрээ тиккиледир соккан. 3. Байыр-лыг мээң өскөн-төрөөн черим силерниң-биле кезээ мөңгөде чарлырым ол деп бодавышаан меңээ эргим черлер-биле байырлажып тура эрик кыдыыңга бazyп келгенимни эскербээн болдум. 4. Бо-ла бүгү дүжүм ышкажыл деп Мөңгүн-оол боданган Кандыг кончуг солун дүш боор! Мен ону чүү-даа арттырбайн авамга чугаалап бэейн адыр. (Марьям Рамазанова.)

87. Дорт чугааның болгаш авторнуң сөстөрүнүн домактарда турар черлерин көргүскен схемаларны суугаар домактардан тургузуңар.

“ ”

— дорт чугаа

“ ”

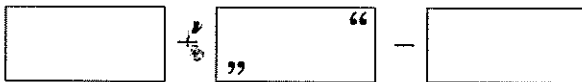
— авторнуң сөстери

1) “ ”

—

2) “ ”

“ ”

§ 15. Диалог.

88. Номчуңар. Кымнарның аразында чугаа бооп турарыл? Чүнүң дугайында?

Артыш-оол кайы хамаанчок пөштерже база үнмес, а черден пөш бажында тооруктарны топтап көрүп-көрүп алгаш, ам үнөр болган.

– Чүгө кайгап-ла турарың ол? Тоорук кайы-даа пөште эмгежок ышкажыл – деп, бирээзи айтырган.

– Бышкан-бышпаанын көрүп алып болбас ийикпе.

– Тооруктуң бышкан-бышпаанын черден канчап билип алып боор, дүжүрүп алгаш-ла көргөй.

– Чо-ок. Черден база билип алып.

– Канчаар?

– Өңүнден.

– Өңнери шупту дөмей.

– Чо-ок. Бышпаан чиг тооруктар көк-көк болур, калдар сай чеде бергеннери хүрең-хүрең, а кара сай апарганнары хоор-сарыг апаар, ачам айтып берген. (*Монгуш Эрген.*)

Ийи азы оон-даа хэй кижиниң аразында чугаазын д и а л о г дээр.

Диалогта киржиң турар кижі бүрүзүнүң чугаазын колдуунда абзацтап, кавычкалар чокка тире-биле эгелевишаан, баштайгы сөзүн улуг үжүк-биле эгелеп бижиир. Чижээ:

– *Аалыңче сөгледир чүвең бар бе?* – деп, Экер-оол алгырган.

– *Чок-чок! Шуптузун чагаада бижиң каан мен...* – деп, Оюнмаа чугаазын дооскалакта, машина ыңай болган. (*Сергей Пюрбю.*)

Чамдыкта диалогта киржиң турар кижі бүрүзүнүң чугаазын кавычкалар-биле тускайлааш, аразын абзац чокка тирелер-биле үзүктөп база болур. Чижээ: «*Сен ам база олчалыг чорааш келдиң бе, ачай?*» – «*Олчалыг келбейн канчаар ийик.*» (*Салчак Тока.*)

89. Аалга келген кижини тыва ёзуу-биле канчаар уткуп алырын көргүскөн үзүндүнү номчуңар. Оң кайы кезээ диалог болур-дур? Диалогту ушта бижиң алыңар.

Аалга таныыр-танывазы төрелдери, хары-даа кижі кээрге, шупту өгдөн үнүп уткуур, ыдын хай дээр, аьдын баглаар, аалчылар өгже кирбээн шаанда, баштап кирбес чораан. Келген улус-биле чолукшуур.

Аныяк кижии ийи холун өрү алзы кожа сунар, улут кижии ооң кырынга холдарын дегзип мендилежир. Мөгеш деп чолукшуур. Өггө киргеш, таакпы солчур. Ол арада амыр-менди солчулгазы уламчылаар.

- Сол-дур бе аңар?
- Сол-дур бис. Силер сол-дур силер бе?
- База-ла сол-дур бис.
- Аарыг-хамчык өршээлдиг бе?
- Чүве билдинмеди. Силерниинде кандыг-дыр?
- База-ла сол-дур.
- Ыт-куштан мал сол бе?
- Чүгээр-дир.
- Силерниң аалыңарда база-ла эки-ле ыйнаан?
- Сол менди-ле-дир. (*Артык Ховалыг.*)

90. Номчунар. Кош шугумчугаштар орнунга домактың аяны-биле кандыг бижек демдектери салза чогуурул, бодаңар. Дүжүрүп биживишаан, салдынмаан бижек демдектерин салыңар.

I.

Эң-не бедик чери бо бе // деп Херел оожум үн-биле барык-ла сымыраны аарак айтырды // Шаттың белдиринде өглер бар ийик бе // Бар ийи кодан аал бар // Ынчаарга маңаа апаар-дыр // дээш далажы берди. (*Салчак Тока.*)

II.

Ашак ынаар бар-ла шаа-биле ылавылап кайгаан кижии бооп туруп-туруп, ам-на шыны-биле чугаалаан //

Кортпазың ана шору-дур але //

Адыг-даа болган болза дезерге хоржок-ла болгай сүре бээр ыйнаан //

Шынап ачаң тайгага хайыракан даялап каарда, сени база кады чораан дижир чорду але //

Ийе // Мен база бир боолаан болгай мен //

Канчаар эвес дээш баштактанып турдум // Белен-селен чүве-даа тоовас болган эр-ле-дир сен // Барыктыг-сарыктыг оол болза ооң мыйыстыын-дөңгүрүн көөр харык кайда боор дээр сен // Эр кижии ыңдыг чоруур болбас ийикпе // (*Биче-оол Ондар.*)

91. Номчунар. Кижии бүрүзүнүн чугаазының чүгле баштайгызын абзац-биле эгелээш, өскелерин абзацтавайн, диалог кылдыр бижинер. Турза чогуур бижек демдектерин салыңар.

Үлегери:

«Телеграмманы кым чоруткан-дыр, оглум?» – деп, кырган-авазы айтырган. – «Угбам чоруткан-дыр. Шунтуеуска байыр чедирген-дир, кырган-авай» – деп, оглу өөрцшкүлүг харыылаан.

Самолёт агаарже чоорту кедүрлүп үнө берген. Кызыл хоорай чалгыннар адаанда чапты берген чаражы аажок көстүп чыткан.

Ам бир каш чыл болза, Ак-Довурак база-ла мындыг улуг хоорай анаар деп Эрес-оол чанында эжиниң кулаанга алгырып чугаалаан.

Эжи олура:

Харын моон-даа артык улуг хоорай апаар диген.

Кайнаар чордунар оолдар деп оларның дужунда олурган геолог инженер ээги келгеш айтырган.

Кызылга республика школачыларының кышкы спартакиадазы бооп турду аңаа киржи чордувус.

Кандыг болдунар ынчаш

Багай эвес. Бистиң районнуң школачылары хаакка ийиги черни алды. Конькиге үш дугаарын ээледивис деп Эрес-оол харыылаан.

Эрес болган-дыр силер оолдар дигеш өөрүшкүлүг хүлүмзүрөөн.
(Түлүш Кызыл-оол.)

§ 16. Цитаталар болгаш оларга бирик демдектери.

92. Номчунар. Үзүндүдөн сагыжыңарга таарышкан үш домакты кандыг-даа өскерилге чокка ол хевээр ушта бижи алгаш, кавычкаланаар.

Артыш – барык мөңгө назынныг үнүш. Бир кажаа орну хире черде артышты чүс-даа чыл болгаш, кээп көөр болза, чер чаптып өспөөн-даа, ол-ла черинде хевээр турар. Бир эвес ол артышты сөп алыр болза, ол хевээр чок болур: кажан-даа катап үнүп келбес. Бир черде турар бөлүк артыштың дазылы тудуш болур.

Ынчангаш, мен бодаарымга, моон соңгаар тайгалардан артыш чулуп садарын шуут хоруур болгаш садып орган кижиниң артыжын хавырып турар болза, Тывага артышты төтчөгөп хоозурадыр чорук чидер. Бир эвес артышты сөгөрүн бо хевээр уламчылаар болза, кедизинде баргаш, ол хайыраан хүндүлээр эм үнүжүвүс когу үстүп болур, а буруулуг кижилер бистер бооп артар бис. (Феликс Сеглеңмей.)

Бо үзүндүдөн силерниң өскерилге чокка ушта бижи алган домактарыңар цитаталар болур.

Кым-бир кижиниң чугааларыңдан азы чогаалдарыңдан ол-ла хевээр алган үзүндүнү ц и т а дээр. Ынчангаш цитата болза дорт чугааның база бир янзы хевири-дир. Цитата авторнуң сөстөринге, дорт чугаа дег, тускай домак бооп болур. Ындыг таварылгада бирик демдектерин салыры дорт чугаа-биле дөмей. Чижээ: *Сураглыг тыва чогаалчы Сергей Пюрбю мынча деп бижээн: «Улустуң аас чогаалын сайгарып көрүп турарымга, олар шуптузу шыңгыы барымдаалаан дүрүмнерлиг деп чүве мээң мурнумга ажыттыңан».*

Цитата авторнуң чугаазында домак кезии бооп база кирип болур. Ынчан ону кавычкалар-биле тускайлавышаан, эгезин биче үжүк-биле бижиир. Чижээ: *Чогаалчы болгаш эртеменден Монгуш Кенин-Лопсан парлалганы «Чогаалдар тарадырының күштүг чепсээ» деп адаан.*

Бир эвес цитатаны долuzu-биле хереглевээн болза, ооң үзүктелген черин хөй сек-биле илередир. Чижээ: *«... Күш-ажылдың кандыг-даа кижизинге ышкаш, чогаалчыларга шын организастан ажыктыг дыштанылга кончуг чугула».* (Кызыл-Эник Кудажы.)

93. Профессор Ш. Ч. Саттың «Тоолдарның тоолдары» деп чүүлүндөн үзүндүнү номчунар. Автор мында цитаталар киирген бе? Бир эвес киирген болза, оларны ушта бижип алыңар. Оон аңгыда бо чүүлде силерге чугула кылдыр билдинер ийи хире домактан база цитата кылдыр ушта бижип алыңар.

...1950 чылдың чайынында, июль төнчүзүндө, август эгезинде, алдарлыг мерген тоолчу Баазаңайны көөр, ооң каас-чараш, байлак аас чогаалдарының ужу-кыдыын дыңнаар, оларның чамдыызын чыып бижиир аас-кежиктиг болган мен...

Чогаалчы С. А. Сарыг-оолдун Торгалыгже Баазаңай Түлүштүн тоолдарын бижип чоруур деп турарын билгеш, дыштанылгам ажыглап алгаш, аңаа каттыжып алган мен...

Баазаңай – ёзулуг-ла бедик мөзүлүг, топтуг-томаанныг, мерген угаанныг, биче сеткилдиг кижичораан. Ынчан ол алдан хире харлыг турганы ол боор, ортумак сынның, сииреш мага-боттук, салгын-хатка додуккан хүрөң шырайлыг, арнының кежин доора болгаш узун дургаар кежилген сыгыглар былгаарны дег кылдыр, хээлепкен. Ону Степан Агбаановичиге чугаалаарымга: «Ооң мерген угаанныының херечизи ол-дур...» дээр чораан. Күш-ажылга дадыкканы илдең. Ол кырган чиик эвес амыдыралды эрткен. Тываның болгаш Моолдун төөгүзүндө бир улуг болуушкунга – 1912 чылда маньчжур-кыдат эжелекчилерге удур тулчуушкунга – Хомду дайынынга Баазаңай Түлүш кирип чораан... Ооң сактыышкынын бижип албаанывыска амдыгаа дээр хомудап чоруур мен. Ынчан бис ооң намдарынче-даа, репертуарынче-даа ханылап кирбейн, чүгле ооң ыткан тоолдарын бижип алырын кол сорулга кылдыр кыдыра бодап турганывыс ол-дур ийин.

Ол чоруп тургаш база бир билген, эскерген чүвем – Баазаңай тоолчу моол бижикти билир турган кижичораан. «Элээн хөй моол номнарны Торгалыг өрү бир хорумда базырып каапкан мен...» деп орар чораан. (Шулуу Сат.)

94. Номчунар. Үзүндүнүң кол уткалары илереттинген черлерин цитаталар кылдыр ушта бижиң алыңар. Цитаталарны кавычкалааш, соонга скобкага авторнуң адын, фамилиязын бижиңер.

Салым-чаяаны чок болза, өөредирге-даа, албадаарга-даа, дужаарга-даа, ол кижиден чогаалчы үнмес. Ол ышкаш, чогаалчы болур салымның кижини чүнүң-биле-даа доктаадыры, моондактаары болдунмас, ол демей-ле чогаалчы апаар. Черле үнер дээн мыйыстыг бызааның азы хураганның бажын шарыырга-даа, ол мыйыс демей-ле чаза теп үнүп келир. Бир эвес үнмезин дээш, аңаа шаптык кадар болза, ол мыйыс азы баш шуут үрелир, харын ол мал өлүр апаар. Ындыг кем болбазын дээш, улам харын күштүг, чараш мыйыс үнзүн дээш, чаш бызааны азы хураганны эгезинден тура хоолулуг эки чемнер-биле чемгерер херек. Ол хевирлиг, талантыны улам өстүрер, сайзырадыр төлээде, ону хамыктың мурнунда... чогаал теориязы-биле база хүн бүрүнүң доктаамал өөредилге-биле быжыглаары эргежок чугула. *(Кызыл-Эник Кудажы.)*

К а т а п т а а ш к ы н .

Хыналда айтырыглар.

1. Дорт чугаа деп чүл? Доора чугаа деп чүл?
2. Дорт чугаа биле доора чугааның ылгалын тайылбырлаңар, чижектерин көргүзүңер.
3. Дорт чугаага бижик демдектерин хереглээрин чугаалаңар.
4. Дорт болгаш доора чугааларга авторнуң сөстөрүнүң туружун болгаш бижик демдектери хереглээрин тайылбырлаңар.
5. Диалог деп чүл? Аңаа бижик демдектерин хереглээрин чугаалаңар.
6. Цитата деп чүнү ынча дээрил? Аңаа бижик демдектерин хереглээрин чугаалаңар.

95. Дүжүрүп бижиңер. Бижик демдектерин салыңар.

Хойжу кажааларын ам чаа көрүп каан чүве ышкаш кончуг топтап көрүң-даа чаа тудуп каан, ынчалза-даа чылыглап четтикпээн кажаазыңга баргаш, бүдүү чугааланган, Мону чылыглааш, төрүүр хойларны маңаа тургузар чүве эвеспе. Шөлөөн болур.

Сакманщиктер хураганнарны ытпышаан турган. Ыт-шимээн демгизинден ам арай намдап, оожургаан шинчи кирип келген.

Ол аразында чаш хураган эмзирип турган сакманщик Анай-Саар өөрүшкүлүү кончуг алгырып үнүп келген:

— Ой, ой! Ээр-Мыйыс хураганнапты. Чаражын, кара баштыг дыдыраш ак чүве.

Үмчүрмаа тургаш, Ооң-биле ам 261 болду-дээш, кажааже халып-ла кирген.

Дүн дүжүп келген. Кажаа ишти караңгы ыржым-на апарган. *(Леонид Чадамба.)*

96. Номчунар. Диалогтарны болгаш цитаталарны айтыңар. Дүжүрүп бижээш, бижек демдектерин салыңар.

1. Эргээ өөрөнмө бергээ өөрөн деп тыва улустуң үлегер чугаазы дыка ханы уткалыг.

2. Каң-оолдуң ачазы кабиназындан үнгөш бисче уткуй кылаш-тапты.

Экий акый деп мен мендиледим.

Күжүр эрлерни экий эки-и Меңээ дузалажыр дээш келдинер бе дээш хөглүг хүлүмзүрдү.

Бо мээң эжим-дир ачай Ооң адын Мерген дээр... *(Хөвөңмей Ойдан-оол.)*

НАРЫН ДОМАК.

§ 17. Нарын домак дугайында билиг.

97. Номчунар. Чаңгыс чугула кежигүннүг болгаш ийи чугула кежигүннүг домактарны айтыңар. Мында чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның кандыг хевири бар-дыр? Ийи чугула кежигүннүг домактарны кежигүннер аайы-биле сайгарыңар. Нарын домактарны тывыңар. Олар бөдүүн домактардан чүнүң-биле ылгалырыл?

Чайгы үе. Кааң хүннер. Дээрниц хиндиинде хир чок. Даң хаяазы чаа-ла кажарарып орган. Эргенги сериинниц экизи кончуг. Караңгы чоорту сойлуп бар чораан. Кайы ырактан бээр барааны көстүп турар апарган арга-сынга аян туткан хектер үнү тааланчыг. Даг артындан хүн хереп келген, тайга-сынның баптары алдын-сарыг апаргылаан.

Ийи азы элээн каш бөдүүн домактарның утка болгаш үн аяны-биле чаңгыс бүдүн домак бооп каттышканын **нарын домак** дээр. Чижээ: 1) *Хар чап-чаа чагган, чер шуут кургаваан, чүгле хүннээрэк куурарты кургай берген, куу частың шыктыг соок сырыны хадымарлап турган.* (Олег Саган-оол.) 2) *Даң чырып, чер кыры булүрээрп келди.* (Виктор Сагаан-оол.) 3) *Самдар өөнүң соогу база кончуг, аштанчыы база кончуг, ном өөредирде кижини эттээр-хыйнаар аттыг чүве чорбадыва.* (Виктор Сагаан-оол.) 4) *Тааклы тыртым хире болганда, теректер былдай дүшкен дег, аткаар чыырылган соонда, ак шөл ажыттынып келген.* (Биче-оол Ондар.) 5) *Чылгы дүне болганчок-ла тарап огттай бергилээр, а адыг, бөрү малга ыяавыла дүн караңгызында, хат-чотканныгда, уйгу бастып келир чүве болгай.* (Монгуш Эрген.)

Бөдүүн домактар нарын домак кылдыр янзы-бүрү аргалар-биле каттыжып тургустунар. Үстүнде беш нарын домак кандыг бөдүүн домактардан кандыг аргалар-биле тургустунганын көрээлиңер.

1-ги нарын домак 4 бөдүүн домактан тургустунган: 1. *Хар* (чүү?) *чап-чаа чагган* (канчанган?). *Хар – кол сөс, чагган – сөглекчи*. 2. *Чер* (чүү?) *шуут кургаваан* (канчалбаан?). *Чер – кол сөс, кургаваан – сөглекчи*. 3. *Чүглэ хүннээрэк* (чүү?) *куурарты кургай берген* (канчалган?). *Хүннээрэк – кол сөс, кургай берген – сөглекчи*. 4. *Куу частың шыктыг соок сырыны* (чүзү?) *хадымарлап турган* (канчап турган?). *Сырыны – кол сөс, хадымарлап турган – сөглекчи*. Бөдүүн домактар нарын кылдыр интонация (үн аянының) дузазы-биле холбашкан.

2-ги нарын домак 2 бөдүүн домактан тургустунган: 1. *Даң* (чүү?) *чырып* (канчап?). *Даң – кол сөс, чырып – сөглекчи*. 2. *Чер кыры* (чүү?) – *бүлүрээрп келди* (канчалды?). *Чер кыры – кол сөс, бүлүрээрп келди – сөглекчи*. Бөдүүн домактар нарын домак кылдыр интонацияның болгаш *келди* деп дузалал кылыг сөзүнүң дузазы-биле холбашкан.

3-кү нарын домак 3 бөдүүн домактан тургустунган: 1. *Самдар өөнүң соогу* (чүзү?) *база кончуг* (кандыгыл?). *Соогу – кол сөс, кончуг – сөглекчи*. 2. *Аштанчыы* (чүү?) *база кончуг* (кандыгыл?). *Аштанчыы – кол сөс, кончуг – сөглекчи*. 3. *Ном өөредирде кижини эттээр-хыйнаар* (канчаарыл?). *Кол сөзү чок, сөглекчизи – эттээр-хыйнаар*. Бөдүүн домактар нарын домак кылдыр каттыштырар интонацияның болгаш домактың сөөлүндө чоруур *аттыг чүве чорбадыва* деп модалдыг (чугаалаан чүүлдү бадыткап күштелдирер) кезээниң дузазы-биле холбашкан.

4-кү нарын домак 3 бөдүүн домактан тургустунган: 1. *Таакпы тыртым хире болганда* (кажан?). *Таакпы тыртым хире болганда – сөглекчи*. 2. *Теректер* (чүлөр?) *былдай дүшкен дег, аткаар чыырылган соонда* (канчанган соонда?). *Теректер – кол сөс, чыырылган соонда – сөглекчи*. 3. *Ак шөл* (чүү?) *ажыттынып келген* (канчалган?). *Шөл – кол сөс, ажыттынып келген – сөглекчи*. Сөөлгү домак 1-ги домак-биле турарының падежиниң – *-да* деп кожумааның, 2-ги домак-биле *соонда* деп эдеринчиниң дузазы-биле холбашкан.

5-ки нарын домак 2 бөдүүн домактан тургустунган: 1. *Чылгы* (чүү?) *дүңе болганчок-ла тарап оъттай бергилээр* (канчалгылаар?). *Чылгы – кол сөс, оъттай бергилээр – сөглекчи*. 2. *Адыг, бөрү* (чүү?) *малга ыяавыла дүн караңгызында, хат-чотканныгда, уйгу бастып келир* (канчаар?) *чүве болгай*. *Адыг, бөрү – кол сөс, келир – сөглекчи*. Бөдүүн домактар нарын домактар кылдыр *а* деп эвилелдин дузазы-биле холбашкан.

98. Номчуңар. Бөдүүн болгаш нарын домактарны айтыңар. Нарын домак бүрүзү каш, кандыг бөдүүн домактардан тургустунганын тодарадыңар. Нарын домак бүрүзүндө бөдүүн домактарның чугула кезигүннерин айтыңар.

I.

Мээң ажылдап турган суурум чүглө каш санныг бажыңнардан тургустунган. Ол бажыңнар шупту чаа болгаш чаңгыс аай. Кудумчуга кылаштап чоруурга, бажыңнардан чук чытталып кээп турар, хадылар аразында чораан ышкаш болур... Бажыңнарда колхозчулар чаа олургулап алганнар, ооң мурнунда олар өглерге чурттап турганнар. Эмнелге база-ла ындыг бажыңга турган, мен башкы эжим Аня болгаш эмчи сестразы Стюра-биле өске бажыңчыгашка чурттап турган бис. (Олег Саган-оол.)

II.

Оон ыңай орук алгый берген, Адар-оол дүрген чоруткаш, Маруся-биле кожалажып келген... Ийниң мээзи ыжык, аңаа хат четпес, ооң хары чымчак чыдар, хат кагар чер-биле ооң аразынга хөртүктелип, кырлыг апаар. (Олег Саган-оол.)

Нарын домактың кезектери болур бөдүүн домактарны бижикке канчаар көргүзөрил?

Нарын домактың кезектери болур бөдүүн домактарны бижикке колдуунда бот-боттарындан биче сек-биле аңгылаар.

99. Номчуңар. Нарын домактарны тывыңар. Ол нарын домактар кандыг бөдүүн домактардан (кезектерден), чүнүң дузазы-биле холбажып тургустунганын тодарадыңар.

1. Кодур-оол оттуп кээрге, одаг шагда-ла өжүп калган болган. (С. Т.) 2. Көрүп оарарымга, ак харлыг тайгалар бажында хүн чап-чаа дээп келди. (О. С.) 3. Хар чаа-ла эрип калган. Ыяш бүрүзү чазылгалак, көк оът үнгелек. (Е. Т.) 4. Чылбак ыдын кээргээнинден чүрээ саргый берген. (Е. Т.) 5. Дээрниң сылдыстары чивеңейнип, дүнеки сериин соолаңнадыр хап турган. (Е. Т.) 6. Хайындырыңмай Багай-оолдун алыс боду элөп-түрөп, ада-иези улчуп кыраан турда, хаан авыгай кел дирткен. (Тоолдан.) 7. Одаг-даа сыдырткайындыр-ла хып турган, кургаг сиген кырынга чалбыыштыг көстер тоглап дүжүп тургулаан. (С. Т.) 8. Дүн дүжүп, сылдыс четчи берген. (Е. Т.)

100. Нарын домактарның кезектери болур бөдүүн домактарның аразынга биче секти салбышаан, дүжүрүп бижиңер. Бөдүүн домактар чүнүң дузазы-биле нарын домак кылдыр каттышканын тайылбырланаар.

...Аалдың кижилери кезээки ажылын доозупкаш, чаңгыс өрээл бичежек бажыңга чыгып келирге бажың ишти тарлай берген ышкаш болган. Бажыңның ээлери: кижиге ортузу ажа берген ирей, кадай

аразында таваар чугаалажып ашак деспиде эът доораан кадай быдаа хайындырар пажын чуп олурган. Элээди апарган үш оол, бир уруг дөрде кажык ойнаан оларны долганып ийи бичии уруглар халчып демгилерин орта ойнатпайн турган. (*Шомадыр Куулар.*)

ЧАГЫРЫШПААН НАРЫН ДОМАК.

§ 18. Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.

101. Номчунар. Шугумнуң солагай болгаш оң талаларында дужаашкак нарын домактар бот-боттарындан чүнүң-биле ылгалыр-дыр? Нарын домактарның кезектери болур бөдүүн домактар бот-боттарындан хамааржыр бе?

1 ... Дең баарында доскут чик бар, ооң бажында кезек тал бөкперлежи берген тур.

2. Ол аяанны сүргей хүлүмзүрдү, мен таарзынмадым.

1. ... Дең баарында доскут чик бар, а ооң бажында кезек тал бөкперлежи берген тур. (*Сергей Пюрбю.*)

2. Ол аяанны сүргей хүлүмзүрдү, ынчалза-даа мен таарзынмадым. (*Максим Горький.*)

Утка талазы-биле бот-боттарындан хамаарышпас, дең эргелиг болгаш интонация (үн аяны) азы чагырыштырбас эвилелдер дузазы-биле холбашкан бөдүүн домактардан (кезектерден) тургустунган нарын домакты **чагырышпаан нарын домак** дээр. Чижээ: 1) *Ыяштарның бирцлери четчи берген, чодурааларның шывыы сойлуп турган.* (*Салим Сүрүң-оол.*) 2) *Сен-даа Хем-Белдириңче чорувут, а мен база-ла Дерзиг-Аксынче хаптайн.* (*Салчак Тока.*) 3) *Оюманың чирээ чымырт кылынган, ынчалза-даа далаш-биле улай айтырган.* (*Сергей Пюрбю.*) 4) *Костюмну, шынап-ла, тергиин материалдан кылган болгаш Довукайның бодунга быжып тургаш даарап каан дег, тааржыр болган.* (*Монгуш Өлчей-оол.*)

Үстүнде домактарның баптайгызының кезектери интонация дузазы-биле нарын домак кылдыр каттышкан. Ийиги домактың кезектерин *а*, үшкүзүнүүн *ынчалза-даа*, дөрткүзүнүүн *болгаш* деп эвилелдер каттыштырып (холбаштырып) турар.

102. Бөдүүн болгаш нарын домактарны айтыңар. Чагырышпаан нарын домактарның кандыг кезектерден (бөдүүн домактардан) тургустунганын, ол кезектер аразында чүнүң-биле холбашканын тодарадыңар.

1. Хурал доозулган. Ыдык-Хемде оъткарган ивилер база катап чедип келгилээн. Ивижилер фермазынче далажы берген. Чамдыктары Чазыларга чедир самолёт-биле ужупкан, чамдыктары чарылары-биле тайгазынче аъттанышкан. (*Л. Ч.*) 2. Чассыг оглум чаактары чайыннал-

дыр долбанналды, күзеп ханмас хүлүмзүрүү хүннээректеп ойнай берди. (С. П.) 3. Өөреникчилерниң карактарында оттар чалбыышталып, арыннарында хүлүмзүрүг чүгүржүп турган. (К. К.) 4. Баштайгы сестери ниитиге билдингир бодалдар-ла болду, ыңдыг-даа болза оон ыңайгызы тодаргайлаашкынче номчукчуну шын эдертип бар чораан. (А. Т.) 5. Мээс арны ам-даа ажылбаан, а хаялар баарында хар дүшпээн черлерде агы, кадар сигеннерни өшкүлөр шагда-ла тоймалап каапкан, чүгле теймек дестери арткан. (Б. О.) 6. Хүннүң дээрни кежер оруу улам-на бедип, чырыы, чылыы немежиб орган. (Б. О.) 7. Довурак-доозун чер биле дээрни тудуштурупкан ышкаш болган. Каккылашкан хаяларның оду кызаңайнып, чуурулган даштар чыды думчукка тодазы-биле изиңейндир чытталып келир. (О. Сегл.)

103. Номчуңар. Нарын домактарны тывыңар. Оларның кайылары чагырышпаан нарын домактар болурун тодарадыңар.

...Ак биле Хеймер-кыс хой кадарып турда, ийи аалдың хою кожа өттөп турган. Эртенниң-не аалдан үнөр. Дүш четпээнде, хойлар чоокшулажып кээр. Ооң соонда чүгле Ак дозуп турган.

Бир коданда-ла чеди чүс ажыг. Ава-ачазында шупту ирт, кожазында кыс хой. Ак ол черлерни билбес эвес, ооң өрге кире халый бээр үңгүр бүрүзү аңаа билдингир.

Кол-ла сорулга — оларны катпас. Шынында оларны кадыптар-даа болза, айыыл чок... Чаңгыс айыылдыг чүве: кожазының хоюнда чаш хураганнар хөй. (Салим Сырцаң-оол.)

104. Нарын домактарны бөдүүн домактар кылдыр эде тургузуңар.

Ү л е г е р и:

Н а р ы н д о м а к:

Актың амыдыралыңа онзагай
өскерилгелер-даа болбаан, ынчалза-
даа солун чүүлдер бар.

Б ө д ү ү н д о м а к т а р:

Актың амыдыралыңа онзагай
өскерилгелер болбаан. Солун чүүлдер
бар.

1. Турлаавыстың артыы чарыында мөзүр-мөзүр кара хаяларлыг кадыр даг хереп алган, мурнуу чарыында кылагар ак хову херли берген, ооң ыңдында ынаар калбак эзимнерлиг сын көгөрип чыдар. (С. П.) 2. Борта мээң чүрээм палт дээн, бажым куйгазы соолаш кылынган. (Дандар-оол Сарыкай.)

§ 19. Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домак.

105. Номчуңар. Бөдүүн болгаш нарын домактарны айтыңар. Нарын домактарның кайылары чагырышпаан нарын домактарыл, оларның кезектери аразында канчаар холбашканыл, тайылбырлаңар. Эвилелдер чок чагырышпааннарын

домактар кандыг кылдыныглар (болуушкуннар) илередип турарын тодарадырын оралдажыңар.

I.

Долгандыр улам-на караңгылап кел чораан. Дээр караңгы-ла кара чүве, чаңгыс-даа сылдыс көзүлбес, чер кыры азарганчыг-ла чырып турар. Ол дээрге хар чырыы-дыр.

Аргага чедип келген. Мында кедергей караңгы – кижиге бодунун холдарын безин көрүп шыдапас хире. Уруг ушкан ыяш кырынга олуруп алган. (*Самуил Маршак.*)

II.

Хат кошкап бар чыткан чүве, чылыгы база аажок апарган... Даң адып, чер чырааш, хүн үнер четкен... Дүвү болгаш чагган хар мени курлакка чедир хөөп каапкан, арай деп чүткүп чыткаш, уштунуп туруп келдим. Буттарым олурган аайым-биле көжүгүлөп, удуп калган, кылаштаар дээримге хоржок... (*Виктор Сагаан-оол.*)

Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домактарның кезектери болур бөдүүн домактар аразында каттыштырар интонацияның (үн аянының) дузазы-биле холбажыр болгаш хары угда азы дес-дараалаштыр (бирээзи ескезиниң соонда) боттаныр кылдыныгларны (болуушкуннарны) илередир. Ындыг домактарның кезектериниң сөглекчилери нургулайында чаңгыс аай үелерге турар. Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домактарның кезектери болур бөдүүн домактарның аразында бижикке биче сек салыр. Чижээ: 1. 1) Күш оглу кая-даа ужар, 2) кижи төлү кая-даа чоруур. (Үлегер домак.) 2. 1) Өөредилгениң чылдары эрткен, 2) Кара-кыс башкы деп документиңи холда туткан, 3) ам чүгле ажылдаары арткан. (Салим Сүрүң-оол.) 3. 1) Булут аразында хүн караа чылыг, 2) улус аразында ие караа чымчак. (Үлегер домак.) 4. 1) Бедигээште ийи терек агаарның хензиг-ле шимчээшкининге харылап турар, 2) бурулдер чөгенчиг салгынны сергек туткуп алып. (Чингиз Айтматов.)

Бирги домактың кезектериниң сөглекчилери кайызы-даа келир үениң доктаамал кылдыныг илередир кылыг сөстери-биле илереттинген (ужар, чоруур), олар хары угда болур болуушкуннарны көргүзер. Ийиги домактың кезектериниң сөглекчилери эрткен үениң кылыг сөстери-биле илереттинген (эрткен, холда туткан, арткан), ол бөдүүн домактар дес-дараалашкак болуушкуннарны илередир. Үшкү домактың кезектериниң сөглекчилери чылыг, чимчак деп демдек аттары-биле илереттинген болгаш ол бөдүүн домактар хары угда болур болуушкуннарны көргүзер. Дөрткү нарын домактың кезектериниң сөглекчилери амгы

үениң *харыылап турар, уткуп алып* деп кылыг сөстери-биле илереттинген болгаш хары угда болур кылдыныгларны дамчы-дар.

Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домактың кезектери, каттыштырар интонациядан аңгыда, бүгү нарын домакка хамааржыр ниити кезигүннүң дузазы-биле база холбажыр. Чижээ: 1) *Чер кургап, чечек үңүп келген.* (Мухтар Ауэзов.) 2) *Он айда сыын эде бээр, оът-сиген бышкан болур.* (Монгуш Кенин-Лопсан.) Бирги нарын домакта *келген* деп дузалал кылыг сөзү ийи бөдүүн домактың сөглекчилериниң кайызынга-даа утка талазы-биле *хамааржыр* (*кургап келген, үңүп келген*). Ийиги нарын домактың эгезинде *он айда* деп байдал нарын домактың кезектеринин иелдирзинге хамааржыр.

106. Номчунар. Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домактарны айтыңар. Оларның кандыг кезектерден (бөдүүн домактардан) тургустунганын, ол кезектериниң сөглекчилериниң чүнүң-биле илереттингенин, нарын домактарның кандыг болуушкуннар көргүзерин тодарадыңар. Кайы нарын домактың кезектери чүгле каттыштырар интонация дузазы-биле эвес, ниити кезигүн дузазы-биле холбашканын, хайгаараңар. Биче секти нарын домактарның кайызында салганын айтыңар.

1. Оюн Лүндүп чугаалаар чораан. Межегейниң шынааларынга суг куштары чылыг орандан ужуп чедип келгилээш, чайлап алып, оолдарын өстүрүп алып, оон катап шала күскээр чуртундува ужуп чоруттар. Тайга чоогу Үстүү-Межегей, Сарыг-Булун ынчаар аңгыр, кастар, өдүрөк дээрге үннөр алчып туруп берген, күс тыныжы келген, даглар бажында хар чаай берген. Чылыг чай эрткен, соок күс келген азы чалыы назынның бир чайы эрткен, хомуданчыг апарган. 2. Хөлечик чылгычының хөөмейи-даа, ырызы-даа дыңналбас, мунган аъдының суглуу-даа шыңгыравас. Соок дүжүп кээрге, шала кудулдур Алды-Межегей, Кужур-Булун ынчаар дөңгелик баштарындан кужур агарып келген. Ол чүл дээрге чалыы назын хадымарлап эрте берген, кара баштар база агаргылаан, ынакшылдың үези караш диген. Чай эрткен, күс дүшкен, чалыы назын эрткен, кыраан назын шугулдап келген. (Монгуш Кенин-Лопсан.)

107. Номчунар. Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домактарны башкының дузазы-биле тывыңар. Нарын домактарның кезектериниң аразында кандыг бижек демдектерин хереглээнин хайгаараңар.

Одаг чанында эмге-санчок хөй белекчилерниң чамдыызы отче көрүп туруп алгылаан; чамдыызы от чанын карарты эшкеш, узун чудуктар салгаш, ында сандайландыр олургулап алган, каттырышкан, хөөрөшкен; чамдык оолдар оттуң чалбыраажындан арыннарын

дуглавышаан, узун кезектер ужундан туткаш, одагны улам хөгжүдүр доюлдуруп турган. Ынчалза-ынчалза ол одагның демги оон-моон аттыгып турган хүрең-кызыл чалбыыштары каттышкаш, ак-кызыл улуг чалбыыш болуп, чүге-даа күш четтирер аажок, чоокта турган дыттарның хөрээ-биле деңнежип, ооң эзининге ол дыттарның будуктары саглаңайнып, черле долгандыр турган бүгү белекчилерни, бүгү суурну... чырыткылап турган. (Степан Сарыг-оол.)

Сөөлгү домакта кандыг чаңгыс аймак кезигүннер бар-дыр?

Чагырышпаан нарын домак элээн делгереңгей болгаш биче сектер-биле аңгылаар чаңгыс аймак кезигүннерлиг болза, ооң кезектериниң аразынга бүдүн чартык сек салып болур.

108. Биче сектерни турза чогуур черлеринге салбышаан, дүжүрүп бижиңер. Кезектери интонация-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактарны айтыңар. Олар кандыг болуушкуннарны илередиң турарын тодарадыңар.

Ынчалза-даа диңмирээшкин ынаар-ла ырак черде диригейнип турган. Дээрде булуттар-даа тараваан хүн ооң артында чаптып чоруп турган. Даглар бажында туман көшпүшаан. Даптын-иптин сериини кончуг черкиң кыры шык ында-мында палыңнар кылая берген чыткылаан. (Салим Сырцаң-оол.)

109. Номчуңар. Чагырышпаан нарын домактарның интонация дузазы-биле холбашкан кезектерин бөдүүн домактар кылдыр аңгылап бижиңер.

У л е г е р и: Даалының ийиги дээди ыяжын напчы дээр, ол болза бүрү дээн моол сөс-түр. — Даалының ийиги дээди ыяжын напчы дээр. Ол болза бүрү дээн моол сөс-түр.

1. Даалының ийиги дээди ыяжын напчы дээр, ол болза бүрү дээн моол сөс-түр... Бурунгуларывыстың адап чаңчыккан аайы-биле ону напчы-даа дээй-ле, бүрү-даа дизе ажырбас. 2. Бир аал даалы алдан ыяштан тургустунар, беш ыяшты каътташтыр чыгаш, бир өг дээр, бүгү даалы он ийи ындыг өг болур. Ойнакчыларының саны дөрт азы алды болу бергенде, ийи команда болу бээр, аралаштыр олуруп алыр. 3. Кижиги бүрүзү алган өглериниң ыяштарын кожаларындан чажыра аарак түүлөп, ылгап алыр: он карактан өрү чергениң ыяштарын хол ыяжы дээр, оларны холунга тудуп ора, чүве чип, өг өглөп алырынга ажыглаар. Ийи дөмөй ыяшты кожаа ыяш дээр, ийилеп үндүрер ыяш дээни ол... 4. Бир дугаарында ашкан кижиги үнер, дараазында кижилер үнген ыяшты чип алырын кызар, чип алган кижиги ону өглөп алган өөм деп санаар. (Сергей Паву.)

§ 20. Эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домак.

Кезектерин холбаштырар эвилелдериниң аайы-биле эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домактар үш бөлүккө чарлыр:

I. Кезектери каттыштырар *болгаш, база* деп эвилелдерниң болгаш -*даа* – *даа* деп эвилел уткалыг артынчының дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар хары угда ийикпе дедараалай болур болуушкуннарны илередир. Чижээ: 1) *Ол ынчаарда безин эң сыык-даа черинге көвүктелип батпышаан чыдар болгаш ооң чүгле үнү өске, чүңгө болгаш арыг апаар.* (Салчак Тока.) 2) *Кежээликтей чамдык оолдар шыдыраа ойнаан база чамдыктары уруглар-биле кады концерт залынга танцылаан.* 3) *Хат-даа оон хадыыр, хар-даа, чагс-даа оон чаар.* (Салим Сүрүң-оол.)

II. Кезектери *а, ынчалза-даа* (ындыг болза-даа, ындыг-даа болза, ынчалзажок), *харын, ынчаарга* деп удурланыштырар эвилелдерниң дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар бот-боттарынга удурланышкак болуушкуннарны илередир. Чижээ: 1) *Мен септиң ол чарыын өрү алзы хемелеп чоктадым, а Чодур ашак ол чарыкты өрү чадаг базыпты.* (Сергей Пюрбю.) 2) *Будуктар арнымны шавылап тургулаан, ынчалза-даа мен оларже көрбейн чордум.* (Салчак Тока.) 3) *Күш-даа бар-дыр, ынчалзажок дыштандырып чорудар бис.* (Леонид Чадамба.) 4) *Эки ажылдаптарга, чүгле өөң ишти, аалың ишти билир эвес, харын кожа аалдар ишти мактап чугаалажы бээр, үңген-кирген чон безин көрүп, магадап чанар.* (Степан Сарыг-оол.) 5) *Во салывыс доктааган сеп болза Шуш дээр хемчигеш-тир, ынчаарга суурнуң ады база-ла ооң-биле дөмей.* (Салчак Тока.)

III. Кезектери чок болза (чок болза – чок болза), *азы (азы – азы), бирде – бирде, чамдыкта – чамдыкта* деп аңгылаштырар эвилелдерниң дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар кайы-бирээзи болдунар азы болдунмас болуушкуннарны илередир. Чижээ: 1) *Чайын дүне-даа бол, эзимнер ишти шыпшың эвес: бир-ле черде чок болза сыгырга эде бээр, чок болза чыландык тырыңайны бээр.* 2) *Одагда аңчылар чаа сөктүп кээп, хөй от ужудуп турар ирги бе, азы амдыы оол суксадыр маңнааш, эртежик барып шай хайындырып тур ирги бе.* (Степан Сарыг-оол.) 3) *Мен ону сактып келгеш, бирде бажым-даа туттунар мен, бирде каткым-даа кээр.* (Салим Сүрүң-оол.) 4) *Кажаа иштинде чамдыкта чаш хураган эдер, чамдыкта хой ораныр болду.* (Олег Саган-оол.)

Чагырышпаан нарын домак бооп каттышкан бөдүүн домактарны бот-боттарындан биче сек-биле аңгылаар. Биче секти *а, ынчаарга, ынчалза-даа* (ындыг-даа болза, ындыг болза-даа), *ынчанмыже, ынчалзажок, азы (азы – азы), чок болза (чок болза*

– чок болза), бирде – бирде, чамдыкта – чамдыкта деп эвилелдерниң мурнунга салыр (үстүндө берген чижектерни көрүңер). *Болгаш, база* деп эвилелдерни биче сек-биле аңгылаवास.

110. Номчуңар. Чагырышпаан нарын домактарның кезектери болур бөдүүн домактарны, оларның чугула кезигүннерин айтыңар. Чагырыштырбас эвилелдерниң кайы бөлүктөргө хамааржырын тодарадыңар. Кезектериниң чамдыктары эвилел чокка интонация дузазы-биле, чамдыктары эвилелдер дузазы-биле холбашкан нарын домактарны айтыңар.

1. Аргаларының эң үстү сарыг-ногаан, оон кудулдурзу көк-ногаан, а оңгар хемче кирген кадыр ийлер хилиң кара. (Т. К.) 2. Хүн шуут ажа берген, арганың иштинче имир билдиртпейн союп кирип келген болгаш ол ынчаар бүгү-ле чүве бүлүргөй апарган, ынчалза-даа чоокта чүвелер тода көстүп турган. (О. С.) 3. Аңчы Көстүктүн соонче чортуп каан, ис чок, ынчалза-даа ыт халып-ла олурган. (Л. Ч.) 4. Машина келзин, чок болза чадаг базыптаалы. (Ю. К.) 5. Чамдыкта чаъс чаап кээр, чамдыкта хар ургап туруп бээр. (С. С.)

111. Номчуңар. Удурланыштырар *ынчалза-даа* деп эвилел кайда нарын домактың кезектерин, кайда бөдүүн домактың кезигүннерин холбаштырып чоруурун айтыңар.

1. Чөгенчиг боор, ынчалза-даа канчап билир, дедир ээп-даа кээрим чадаवास. 2. Бир-ле чүве айтырар бодаан, ынчалза-даа чай албаан. 3. Бодаал дээрге баш сынмас, ынчалза-даа... айтырыглар улаштыр-улаштыр үнүп кээп-ле турган. 4. Хүн даг артындан хереп келген, херелдерниң чылыгы-даа кончуг. 5. Дүк хой шоолуг ыраган эвес, ынчалза-даа олар шимчевес даш эвес-ле болгай, кылаштаар буттуг, ынчангап оът сүрүп, ол-бо талазынче үстүп-частып чоруй баар. 6. Кожазы Актан улуунда улуг, ынчалза-даа ындыг кончуг улуг эвес, оларны үе деп-даа болур. 7. Ак чагааны харамдыгып номчаан, ынчалза-даа сонuurгаваан. (Салим Сүрүң-оол.)

112. Дугаар бүрүзүндө бөдүүн домактарны чагырыштырбас эвилелдерниң дузазы-биле чагырышпаан нарын домактар кылдыр тургузуңар. Дүжүрүп бижээш, чогуур бижик демдектерин салыңар.

У л е г е р и: *Венера Черден дыка ырак. Венераның кайгамчык чажыдын эртемденнер чоокку цеде шинчилеп апкан турар. – Венера Черден дыка ырак, ынчалза-даа Венераның чажыдын эртемденнер чоокку цеде шинчилеп апкан турар.*

1. Даң арай-ла аткалак турган. Кушкаштар ында-хаая мыжырт-кайнчып каап турар апарган. 2. Хүн даг артындан чап-чаа-ла бакылап орган. Ооң херели бедик-бедик тайгаларның баштарын шондур дээп эгелээн. 3. Школа участогунга өөреникчилер янзы-бүрү ногаалар

тараан. Оларның дүжүдү дыка чаагай болган. 4. Тараа чаагай. Катчимис элбек. 5. Имир шагда-ла дүшкен. Ховуда ажыл үргүлчүлө-вишаан турган. 6. Хар эрий берген. Хек-даван арай үнгелек. 7. Тайгага чораан кижиге чүү-даа таваржы бээр: адыг чыжырадып ыңай боор, буур челип бар чыдар, күртү азы күшкүл салдырт дээр. 8. Эзим эдээниң сыгыргаы эдип олур ирги бе? Иезинден астыккан эзирик алгырып чыдыр ирги бе?

113. Эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домактарны дүжүрүп бижиңер. Турза чогуур биче сектерни салыңар. Үшкү болгаш бешки домактарның кезектериниң канчаар (чүнүң дузазы-биле) холбашканын тайылбырлаңар. Үшкү домакта причастие-биле илереттинген кылдыныг аргазының тускайлаан байдалын айтыңар.

1. Артистер ажык машина кырын хээлиг хевистер-биле шыпкаш, сцена кылып алган а арат чон — механизаторлар ону долгандыр дистиндир олурупканнар. 2. Харын-даа өөрүшкүлүг үннер безин чаңгыланып турган а Аңгыр харлыгыксап, кандыг-даа сөстөр сөглөп шыдаваан ынчалзажок ол бар шаа-биле часкап-ла, часкап-ла турган. 3. Салдыгбай чадагай машина кырынга турупкан, ырның сөзүн алгырып-алгырып номчаан а артканнары бижээн турган. 4. Аңгыр бо ырны сымыранып ырлап-ла чораан а ажыл-херек бүдүп-ле чораан. 5. Сырга сымыранып ырлавышаан ажыдап а ооң дөрт харлыг кызы Агы база-ла чай чок ышкаш кочалчыгаш, хүүрекчигеш туткан, оваалай төп каан довуракта иженген турган. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

114. Домак бүрүзүн *ынчалза-даа* деп удурланыштырар эвилелдин дузазы-биле баштай чаңгыс аймак кежигүннерлиг бөдүүн домак кылдыр, ооң соонда чагырышпаан нарын домак кылдыр тургузуңар. Бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижиңер.

Ү л е г е р и: 1. *Хар чагган. — Хар чагган, ынчалза-даа удур эрип чыткан.*
2. *Хар чагган, ынчалза-даа агаар чылыг хевээр турган.*

1. Дээр бүргөп келген. 2. Балыкчы хүннү бадыр балыктаан. 3. Аңчы хенертен адыгга таваржы берген. 4. Уруглар каттап чораан-нар. 5. Шии кыска болган.

115. Кожа бижээн чүве аттарын кол сөстөр кылгаш, янзы-бүрү чагырыштырбас эвилелдерниң дузазы-биле чагырышпаан нарын домактардан чогаадыңар.

Ү л е г е р и: *Хат — чагс. Бирде хат хадып, бирде чагс чаап турган.*

1. Башкы — өөреникчи. 2. Илеткел — айтырыглар. 3. Мал чеми — кажаа-хораа. 4. Пассажирлер — автобус. 5. Силер — бис. 6. Имир — сайгылгаан. 7. Үер — хем. 8. Оът-сиген — фермалар.

116. Нарын-даа, бөдүүн-даа домактарның кол сөстөрүн болгаш сөглөкчилерин айтыңар. Дүжүрүп бижиңер. Биче сектерни салыңар. Нарын болгаш артынчы сөстөргө турза чогуур дефистерни салыңар. Нарын домактарның кезектерин холбаштырар эвилелдерниң адаан шыйыңар.

Хамык аң араатаннарның даван даяа дөрт болур чүве болгай ындыг даа болза биеэде үш даванныг бир бөрү көргөн кижиги дир мен...

Бир ле күзүн улустуң өртеглиг дужактыг аъттарын арттырбас бир бөрү тыпты берген болгаш улус ону аглаар дижи берген. Ол шагда амыдырал бир янзы турган чүве болгай а силер ону кайын эки билир силер. Улус ийи чаңгыс аъдын бош салбас чок болза бөрү чиптер чок болза ол хевээр чидер. Бир дүне Чодур ашактың кожазы кижиниң чаңгыс аъдын бөрү чип каан. Улус ону аглап өлүргөн. Бөрүнүң даваны үш а солагай холу дөзүнден чок ынчалза-даа малды ол тудуп чиптер чораан. Улус баштай кайгап турган. Энир чылын кыжын Чодур ашактың какпазынга бөрү кактынгап бир холун одура дайнап каапкаш чоруу барган болган а ол бөрү ам бо чүве иргин. (Сергей Пюрбю.)

К а т а п т а а ш к ы н .

Хыналда айтырыглар.

1. Кандыг домакты бөдүүн домак дээрил?
2. Кандыг домакты нарын домак дээрил?
3. Нарын домактың кезектери болур бөдүүн домактар аас болгаш бижимел чугаага канчаар илереттинерил?
4. Чагырышпаан нарын домак деп кандыг домагыл?
5. Чагырышпаан нарын домактың кезектери чүнүң дузазы-биле холбажырыл?
6. Чагырышпаан нарын домактың кезектери бөдүүн домактарны кандыг эвилелдер холбаштырыл?

117. Номчуңар. Бөдүүн болгаш нарын домактарны айтыңар. Нарын домактарның кезектери болур бөдүүн домактарның чугула кижигүннерин көргүзүңер. Нарын домактарның кайылары чагырышпаан нарын домактар болур-дур? Нарын домактарның кезектериниң чүнүң дузазы-биле холбашканын тодарадыңар.

Шала-була чемненип алгаш, дораан-на удуур дээш чыдып алдым. Хенертен мырыңай-ла соңга дужунда гитара ойнай берди. Уйгум чаштай берген. Чүрээм согары киткээн, тура халааш, ону барып сегирип алыксаам келир...

Гитара ыды соксап дээр аразында, Дарыяаның ындынныг каткызын дыңнап кагдым. Кижиниң амыдыралында муңгаранчыг берге байдалдар туруп болур, ынчалзажок ол ышкап берге минуталар турар-даа деппе.

Ооң соонда Сарбаа гитаразын ойнай берди. Гитараның ыды база-ла, ырның купледи доозулбаанда, хенертен соксай берди. *(Байкара Хөвөңмей.)*

118. Дүжүрүп бижинер. Нарын домактарның кезектери болур бөдүүн домактарны бот-боттарындан биче сектер-биле аңгылаңар. II бөлүктүн ийиги домаанда бүдүн чартык секти, III бөлүктүн ийиги домаанда айтырыг, кыйгырыг демдээн чүгө салганын тайылбырлаңар.

I.

Хүн караа улам изип ооң херелдери чидиг апарган. Салбырлар аайы-биле бөлүк-бөлүк кылдыр үскүлээн аныяк шериглер асфальтылыг делгем чыскаал шөлүн ээлеппкен чыскаал өөредилгези эртип турган. Сержантыларның ыттыкыр тода командалары ырактан дыңналып кээрге үрер хөгжүм чиртиледир ойнап турган. *(Анай-оол Булак.)*

II.

Уйгузу келбээн Түлүш палуба кырынга үнүп келирге айдың дүне турган. Далайга ыржым дүннү магадап ханмаан: эдир куу булуттар мурнуу чүкчө оожум көжүп чоруп тургулаан төгөрүк ай долгандыр өргээлени берген; сылдыстар караа чидиг-чидиг, сыгыр-сыгыр агаар соок, шык. *(Анай-оол Булак.)*

III.

Оон далай кырынче шыгааган — бараан-даа, чырык отчугаш-даа көзүлбээн. Аңаа ам кым тояап чоруур деп?! Ортулук чоогу-биле эжиндирип эрткен кандыг-бир суднонун ыракта чивеңнээн оттары безин каракка илдикпээн. Ындыг болуру магат, чүгө дээрге бо бичии ортулук улут далай, океан ортулуктарындан дыка хажыы, ынчангаш болаалап эжиндирип эртер чүүл-бүрү суднолар безин кончуг ховар ынчалза-даа ооң эрик чоогу суглары далайның үнелиг аң-меңи, балык-байлаңы-биле байлак. *(Анай-оол Булак.)*

119. Номчунар. Тыва дылга эң чоок дылдыг тофа улустун дугайында үзүндүдөн чүнү билип алганыңарны эдеринчи кылдыр допчулап чугаалаңар.

Тофалар үр үениң дургузунда хан төрели — түрк уксаалыг улустардан озалааш, Чөөн Саянның ары талазында тайга-сыннар аразынга амыдырап, чурттап келген. Чүглө Тожу тывалары болгаш буряттар-биле ында-хаая харылзакчып чораан. Маңаа С. Б. Пюрбюнун сактыышкынын кириери артык эвес: «1927 чылда Ленинградка С. А. Серекей, М. Д. Биче-оол, О. А. Толгар-оол болгаш өске-даа тыва сургуулдар өөренип чеде берген бис. Бистиң аравыска ийи танывазывыс оол бар апарган. Оларның аймак-сөөгүн айтырарывыска, «тыва кижилер бис» деп харыылаарга, улам сиңниге бердивис:

— Кайы кожуундан силер?

Оолдар ыыт чок. «Кожуун» деп сөстү билбес болган.

— Таң ыйна. Тожу чаңгылар бир-ийи чыл болгаш келир ийик. Диң, киш албан-үндүрүг алыр чүве. Ам чиде берген хептиг болчук... Дөрт-беш чылда келбийн туру...

Ол сактыышкынны улам тодарадыры-биле М. Д. Биче-оолга ужуражып келгеш, айтырдым.

—... Домаа тожу аянныг, ырлаары бурят аялгалыг улус чораан ийик — деп, мээң үстүндө кииргеним сактыышкынны ол бадыткады.

Революция мурнунда тофалар Россия күрүнезиниң албатылары бооп, Иркутскиниң генерал-губернаторунга албан-үндүрүг төлөп, Тожу кожууннун ноянынга база өлүк-кеш өргүп чораан.

Тофалар хаш, сарыг-хаш, чогду, кара-чогду, чептей деп төрөл бөлүктөргө ылгалып турган. Олар Уда, Гутара, Нерха хемнерниң эринде бедик сыннар аразында Алыгджер, Верхняя Гутара, Нерха деп суурларда чурттап турар. Ниити саны 6000 хире киж. (*Юрий Кюнзегештин-биле.*)

120. Дүжүрүп бижинер. Биче сектерни салынар. Нарын домактарны айтынар. Оларның аразында чагырышпаан нарын домактарның адаан шыйыңар.

1. Ыя аразында Арбынның чанында эжик сенчизи шыгырт дээн соонда бичии дааш-шимээн дыңналып келди. Самбың-даа шаккылаар бижик кагар машина-даа чазыраар. (*К.К.*) 2. Күзүн хар улгадып соок дыңзып эгелээн. (*С.*) 3. Агаар-бойдус чылыг час эрте дүшкөн. Мээс черлер карандылай берген сөөскенниг ыжык черлерден шончалай хар шыгы-биле чаа-ла үнүп чыткан. (*С. С.*) 4. Алды шак четпээнде эртен Азия диптиң төвүндө тураскаалче базыптым. (*К. К.*) 5. Дүннээн тогдуктар көжүй берген боор оода бирээзин адып алыйн адырам. (*К.-Л.*) 6. Кара дондак дүжүп келген а соок улам-на дендеп бар чыткан. (*Х. О.*) 7. Ол шагда «школа», «өөредилге» дээн ышкаш сөстөр чаа тыптып келгилээн болгаш улус оларның утказын-даа билбес турган. (*Ч. А.*)

121. Номчуңар. Домак бүрүзүнүн бөдүүн азы нарын болурун тодарадыңар. Чүүлдүн кол утказы чүл?

Төрээн дылдың эң баптайгы башкылары болза өг-бүлениң кежигүннери, ада-иеси болгай... Ада-иениң дылы кайы хире байлак, кайы хире культурлуг болдур, уругларының дылы база ындыг болур. Ындыг болганда, уругларын төрөөн дылынга өөредир талазы-биле ада-иениң харыысалгазы канчаар-даа аажок улуг.

Чаш кижини төрөөн дылынга өөредир, дылды шын, культурлуг ажылгап билир кылдыр кижизидери — өг-бүлө кижизидилгезиниң хендирбези, кол өзээ болур... Ол хүлээлге күүсеттинмейн баар чүве болза, кедизинде барып аныяк кижиниң салым-чолунга уржуктуг салдарны чедирип болур. (*Валерий Шарабии.*)

Баштайгы домакта кол сөстүң көргүзүкчүзүн айтыңар.
Кайы домактарда кандыг чаңгыс аймак кежигүннер бар-дыр, тодарадыңар.

ЧАГЫРЫШКАН НАРЫН ДОМАК.

§ 21. Чагырышкан нарын домак дугайында билит.

122. Номчуңар.

1. Кезек чаашкын эрткен соонда, сылдыстар көстүп келген. (С.) 2. Караам көрүп кээримге, авам менче көрүп алган чугааланып олур. (С. П.) 3. Бир эвес хирлиг болгаш хоралыг суг Элегес суунче кирер болза, хамык дириг балыкка, малгашка, үнүшке, кижилерге дыка айыылдыг болур. (К.-Л.) 4. Дагның дыттар аразындан сирти көстү бергенинден бээр, дыка үр үе эртти. (К. К.)

Баштай домактарны ниитизи-биле, ооң соонда чүгле карарты парлаан кезектерни номчуңар. Домактың утказында, тургузуунда кандыг эскерилгелер эскердиңер? Кезектерниң кайызы бот-тускайлаң домак болуп шыдаар-дыр? Кайызы ыяап-ла кандыг-бир бодалды немээрин, төндүрерин негээр-дир? Кезектерниң аразынга кандыг айтырыг салдынар-дыр?

Чагырышкан нарын домак кол болгаш тайылбыр домактардан тургустунар. Кол домак тайылбыр домакты чагырар (кол домактан тайылбыр домакче айтырыг салыр), а тайылбыр домак утка (кол кылдыныгының үезин, чылдагаанын, сорулгазын... айтыр) болгаш тургузуг аайы-биле аңаа чагыртып чоруур (кол домактан салган айтырыгга харыылаар, кол домак чокка утказы долу, билдингир бооп шыдавас). Чижээ: *Бызаанчының үңү кайгамчык хоюг болганынга өөрээн бичии хөгжүмчү билир аялгаларын тырта берген.* (Е. Т.)

Кол домактың сөглекчизинден чүү чүвеге өөрээнил? деп айтырыгны салырга, аңаа долuzu-биле тайылбыр домак харыылап турар. Кол домак чокка, чүгле тайылбыр домак – *Бызаанчының үңү кайгамчык хоюг болганынга* – төнмээн бодалды улаштыр немээрин, төндүрерин негээр.

Утка болгаш грамматика талазы-биле каттышкан, бирээзи өскезин тайылбырлап чоруур бөдүүн домактардан тургустунган нарын домакты чагырышкан нарын домак дээр.

123. Чагырышкан нарын домактарда аңгылап каан кезектерниң кайызы кол болгаш кайызы тайылбыр домак болурун кандыг чылдагаан-биле? чүге? канчалза? деп айтырыглардан салып тургаш, аңгыланар.

1. Маңаа чедир орук узак болганындан ийи ай ажыг үе дургузунда черге хонуп чорааш чедип келдим. (Т. А.) 2. Төрээн бижик чок болган ужун, моол бижик ажыглап турган. (С. Т.) 3. Дуңмаң оттуп келзе, хепкериң каар сен. (С. С.) 4. Хаттыг-частыг дүн-даа

дүшсе, кадыг эр-даа ара хонмас. (К.-Л.) 5. Агаар баксырааш, самолёт ушпаан. 6. Хөрек-чүрээм хөлзээнинден сөөлгү сөстөргө харлыгып, чугаам шедиргелени берди. (Ш. С.)

124. Кол домактан (квадраттыг скобка иштинде) тайылбыр домакче (тегерик скобка иштинде) кажан? кандыг болза? кандыг? чүгө? кандыг сорулга-биле? деп айтырыглардан салыңар. Ону схемага көргүзүңер. Тайылбыр болгаш кол домактарның чугула кежигүннериниң адаан шыйыңар.

Ү л е г е р и :

Кажан сүт тутсупканыл?

(Баштаңгылыг уруг от адаанга кээп олурбаанда-ла), [аякта сүт тутсупкан]. (С.)

1. (Күдээ-хүреген кижиг хой дөгериң билбес болза), [оң хүндүткел чедип алыры берге боор]. 2. (Чаа күдээлеп чоруур дуңмаларымга дуза болзун дээш), [бо чүүлдү бижидим]. 3. (Шээр малды дөгөрдө), [кожа өгнүң эр ээзин чалап алыр]. 4. (Дөгөргөн малдың сүнезини аалга артып калзын дээш), [актап алыр]. 5. (Тыва улустуң чаңчылында хой чылдыг кижиг хой эзевес ужурлуг деп) [дүрүмү бар]. (Т. А.)

125. Номчуңар. Сөзүглелден баштай бөдүүн, оон нарын домактарны тывыңар. Чагырышкан нарын домактарны тыпкаш, айтырыгдан салып тургаш, кол болгаш тайылбыр домактарны аңгылаңар.

Даң адар чыгап турда, хар-шуурган дүвүлөп эгелээн. Өөр бөрүлери Коккаарак кодан чылгыга эдертип эккелген. Бөрүлөр чоокшулап кээрге, малдар киштежиң, бөлдүнчү бергеннер. Чылгыдан хунан кызыракты Коккаарак үзе ойладып алгаш, кылын хөртүкче киир сывыра берген. Ол ону хар кырынга ужур база бээри билек-ле, өске бөрүлөр малдың чүк-чүгүнден үглей-ле бергеннер. Коккаарак чаңчылы-биле чарынны чип эгелеп турда, экинче аарышкылыг диштер кадалы бээр орта, ол аткаар согунналы берген. Хая көрнүп кээрге, чанында бөрүлериң баштыңы дүгү адыя берген, бо турган. Өлүмнүг сегиржиң алыышкын эгелээр ужурлуг турган, ынчалзакжок бо удаада ол болдунмаан, чүгө дээрге эът оларга артпайн баар. (М. Ауэзовтуу-биле.)

Бөрү дугайында кандыг үлегер сөстөр болгаш солун чугаалар дыңнаан силер?

§ 22. Чагырышкан нарын домакка тайылбыр домактың туружу.

Тайылбыр домак кол домактың мурнунга (I), ортузунга (II) туруп болур:

I. 1) *Суггаттыг черге тараа тарыыр болза, суггатчы бооп ажылдаар мен.* 2) *Өөредилге чылы төнгөндө, чайгы практика чорудар.* (К.-Л.)

II. 1) *Дццн, хцн ажар чедип турда, эңмежок коррес-
пондентилер келген чцве-дир. (С. С.)* 2) *Олар уруу ол хире чөген-
чиг, ол хире кошкак деп бодавайн чорааннар. (С. С.)*

Чагырышкан нарын домактың кезектериниң туружун бөдүүн
домак кежигүннериниң азы сөс каттыжыышкынының кезекте-
риниң туружу-биле дөмейлеп болур. Тайылбыр домак хөй кезиинде
кол домактың мурнунга турар. Домак ортузунга таварышса-даа,
хамаарышкан сөзүнүң мурнунга турар.

Эвээш таварылгаларда тайылбыр домак кол домактың соонга
туруп болур. 1. *Хемнер бо чылын церлээр чыгыы, чцге дээрге хар
кылын чагган.*

Чамдыкта чечен чогаалда маадырларның чугаазының аянын
ёзугаар кол домактың соонга тайылбыр домак туруп болур:
1. *Кончуг-ла берге байдалдыг турган сен, ам чугаалап берейн,
сегий бергениңде. (К. К.)* 2. *Ынча хөй чцвени чугаалап бергей-ле
мен, чалгааравас болзуңарза. (С.)*

126. Тайылбыр домактың туружун, кол домакта кайы сөскө хамааржырын
схемага көргүзүңер.

Үлегери: *Ооң шала калбак кулактары, бажының дццн чцлц кааптарга,
улам-на делбигир ышкаш көстүр. (Ш. К.)*

кажан делбигир ышкаш көстүрүл?

Схемазы: [() делбигир ышкаш көстүр]

1. Алыс боду узанып-дарганнаар болгаш, эр кижиниң эдиле-
лин бүрүнү-биле боду кылып алыр турган. (Ш. К.) 2. Ол кавыда
черле ындыг чугаа бар: кушта куу улуг, кижиде Куулар улуг диги-
лээр. (Ч. Ч.) 3. Өөрүм истеп кээп, мени эзенгиден адырып алгыжеге
чедир, шак ажыг үеде ынчаар кызыл тыным хыл кырында чыгтты. (К. К.)
4. Чымчак акый мындыг соок кып бо черге кажан болганын сактып
чадап турган. (К.Л.) 5. Тос айның эгезинде Салдамның дүнези
кедергей онза: дээрде кандыг-даа сылдыстар тода көстүр. (К.Л.)

127. Дараазында чагырышкан нарын домактарда тайылбыр домактарның
туружун тайылбырланар.

1. Өггө кирип кээримге, ында элээн кижилер олурлар. 2. Аңчылар,
адыг мырыңай улуг дөңнү ажа халый бергенде, онгарлып келген-
нер. (К. К.) 3. Аалдың уруглары кежээ хураган хөнеп, даштыгаа
чиңейнип турувуста, ай өрүлөп келген. 4. Хаяжык алдын уур-
гайындан, таптыг-ла башкы хар чаап турда, чедип келген. (С.)
5. Чаъс аяскыже, чаглак дыт адаанга олурган бис. 6. Ыры чаңын
салыр эвес деп чугаа ол ышкакжыл. (К. К.) 7. Ол душта хамык улус
мени көргөн болза деп дыка-ла күзээн мен. (С.) 8. Чеди алышкыга
чеден аът челип четпес улуг ак өргээни тиккен. (Тоол.)

ТАЙЫЛБЫР ДОМАКТАРНЫҢ ЯНЗЫЛАРЫ.

Домак кежигүнненин янзыларын оларның айтырыгларын сактып көрүңерем.

Тайылбыр домактар бөдүүн домактарның кежигүннери ышкаш янзыларлыг: немелдениң, тодарадылганың, үениң, чылдагаанның, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, деңнелгениң, туруштун, кылдыныг аргазының. Ылгалы — бөдүүн домакка домак кежигүнү кылдыр сөс, сөс каттыжышкыны кирер, а нарын домакка ол-ла айтырыгга тайылбыр домак долузу-биле харыылаар. Өскээр чугаалаарга, домак кежигүнүнүн ролун тайылбыр домак бүдүнү-биле күүседир. Чижээ: 1) *Аалывыс артында кара чалым шөйлүп баткан. (К. К.)* 2) *Салчак-оол орунда олурган эжин барып кускаптапкан. (Б. Х.)*

К а н д ы г? деп айтырыгга бирги домакта демдек ады-биле илереттинген бөдүүн тодарадылга (*кара*) харыылап турар. Ийиги домакта причастиелиг бөлүглел харыылап, домакта делгеренгей тодарадылга (*орунда олурган*) болуп чоруур. Ынчангаш ук домактарны бөдүүн домактар дээр бис. А адаанда чижекте ол-ла айтырыгга бүдүн домак харыылап, тодарадылганың тайылбыр домаа болуп чоруур:

кандыг кылама-ла?

Дээр дээрге (кырында хар дѳшпээн) кылама-ла. (С. С.)

Бо домакты тодарадылганың тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домак дээр.

Чагырышкан нарын домактың схемазының бир янзы хевири:

кандыг?

кол домак
үн аяны-биле холбашкан
тодарадылганың тайылбыр домаа

128. Дараазында чижектерде кирген домактарның тургузуунда ылгалын тодарадыңар. Кандыг? чүнү? чүнүң дугайында? дээрге кандыг домак кежигүнненин айтырыгларыл? Ол-ла айтырыгларга дараазында чижектерде чаңгыс сөс, сөс каттыжышкыны, тайылбыр домак харыылап чоруурун тодарткаш, домактарны бөдүүн, нарын деп аңгылаңар.

1. Уругнуң өөредилгезиниң дугайында оларның сагыжы чаңгыс кижиге дег дүгжүп турган. (С. С.) 2. Уруг каяа ажылдаа экил дээриниң дугайында бодалы чөрүшкек апарган. (С. С.) 3. Ооң даарап оран идиктерин белек комизиниң даргалары кажан-даа албас дээрзин билир. (К. К.) 4. Чаа-дайын-биле капсырлашкан, оран-делегейниң төнчүзү келген деп улус коргуп-даа чугаалажып турган. (К. К.) 5. Кара-Суг аалдарынга барып, улуг-биче кижилерге бижик өөредир силер. (Ш. К.) 6. Өгнүң ээлери эки улус дээрзин Марта билип каан. (С. С.)

129. Сөзүглөдө кылдыныгың үезин көргүзөр (кажан? деп айтырыгга харыылап чоруур) сөстөргү, сөс каттыжышкыннарлыг, тайылбыр домактарлыг чижектерни бөлүктөңөр. Оларның кайыларын чагырышкан нарын домактар дээрл? Чүгө? Бир эвес кажан? деп айтырыгга чаңгыс сөс харыылап чоруур болза, домактың кандыг хевири болурул?

ОЪТ-СИГЕН-БИЛЕ ЭМНЕНИР.

Черлик база азырал-даа дириг амытаннар балыгланганда азы аарый бергенде, чамдыктары оът-сигенниң дазылын, өскөлери бүрүзүн чиир. Туруп, могап-шылаан ивилер улут-оъттун бүрүлерин чиирин аңчылар шагдан бээр эскерген. Тевелер, ишти куртуй бергенде, чаппан чиир. Элик-хүлбүс, ивилер, ишти куртуй бергенде, ховуларга кирип кээп, янзы-бүрү чаппаннар дилеп, ону чиир. Хаваннар базала, ишти куртуй бергенде, тыкваны үрезини-биле кады чиир. Сарбашкыннар балыгланы бергенш, ыяштың калбак бүрүзү-биле балыгны дуй тудуп алыр. (*«Шын» солундан.*)

130. Дириг амытаннарның амыдыралындан хайгааралыңарны сактып, 6,7 дугаар мергежилгелерде кирген домактар-биле дөмей тургузулгусу домактарны ажыглап тургаш, кыска чогаадыгдан бижирер. Чогаадыңарда тайылбыр домактар кирген нарын домактарны айтыңар.

§ 23. Үениң тайылбыр домаа.

Үениң тайылбыр домаа кол домакта кылыг сөзү-биле илереттинген кежигүңгө хамааржыр, кол кылдыныгың болуп турар үезин көргүзөр. Чижээ: *Хүн ажып чорда, сооксумаар апарды. (К. Кудажы.)*

Кол домакта *сооксумаар апарды* деп сөглөкчиден кажан сооксумаар апарды? деп айтырыгга бүдүн тайылбыр домак (*Хүн ажып чорда*) харыылап, *-да* деп турарының падежиниң кожумаа-биле кол домакка холбашкан.

Үениң тайылбыр домаа *кажан*? деп айтырыгга харыылаттыңар; кол домакка бээриниң (*-ка / -ке*), турарының (*-да / -де*) падежтериниң; кызыгаарлаар наклонениениң (*-гыже / -гиге*) кожумактарының болгаш *соонда, сөөлүңде, мурнунда, аразыңда* деп дузалал аттарның, *дораан, бээр, чедир, биле, билек, орта, соон дарый* деп эдеринчилерниң, *кажан – ынчан (ынчаарда)* чергелиг хамаарышкак эвилелзиг сөстөрниң, даар наклонениениң кожумаанга *-ла* деп артынчының каттышканы-биле (*-за-ла*) холбажыр.

131. Үениң тайылбыр домактарын кол домакта кылыг сөстөри-биле илереттинген кежигүңнерден чогуур айтырыгларны салып тургаш тодарадыңар. Ону схемага көргүзүңер.

кажан доозар бис?

Үлегери: (*Чай дүжерден бээр*), [*тудууус доозар бис*].

1. Кандыг-даа кижиге даг цегинге азы кадрлар килдизинге келирге, Чавыдак Салчак албан чугаалажыр, таныжар. (К.Л.) 2. Эжик аксынга турарга, чиге дужунда Чеди-Хөл-Тайгазының кырында хүн саадавыткан. (К.Л.) 3. Анай тодуп алгыже, аът кырындан хайгаарап турган. (К. Ч.) 4. Соңганы хаап четтикпээнимде-ле, кушкаш ужуп чоруй барды. 5. Кидин-не оът-чечек быжып турда, чулуп, кургадыр эндевес эвеспе, кайгалдарың (С.) 6. Авам, ачамны хөлчөк-ла эки дүжөп чыдырымда, оттурдун көрөм. (С.) 7. Дөш аксы чоокшулап чорумда, аанакайын, база-ла орай дүшкен. (С.)

132. Үениң тайылбыр домааның холбажыр аргаларын тодарадыңар.

1. Ынчан, эзимнер адаанда тарааларның дүжүдүн ажаап алган соонда, шаң кадарып турган бис. (К. К.) 2. Бир эртен инек үндүрүп кааш, чанып оарарымга, аалывыс эжиинде шет аразынче черлик хаван кылаштап кирип чыдыр. (К. К.) 3. Самолёт Красноярскиден ужуп үнүптери билек, Наталья ооң соңгазындан барык-ла карак салбаан. (Е. Т.) 4. Кажан ийиги тевени чүдүрүпкен соонда, Долаананың авазы ийи бичии уруу-биле Чыраа-Сарыгның чүгүнүн кырынче үнүп олуруп алганнар. (К. Ч.) 5. Оглунуң чагаазын эккеп кээримге-ле, мени шайладыр кижиге. 6. Ол-бо суранып, ийи оюлгуже, кылаштап чорааш, бир аңчидан ийи борбак ок чөп алган. (К. Ч.) 7. Куй аксынга арай-ла четкелек чорувуста, сарыг аңгыр бисти төп каар чыгыгы девидеп ужуп ыңай болду. (К. А.)

Үениң тайылбыр домаа кол домактың мурнунга киргенде, тайылбыр домактың соонга; ортузунга чорда, ийи талазындан; соонга киргенде, ооң мурнунга биче сек салыр. Чижээ: 1) *Бир хая чириинден бакылап олурумда, улуг-биче ийи те бедик черден ынаар-ла согунналы берди.* (С. С.) 2) *Бызааларымыс, хүн ажа бергенде, чанып келдилер.* (С.) 3) *Бис одаавысче углай басыпкан бис, имир дүжүп орда.*

133. Үениң тайылбыр домактарын тыпкаш, чогуур бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижинер. Бирги үлегер домакты домак кежигүннериниң аайы-биле сайгарыңар.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР.

1. Идик бакта эжик ырак.
Эзер бакта кодан ырак.

2. Эртем чокта эртен база дүн.

3. Багын сөглээрге бачыды арлыр.

4. Сөс сүрерге сөс үнер.

Сөөк кагарга чилиг үнер...

5. Ада турда чон таныыр. Аът турда чер көөр.

Үениң тайылбыр домаа бөдүүн домакта үениң байдалдары-биле бир демей айтырыгларга харыылаар, кылдыныгның үезин айтыр. Ылгалы – бөдүүн домакка к а ж а н ? деп айтырыгга домак кежигүнү харыылап чоруур болза, чагырышкан нарын домакка ол-ла айтырыгга тайылбыр домак бүдүнү-биле харыылап чоруур. Дараазында чижектерни деңнеп көрүңер: 1) *Чазын бойдус чечектелир.* 2) *Идик-хевим кеткеш, даштыгаа эрестиг үне халып келдим.* 3) *Ховуга чоруп олурувуста, суггур чагс чаап келди.*

Бирги чижекте к а ж а н чечектелирил ? деп айтырыгга *чазын* деп наречие харыылап, домакта бөдүүн үениң байдалы болуп чоруур. Ийиги чижекте к а ж а н үне халып келдим ? деп айтырыгга *Идик-хевим кеткеш* деп деепричастиелиг бөлүглел-биле илереттинген делгеренгей үениң байдалы харыылап турар. Үшкү чижекте к а ж а н ч а г с ч а а п к е л д и ? деп айтырыгга *Ховуга чоруп олурувуста* деп үениң тайылбыр домаа долузу-биле харыылап турар. Үениң тайылбыр домаа кол домактан аңгы чугула кежигүннерлиг болганда, ону, база-ла бөдүүн домак ышкаш, кежигүннерге сайгарар:

каая?

Ховуга чоруп олурувуста, ...

Бо чижекте үениң тайылбыр домаа чаңгыс составтыг тодаргай арынның бөдүүн домак болуп турар, чүге дизе ооң тускай илереттинген кол сөзү чок, ынчалза-даа сөглекчиниң составында *-увус* деп арын кожумаандан кылдыныгның боттандырыкчызын (кандыг кол сөстүг туруп болурун) билип ап болур.

134. Деепричастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгеренгей үениң байдалдары кирген бөдүүн домактарны, үениң тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домактарны аңгылааш, оларның ылгалын, демей демдектерин тодарадыңар (айтыры, хамааржып чоруур кежигүнү, утказы, илереттинер аргазы). Кылган шинчилелиңерниң түңнелин кыдыраажыңарга чижектер-биле бадыткап тургаш, бижип алыңар.

ШАНАКТЫГ ШАРЫЛАР.

Кышкы хүн дүш эртип чорда, сырлар Чадаанада четсе чогуур ээлеринге четкилей бергилээн. Хоорайга келгеш, чамдык арай баксырап чораан оолдар шору сергек апаргылаан. Ийиги бажыңга ийи чоон сыра дүжүргеннер. Оон орус кадай үнүп келгеш, оолдарны бажыңче кири бергеш, чигирлиг шай куткулааш, улуг тавак долдур сухарай салып берген. Оолдар чоруп турда, кырган оларга пөс хап ишти сухарай уруп берген.

Үшкү бажыңга баарга, хөй-ле бичии уруглар турган. Оолдар үш кончуг сыраны бажың эжиинге дүжүрүп каарга, узун сарыг уруг чаагайы кончуг хүлүмзүрүй каапкаш, Дарый башкыга чүве чугаалап турган. Дедир ээп ора, оолдар башкызындан ол уругнуң чүнү дилеп турганын айтырганнар.

— Бистен чүве дилеп эвес, а бисти чемнениңер деп чалап турду ышкажыл. Авазы чааскаан ажылдаар, бичии кижилер мырыңай эмгежок. Хөөкүйлерниң четчир-чединмес бичии чемин канчап хорадып олурар бис але, оолдар.

— Шын, башкы! Шын! — дижип, оолдар башкызы-биле чөп-шээрешкеннер. *(М. Эрген.)*

135. Улустуң аас чогаалының үлегерлеринде үениң тайылбыр домактарын тыпкаш, кол домактарга холбажыр аргаларын айтыңар. Биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бижиңер.

1. Өзе бээрге база кончуг
Өске кижээ бериплетер.
2. Хажызындан харап кээрге
Хана хээлиг Самагалдай.
3. Эвээш малым оъттап турда
Эм-не оъттуг улуг Шуюм.
4. Алдай кызыл тандым турда
Айын казып чигей-ле мен.
Хоор сарыг ховум турда
Хонаан чулуп чигей-ле мен.
5. Хырнын чажырарга аптай бээр.
Кылыын чажырарга көстү бээр.

136. Тайылбыр домакта илереттинген кылдының өске (кол домакта илереттинген) кылдының-биле деңге, эгелевээнде, соонда, соон дарый (дыка дүрген) болуруң көргүскен домактарны кичээнгейлиг номчуп тургаш, тодарадыңар. Боттарыңар база шак-ла ындыг домактардан чогаадыңар.

Үлегери: *Эжик ажыттынза-ла, Амыргалаар бо кирип келди. (С. Там.)*

Тайылбыр домакта илереттинген кылдының кол домакта илереттинген кылдының соон дарый (доп-дораан) болган. Ооң-биле демей чижээ: *Тааланчыгыры төнери билек-ле, адыш часкаашкыны диңмиреп үндү.*

1. Имир дүшкүже, каятка элик кедеп олурдум. *(С.)* 2. Ол ырыны дыңнаан санымда-ла, караам чажы келир. 3. Хуралбай харыылап четтикпээнде-ле, ону Мыкылай үзе кире берген. *(С. С.)* 4. Бошка ажыт кире бээри билек, Кежикмаа кадай хыйланган. *(К. К.)* 5. Караңгы дүжери билек-ле, тутсуптар бодаан мен. *(К.-Л.)* 6. Мен боону сегирип ап чыдырымда-ла, акым боолапкан. 7. Бажыңны тудуп эгелевээнде-ле, ооң ээзин өске районче ажылдаары-биле шилчидип-

кен. (Д. Ч.) 8. Шай хайнып турар аразында, эртен өлүргөн дииңнерин союп алганнар. (Д. Ч.) 9. Эжикти ажыдарга, соок тыныжы өрээл иштиндиве туманналдыр кирип турган. (К.-Л.)

137. Аянын номчуңар. Сөзүглелде тайылбыр домактарның кандыг хевири колдап киргенин, кайда ажыглаттынганын тодарадыңар.

1. Шаг-төре чаптып турда,
Чаа-чалбак тайбың турда,
Сүт-Хөл шалбаа турда,
Сүмбер-Уула тей турда,
Айлыг-бестиг эрги чуртка
Чаңгыс оолдуг, чаңгыс кыстыг,
Чаңгыс борбак хүрең белиг
Ашак-кадай чурттап чораан.
2. Даң бажы чырып чорда,
Дап бажы шокар турда,
Дээрниң оглу аттыг-чарлыг
Демир-Мөге тура халаан.
3. Ужур бодааш, Танаа-Херел
Узун-дынны туткан холдап
Аяар тудуп алып билек,
Аъды дораан шеле сопкан.

М. Кенин-Лопсан.

138. Бердинген схемалар 8-зугаар үениң тайылбыр домактары кирген чагырышкан нарын домактардан чогааткаш, бижип алыңар.

1. () билек, []
2. () аразында, []
3. () орта, []
4. () -га (-ге) чедир, []
5. () -да (-де), []
6. () соонда, []

§ 24. Үениң тайылбыр домааның кол домакка каттыжар аргалары.

КОЖУМАКТАР ДУЗАЗЫ-БИЛЕ КАТТЫЖАРЫ.

Үениң тайылбыр домаа кол домакка бээриниң (-га болгаш ооң фонетиктиг вариантылары), турарының (-да болгаш ооң вариантылары) падежтериниң кожумактарының дузазы-биле; кылыг сөзүнүң даар (-за болгаш ооң вариантылары), кызыгаарлаар (-гыже болгаш ооң вариантылары) наклонениелериниң, эрткен деепричастиениң

(-гаиш болгаиш ооң вариантылары) кожумактарының дузазы-биле каттыжар.

139. Бо тайылбырны дараазында чижектерниң дузазы-биле бадыйткаар. Тайылбыр домактар кол домактарга кандыг кожумактарның дузазы-биле каттышкан-дыр?

1. Аалдан үнеримде, хүн дү'ш чедип, аптара баарынга турган. (С.) 2. Угааным орталангыже, э'т-ханым доңгуже, орта чыттым. (К. К.) 3. Сен, бо даң шолбаны дөө пивилер бажы четкиже, олур. (С.) 4. А'шп-чем болу бээрге, оозун өрү-куду чашкан кижим дээрге алганып-ла олур. (К. К.)

ЭДЕРИНЧИЛЕР ДУЗАЗЫ-БИЛЕ КАТТЫЖАРЫ.

Эдеринчилер бөдүүн домакка сестерниң аразында харылзаазын илередиринден аңгыда, чагырышкан нарын домакка тайылбыр домакты кол домакка каттыштырар. Чижээ: 1) *Чалбыыиш чайнап үнери билек, караңгы киткен, дуглай ап-ла келген.* 2) *Чечек бажы четчирден бээр, четчип барып ужуражыыл.* (Кож.) 3) *Аалчылар келгизеже чедир, эде кеттиниң четтигиптер мен.*

140. Домактарда эдеринчилерни тывыңар. Бөдүүн домакта сестерниң аразында харылзаазын, чагырышкан нарын домакта үениң тайылбыр домааның кол домакка каттышканын көргүзүп турар эдеринчилерни тодарадыңар.

1. Чырык хүнүм адаан орта чурттап чорааш, сенден ырап чорбас мен. (С. Самб.) 2. Утгупкаш, дыка алгырыптарым орта, кавайда дуңмам оттуп, ыйыңайнып эгеледи. (С.) 3. Одаг ыжын көрүп каанывыс соон дарый, сагыжывыс ажый берген. 4. Ол, Агылыгда аалдарга Тывага хувискаал өөскээн соон дарый, көстүп келген. (К. К.) 5. Оода автобус доктаар черге чедир үдеп каалы. 6. Ай үнеринге чедир, эрик кырынга олурганнар. 7. Чай дүжерден бээр, тудуувус доозар бис. 7. Чайлагның бажындан бээр аалдар кезип кылашташканнар.

Бир бөдүүн, бир нарын домактың кежигүннериниң айы-биле сайгарылгазын кылыңар.

ДУЗАЛАЛ АТТАР ДУЗАЗЫ-БИЛЕ КАТТЫЖАРЫ.

141. Домактарны номчуңар. Карартыр парлаан сестер кандыг чугаа кезээнге хамааржырын тодарадыңар. Бирги чижекте домак кежигүннеринге сайгаргаш, тайылбыр домак кол домакка чүнүң дузазы-биле каттышканын тодарадыңар.

1. Ча'с чүгле үш дугаар хүннүң даң бажында аяскан соонда, хойлар одарлыг аяңнарже шуужупкан. (Х. О.) 2. Хүлбүстү чулгуй шаап, союп турар аразында, бистер ону дескиндир олуруп алган,

караавысты оортан салбайн, четтикпейн олурар бис. (С. Т.) 3. Суг чылып турар аразында, шайын хоюдур соктааш, хөөрексеп олурган сугже каавыгтым. (Д. Ч.) 4. Хаттыг, диңмирээшкинниг чаъс келген соонда, сайгылгаан караш-ла кынган. (Б. Х.) 5. Ажылывыс доозулбаан шаанда, оон дек келбес бис. (Т. К.) 6. Хилирт-халырт, далдырт-долдурт дээн соонда, сарыг аңгыр бо-ла бисти теп каар чыгыны девидеп ужуп ыңай болду. (К. А.)

Тайылбыр домак кол домакка соонда, аразында, шагда, өйде чергелиг дузалал аттар-биле каттыжар.

142. Үстүнде мергежилгеде кол домактарны квадраттыг, тайылбыр домактарны холбажыр сөстөринге чедир (холбаазын албайн) төгөрик скобкалар-биле аңгылааш, кол болгаш тайылбыр домактарның чугула кижигүннериниң адаан шыйыңар.

Чи жээ: (Аалчылар шайлаан) соонда, (оларның улуу келген херээниң дугайында чугаа кылган).

143. Дараазында домактарда дузалал аттарны айтыңар. Баштай бөдүүн домакта сөстөриниң аразында харылзаазын көргүзүп турар дузалал аттарлыг домактарны, ооң соонда чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактың кол домакка каттыжарын көргүскөн домактарны ушта бижиңер. Ийи бөлүк домактарның ылгалын ол-ла чижектерге тайылбырлаңар.

1. Шериг албанын эрттиргенивис соонда, бистиң салбырывыс бүрүнү-биле бир улуг тудуг черинче хапкан. 2. Бодум чемнениримниң мурнунда Калчан-Шилгимни оъткарып ап чордум. 3. Баштай Калчан-Шилги дагның ортузунга чедир чара чүткүп үнө берди. 4. Ооң соонда байдал нарыыдаан. 5. Ынчан оон-моон чер диртилээн соонда, ыраар чай албаан эштерим бо маңнажып келдилер. 6. Дүүн кежээ ажыл соонда Улуг-Хем кыдыынга баарымга, кады балыктаар эштерим шагда-ла четкилей берген турлар. 7. Кара булуттуң бели союп үнүп келген соонда, бедик дагның бажын аай-дедир үш-дөрт ораай шаапты. 8. Чазын тарылга доозулган соонда, каң кадык андазыннар шөлдөргө чыткылап каар. (К. Кудажы.)

§ 25. Үениң тайылбыр домааның кол домакка янзы-бүрү аргаларның каттышканы-биле холбажыры.

Үениң тайылбыр домаа падеж, наклонение кожумааның база артынчыларның азы эдеринчилерниң, дузалал аттарның каттышканы-биле кол домакка холбажып болур. Чи жээ: 1) *Баштаңгылыг уруг от адаанга кээп олурбаанда-ла, аякта сүт тутсупкан.* (С.) 2) *Мен келгижемге дээр, чаңгыс-даа кижиги чанып болбас.* (К.-Л.)

Бирги чижекте тайылбыр домак кол домакка *-да* деп турарының падежиниң кожумааның база *-ла* деп артынчының каттышканы-биле кол домакка холбашкан. Ийиги домакта тайылбыр кезээ *-гиге* деп кызыгаарлаар наклонение, *-м* деп бирги арынның, *-ге* деп бээриниң падежиниң кожумактарының каттышканы-биле база *дээр* деп эдеринчиниң дузазы-биле кол домакка холбашкан.

144. Дараазында чижектерде тайылбыр домактар кандыг аргаларның дузазы-биле кол домактарга каттышканын тодарадыңар. Баштайгы дөрт чижекте тайылбыр домактарны төгөрик скобкаларга, кол домактарны квадраттыг скобкаларга бижээш, холбажыр аргаларын еске өңнүг будук-биле аңгылаңар.

Үлегери: *(Хүн ажарын)га чедир, [ажылдап турдувус].*

1. Караңгы имир дүжерден бээр, аалче ээп келир бис. 2. Силер бажындан үнериңер билек-ле, күштүг чаъс эгелээн. 3. Дөгертинип турар араңарда, садыг хагдына бээр. 4. Чылдың-на ховуга хар чааптарынга чедир, ажылдап тур бис. 5. Олар чүнүң-даа ужурун билип ап четтикпээнде-ле, кожай кончуттунуп үнген. *(С. С.)* 6. Эжим-биле, дүн дүжери билек-ле, чоруптувус. *(С. С.)*

145. Сөзүглелди номчуңар. Баштай домактарны бөдүүн болгаш нарын деп бөлүктээш, оон нарын домактарны чагырышкан болгаш чагырышпаан деп аңгылаңар.

Таңды-Тывага хувискаал соонда кезек када билдинмес байдал тургустуна берген. Кожууннарның, сумуларның тергиилекчи дүжүметтери чоннуң амыдыралын удуртпастаан. Эрги ёзу дүшкөн деп чугаадан олар ала-чайгаар-ла хоруй бергеннер. Чаа эрге-чагырга дугайында чугаа чоруп-ла турган, ынчалза-даа ажыл-херек эгелевээн, ооң кадында кижиниң нийтилелиниң амыдыралы чаңгыс черге турар эвес, ол шиитпирлээр ужурлуг ээлчеглиг айтырыгларны көдүрүп үндүрүп келген.

Чүү ындыг чугула айтырыглары ол?

Бир-ле дугаарында, эрге-чагырга.

Херик чейзең көк кырынче шоюжаш дээн дораан, улус мурнунга Чудурукпай үнүп келген. Адазы Маңгыр чейзең чорта берген соонда, ол Барык кыргыстарының ала-чайгаар-ла тергиилекчизи апарган. Эрги ёзу турган болза, анаа-ла тайбың-чаагай ызыгуур салгап алыр кижиниң турган. Ам болза херек өскерилген. Эрге-чагырга деп от-көс-биле кайы хамаанчок ойнап болбас, чон билир, чон шиитпирлээр апарган. *(К. Кудажы.)*

Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактарда холбааларны айтыңар. Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактарның ылгалын сөзүглелдин чижектерин кирип тургаш тайылбырлаңар. Харыцарны кыдыраа-

жыңарга чижектери-биле бижиң алыңар (айтырыглары, холбажыр аргалары, уткаларын кичээнгейге алыр).

§ 26. Немелдениң тайылбыр домаа.

146. Чижектерни номчуңар. Айтырыглардан салып тургаш, кол болгаш тайылбыр домактарны аңгылаңар.

1. Чүге бистиң багай чадырывыс чединмес болгаш самдар, куруг болган чоор деп чүвени ынчаарда бодаар хире эвес чаш турган мен. (С. Т.)

2. Мен бодум баар болдум, черле кортпас мен дээрзин хөөрөп кааптым. (С.)

3. Адазы элдептиг тоол ыдып бергенинге Хонак-оол амырап, дүрген-не ол дагның баарынга чеде бээрин бодап чораан. (К. Л.)

4. Бистиң школада 7-ги классчылар 1-ги чартык чылда өөредилге талазы-биле чедииншкинниг болган дугайын хана-солунда бижээн.

5. «Тываның аныяктары» солунда ховар таварылгалар дугайында чүнү бижээнил, ону радиога база дамчыткан.

6. Октаргайже эң-не баштай кым ужудуушкун кылчык, оң дугайын кичээлге чугаалаштывыс.

7. Школага ада-иелер хуралы каш шакта болур дээн-дир, ону дыңнап кээр силер.

8. Бистиң республикада кандыг казар байлактар бар ийик, ону кым эки билирил?

Тайылбыр домактар кол домактарга чүлерниң дузазы-биле каттышкан-дыр?

Чагырышкан нарын домакта немелдениң тайылбыр домаа кол домактың кылыг сөзү-биле илереттинген кижигүнүңге азы кол домакта немелде болуп чоруур сестерге хамааржыр. Чүнү? чүнүң дугайында? чүнүң дугайын? чүү чүвеге? чүден? чергелиг доора падежтерниң айтырыгларынга харыылаттыңар.

Немелдениң тайылбыр домаа кол домакка деп, дээрзин, дээрзинге, деп чүвени, деп чүвеге, дугайын, дугайында, дээр дугайында чергелиг холбаа сестерниң, онаарының (-ны, оң янзыларының), бээриниң (-га, оң янзыларының), үнериниң (-дан, оң янзыларының) падежтериниң; -ыл, -чык чергелиг кожумактарның болгаш -тыр, -дыр, ийик, бе артынчыларның; кымны – ону чергелиг эвилелзиг сестерниң дузазы-биле каттыжар.

147. Чагырышкан нарын домакта немелдениң тайылбыр домактарынче айтырыглардан салып тургаш, тывыңар. Кол домакта кандыг чугаа кезээ-биле илереттинген кижигүнүңге хамааржырын тодарадыңар. Кылган ажылыңарны дараазында үлегер суугаар схемага көргүзүңер.

Үлегери: Улаатайның Алды, Үстүц аржааннары чүглө Өвүрдө эвес, а
бүгү Тываның хөй кезинге ат-сураглыг дээрзин чон билир. (Ч. Ч.)

чүнү билирил?
() дээрзин [билир (к.с.)]

1. Бяштаар дээш үнген ашак кара саадаан, чактыр боозун
ынаа уннай азып каанын кавыыргааннар көрбейн барган. (Ю. К.)
2. Салым-чолум эки дээрзин бадыткадыр барымдаам бар. (К.-Л.)
3. Өөреникчилери чурумнут, эки өөренип турарынга башкылары
чоргаарланыр. 4. Ыржым турган суурга чылгычының эмчи кызы
кайы хире үр ажылдаарын кым-даа билбес турган. (К.-Л.) 5. Киж
бүрүзү ыры, хөгжүмге салым-чаяанныг эвес деп чүвени билгеш,
Барлыктың, Аянгатының аңчылары тоолчу Чанчы-Хөөнү чалап ап
чорааннар. (А.-Й.)

148. Чагырышкан нарын домактарда немелдениң тайылбыр домактарын
айтырыгларның дузазы-биле тывыңар. Баштайгы үш чижекти бижээш, тайылбыр
домакты төгөрик скобка-биле, кол домакты квадраттыг скобка-биле аңгылааш,
холбаазын өске будук-биле демдеглеңер.

1. Бичезинден тура хүрежип келгеш, Чамыяң моол хүрештин
аргаларын чииги-биле шингээдиң алган дээрзин маңаа демдеглезе
чогуур. (Т. А.) 2. Түңнелинде оолдар маңаа төрөл бөлүк кижилер үр
үде чурттап турганнар-дыр деп төөгүгө өөредип турары-биле нүүртеп
кааннар. (К. Ч.) 3. Дайзыннар атакалап эгелээн деп билип каг-
дым. (С. С.) 4. Чүнү азаар болдур мен, шуптузун күүседир мен.
5. Боо тудуп, ону канчаар ажыглаарын өөренип алзымза деп ачамдан
дилэйн. (К. Ч.) 6. Ол күзел алызы барып, шил дег буступ чаштай
бээринден коргуп эгелээн мен. (Ш. С.) 7. Каракка безин көзүлбес
хензигбейлер чечек чемнээр дээрзин кым билген боор. (Ч. Ч.) 8. Надя-
ның чурулгага сундулуу садикке турда-ла, илереп келгенин өг-бүлениң
кежигүннери биле берген. (Е. Т.)

149. Домактарда бөдүүн немелделерни, немелдениң тайылбыр домактарын
айтыңар. Оларның демей демдектерин, ылгалын тывыңар. Харьыңарны чижек-
тер-биле бадыткап тургаш, кыдыраажыңарга онзалап демдеглеп алыңар.

1. Улусту ол эттеп турарын Лопсаңчап билип, көрүп шаг бол-
ган. (О. С.) 2. Школаны бо чылын кымнар алдын медаль-биле
доосканыл, аттарын адаңар. 3. Херим иштинде орук тергези турга-
нын көрүп кагдым. (П.) 4. Биске тускай кадрлар херек деп чүвени
бистин ажил-агыйывыс, культуравыс негеш турар. (С. Т.) 5. Чаан
деп чүвени диригге көрзе. 6. Төрээн чериниң дугайында ырлап, черин,
чонун алдаржыдып турар.

§ 27. Немелдениң тайылбыр домаанга бижик демдектери.

1. Сөглекчизинде *-ыл/-ил, -чык/-чик* деп кожумактарнын болгаш *-тыр/-тир, бе, ийик, ирги бе* деп артынчы сөстөр-биле холбашкан немелдениң тайылбыр домактарын *ону, ол дугайында* деп айтылга сөстөрлиг кол домактардан биче сек-биле аңгылаар.

2. Өске холбааларнын дузазы-биле каттышкан немелдениң тайылбыр домактарын кол домактардан биче сек-биле аңгылаас.

3. Бир эвес немелдениң тайылбыр домаа чугаа аяны-биле кол домактың сөөлүңгө кирер апарза, ооң мурнунга биче сек салыр, а чамдыкта ийи сек салып база болур. Чижээ: 1) *Билип алдыңар бе, футбол кажан эгелээрин.* 2) *Билип алдыңар бе: футбол кажан эгелээрин.*

150. Дараазында немелдениң тайылбыр домактары кирген нарын домактарда бижик демдектерин чүгө салбаанын тайылбырлаңар.

1. Кырган-авам улуг-даа, бичии-даа кижини бир дөмей хүндүлөп чораанын ынчан билип каан мен. (К.-Л.) 2. Монгуш Садыаажык Чээн-оол дээр яды араттың чеди ажы-төлүнүң дөрт дугаар ортуну болгаш Самбажыктың кады төрөөн акызы дээрзин Чадаанада чурттап чоруур Тыва Республиканың алдарлыг хөөмейжизи Монгуш Сундукай меңээ бижээн. (Ч. Ч.) 3. Кайгамчык шевер кырган бистиң школа чанынга борбак бажыңга чурттап чораанын канчап көрбөөн согур боор мен? (К.-Л.) 4. Үлөм бужар апаарындан үргүлчү-ле коргар-дыр мен. (А. Ү.) 5. Тывалар Сибирьнин өске бүгү үндезин чоннары-биле бир дөмей мага-бот талазы-биле олардан онзагай ылгалыр чүвези чок, кол нургулайында шала безерек дурт-сынныг чон-на болгай деп ол эгеледи. (Ч. Ч.) 6. Ашакты барып-барып даң бажында келдирип турарындан сезинмес аргажок. (С. С.)

151. Адаанда домактарга бижик демдектерин чогуур черлеринге салгаш, дүрүмүн тайылбырлаңар.

1. Кышкы дыштанылгазында кым каяа чорааныл ону чогаадыгга бижиңер. 2. Чаа шиинде кым чүнү сонуургааныл ону эштеринерге чугаалап көрүңерем. 3. Дириг амытаннар аарып бертине бергеш кандыг оът чиир-дир ону дыка таптыг демдеглеп ап чоруур. 4. Солун номнарда чүнү бижээн-дир ооң шуптузун өгдө улуска ыыткыр номчуп бээр.

152. Хөй сектер орнунга *дээрзин, дээрзинге, деп чүвени, деп чүвөгө, дугайын, дээр дугайын* чергелиг холбаа сөстөрни, падеж кожумактарын ажыглап тургаш, немелдениң тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домактардан чогаадып бижиңер. Бо чижектерге бижик демдектерин салырының дүрүмү кандыг болурул?

Үлөгери: ... класс башкызы чугаалаан. — Бистиң отрядывыс дүжүт ажаап алышкынынга эки киришкен дээрзин класс башкызы чугаалаан. Немелдениң тайылбыр домаа кол домакка дээрзин деп эвилелдин дузаы-биле каттышкан, ынчангаш кол домактан бижик демдектери-биле аңгылаас.

1. ... өөреникчи бүрүзү угаап билир херек. 2. ... бис ылап бүзүр-рэн бис. 3. ... Маады биске сонуургадып чугаалады. 4. ... билип каан мен. 5. ... кым билбес боор. 6. ... уруглар дораан эскерип кааннар. 7. ... бистен айтырдылар. 8. ... школачылар дыка өөрөөннер. 9. ... эмчи сүмелээн.

153. Сөзүглелден немелдениң тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домактарны тыпкаш, бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

УБСА-НУР ЫЙГЫЛААЖЫ.

Убса-Нур ыйгылаажы — бойдустуң ёзулуг-ла чайгаар бүткен эртем лабораториязы. Ол онзагай девискээр бооп турарын эртемденнер мынчаар тайылбырлап турарлар: ында Черниц бүгү-ле бойдус зоналары бар. Ыйгылаашта чүгле саванналар болгаш тропиктик аргалар чок. Бир зонадан өске зонаже шилчилгелернин аразында ылгалы дыка тода болганындан ол девискээр эртемденнерге шинчилел чорударынга эптиг болуп турар. Ыйгылаашка аар, химиктиг азы даг байлактары казып тывар үлетпүрнү сайзырадыры күзенчиг эвес деп олар санап турар. Чүге дээрге ыңдыг бүдүрүлгө черлерин тургузары ооң бойдус системазын үрейдээр. (*«Шын» солундан.*)

154. Немелдениң тайылбыр домактарын кол домактан бижик демдектери-биле аңгылаар чагырышкан нарын домактарның ийи-ийи чижектеринден чогаа-дыңар.

§ 28. Тодарадылганың тайылбыр домаа.

Кол домакта чүве ады-биле (азы чүве адынче шилчээн өске-даа чугаа кезектери-биле) илереттинген кежигүнге хамаарышкан, к а н д ы г? деп айтырыгга харыылаттынар домакты тодарадылганың тайылбыр домаа дээр. Ол бөдүүн, делгеренгей, тускайлаан тодарадылгалар ышкаш, тодарадып чоруур сөзүнүң ылгавырлыг демдээн көргүзөр. Чижээ: *Чодураазы чечектелип турар алаак туманда шымны берген дег турган.*

Мында карартыр парлаан тодарадылганың тайылбыр домаа кол домактан аңгы тускай чугула кежигүннерлиг (кол сөзү — *чодураалар*, сөглекчизи — *чечектелип турар*), кол домактың чүве ады-биле илереттинген *алаак* деп кол сөзүңге хамаарышкан. Ынчангаш к а н д ы г а л а а г ы л? деп айтырыгга бүдүн бөдүүн

домак харыылап чоруур, а ол домакты нарын домактың иштинге тодарадылганың тайылбыр домаа деп адаар.

Тодарадылганың тайылбыр домаа кол домакка үн аянынын, *дугайында, деп* деп холбаа сөстөрнүн, *хире, дег, ышкаш* деп артынчыларнын дузазы-биле каттыжар.

Тодарадылганың тайылбыр домаа хамаарышкан сөзүнүн мурнунга чоруур.

155. Тодарадылганың тайылбыр домактарыңче кол домакта оларның хамаар-жып чоруур сөстөрнүн айтырыгларны салыңар. Хамаарышкан сөстери кандыг чугаа кезээ-биле илереттинген-дир? Харыңарны схемага көргүзүңер.

Үлегери: *Дааш үнген угже каш базым халый бердим. (К. К.)*

кандыг угже?
() [угже (ч.а.)]

1. Карак четпес ырак, бедик сыннар баштарында меңгилер меңгүннелдир чайынналып чыткылаар. (С.) 2. Мен дээрге, уруг-лар, кижиге көрбөзүн элдеп солун чүвөлөрнү көрүп чораан кижиге боор мен. (С. П.) 3. Өскүс-оол хаанның тозан аът долганып четпес докулчак ак өргөзүңгө кирип келген. (Тоол.) 4. Дөзүн суг хозап каапкан хөлчөк чоон терек суг кырынче ээгиң алган чыдыр. (С. П.)

156. Ийи аңгы домактарны кадып тургаш, нарын домактарны тургузуңар. Баштайгы ийи домакты бижээш, оларның синтаксис-морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

1. Хар чагган. Ол хүн самолёттар ушпаан. 2. Сесерликтин долган-дыр чечек тараан. Шак ындыг сесерликтин чарап-каазын кижиге магадап ханмас. 3. Ыракта сылдыстар чивеңнээн. Шак ындыг көскү дээрже кайгап, ыт чок олурганнар.

157. Дараазында домактарны тодарадылганың тайылбыр домактары кылгаш, оларга немей кол домактарны чогаадыңар. Тайылбыр домактарның кол домакка холбажыр аргазын айтыңар.

Тараазы бышкан ... (чүве ады).

Оът-сигени ногаарара берген ... (чүве ады).

Тос аът долганып четпес ... (чүве ады).

158. Причастиелиг бөлүглел-биле илереттинген делгереңгей тодарадылгалыг бөдүүн домактарны тодарадылганың тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домактардан аңгылаңар. Оларның ылгалын айтыңар. Чижектерни кирип тур-гаш, үндүргөн түңнелдерни бижип алыңар.

1. Севилдин кел чыдарын көрүп кааш, Уларбан хүн дээп турар кургаг өдөк кырынга барып чыдып алган. (К.Л.) 2. Бо Хөндергейни бурун өгбөлөр ыраажы хем деп мактап чораан оран болгай. (К.Л.) 3. Ынаар-ла, дээр шаары бедип үнө берген, шыпшык бажы чүрөккө

дөмейлешкек меөрүк бар чүве. (С. С.) 4. Хат, сооктан ыжык, мурнуу чүкче көрүнгөн куй аксы. (К. Ч.) 5. Дээр дээрге кырынга хар дүшпээн кылама-ла. 6. Ийи холу ишке өөрөнгөн кижини кырынын безин эскербес. (К. К.) 7. Кепка кезе чыгып алган будуктарын одап үндүрүпкөн. (М. М.) 8. Чаьска аартай берген тооруктар кончуг улуг хүлер долулар дег сидиредир чаап-ла эгелээн. (М. Э.) 9. Семдер пеш бодунда чыгып алган бүгү-ле чаьс суун оолдун кырынче шииледир кудуп-ла бадырган. (М. Э.)

Тодарадылганың тайылбыр домаан кол домактан бижик демдээ-биле аңгылаас.

Бир эвес тодарадылганың тайылбыр домаан кол домактын сөөлүнге хереглеттинер апарза, ындыг таварылгада биче сек-биле азы ийи сек-биле аңгылап болур. Чижээ: 1) *Кончуг ырак аал-ла болгай, машина безин хүнзедир чоруур. – Машина безин хүнзедир чоруур кончуг ырак аал-ла болгай.* 2) *Даарта улуг байырлал болур деп чарлал номчудум. – Чарлал номчудум: даарта улуг байырлал болур деп.*

159. Турза чогуур бижик демдектерин салбышаан дүжүрүп бижинер. Тодарадылганың тайылбыр домааның чугула кезигүүнеринин адаан шыйыңар.

1. Терге безин чоктап турган улуг орук ыпкаш-тыр. (С.) 2. Хем чугааланып чыдар ындыг чүвени чүү кижини дыңнап чораан боор. (С. П.) 3. Ачавыс чугааланмышпаан тараазын улус кезип каапкан хоорзунче көре берди. (К. К.) 4. Амыдырал хайнып хөгжөөн черлер-биле аравыста харылзааны улап турар Тываның бо делгем ак-көк агаар оруу тывылгала ындыг үр болбады чоп. (С. М.) 5. Ак хар шышкан Псковту февральдың шуурганы арылдыр хап ширбип турган. (Ю. К.) 6. Чадаг кижини безин эртип шыдаас хире арга-арыг чыткан.

Тодарадылганың тайылбыр домаан кол домактан бижик демдектери-биле аңгылап болур кылдыр домактарны эде тургузуп шенеңер.

160. Номчуңар. Тодарадылганың тайылбыр домаан тыпкаш, кол домакта хамааржып чоруур сөзүн айтыңар. Бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

1. Дамырлары хөөрей берген,
Эриннери када берген
Танаа-Херел харылап-тыр.

2. Кызыл дилги кежи бергү
Хыраланып элей берген
Агараңнаан өгбөң салдыг
Адалыг-даа чүвөң иргин.

3. Чылан союп өдүп албас
Шыргай арыг ортузунда
Сарыг алаак иштиндиге
Чаңгыс бевис кирген чүве.

4. Кулаа дээрде шаштыккылаан,
Кудуруу черде дөжелгилээн
Чүглүг куш-даа ужул четпес
Чүгүрүк аът болган иргин.

5. Ак-көк салы хадып турар
Ашак кижиге чугаалап-тыр.
М. Кенин-Лопсан.

Тодарадылганың болгаш немелдениң тайылбыр домактарында дөмөй чүүл – деп, дугайында деп холбаа сөстөргүнч дузазы-биле каттыжары. Ылгалы – немелдениң тайылбыр домаа кол домактың составында кылыг сөзү-биле илереттинген кижигүнге, а тодарадылганы – чүвө ады-биле илереттинген кижигүнге хамааржыр. Немелдениң тайылбыр домааның айтыры – ч ү н ү ? ч ү н ү ч д у г а й ы н д а ? ч ү ү д е п ?; тодарадылганың тайылбыр домааның айтыры – к а н д ы г ? ч ү н ү ч д у г а й ы н д а ? Чижээ: 1) *Черде циген чечек чулбас деп кырган-авам чагыыр.* 2) *Ораның цүнц-каазыңга кайы хамаанчок болбас деп чагыг-сөзүң кырган-авам берип чораан.*

Бирги чижекте немелдениң тайылбыр домаа кол домакта чагыыр деп кылыг сөзү-биле илереттинген сөглекчиге хамаарышкан, айтыры – ч ү н ү ? (ч ү ү д е п ч а г ы ы р ы л ?)

Ийиги чижекте тодарадылганың тайылбыр домаа кол домактың составында чүвө ады-биле илереттинген чагыг-сөзүң деп немелдеге хамаарышкан. К а н д ы г ч а г ы г -с ө з ү н ? деп айтырыгга харылаттынып чоруур.

Сактып алыңар. Тайылбыр домактың янзызын чүглө холбаазындан эвес, айтырындан, утказындан, кол домакта хамааржып чоруур сөзүндөн тодарадыр.

161. Үстүндө кирген тайылбырларны ажыглап тургаш, дараазында таблицаны немелдениң болгаш тодарадылганың тайылбыр домактарына хамаарыштыр долдуруңар.

Тайылбыр домактың янзызы	Айтыры	Хамаарышкан сөзү	Холбажыр аргазы	Чижээ:

162. *Деп, дугайында* деп холбаа сөстөргүнч дузазы-биле каттышкан немелдениң, оң соонда тодарадылганың тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домактарны бижээш, ийи-ийи домактарның долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Кижиниң сагыш-сеткилиниң хая-даш дег кадыыңга, чаш уруг дег эрге-чассыыңга кым-даа, чүү-даа күш чок деп билдим. (Ш. С.)
2. Авазының чугаазын сактып келгеш, Амырың шынап-ла чедип келир чадавас деп бодал бо-ла кирип келир. (Э. Д.) 3. Дескен акттар

ол хүн көстүп келген деп медээ алгаш, Сайын-Майынды база бүдүү белеткелди чоруда берген. (Э. Д.) 4. Силерни, тудуг-суур билир кижини, аңаа киириштирер деп араттарның күзели ындыг болду. (Э. Д.) 5. Октаваан боо безин эттинер деп бурунгу тыва аңчылар чугаалажып чораан. (К. К.) 6. Мени-ле бээр эккелген күш — Дембилдей башкының кижизиг чоруу деп бодаар мен. (К.-Л.) 7. Часкы үеде эң коргунчуг айыыл өрт болур деп даамал аажок сестип турган. (М. Э.) 8. Ак-Төш маңаа келбээн деп хөрлээр чадавас. (С. С.)

163. Дараазында схемалар ёзугаар домактардан чогаадыңар. Тайылбыр домактың янзыларын тодарадыңар.

Үлегери: () деп чүвени [кылыг сөзү] — Тываның цнцш-бойдузу онзагай деп чүвени эки билир бис. (Немелдениң тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домактың схемазы бердинген турган.)

1. () деп [чүве ады]
2. () деп [кылыг сөзү]
3. () дугайында [кылыг сөзү]
4. () дугайында [чүве ады]

§ 29. Даар байдалдың тайылбыр домаа.

Кол домакта илереттинген кылдыныгның (болуушкуннун) кандыг таварылгада болдунарын азы болдунмазын айтыр болгаш канчалза? кандыг болза? канчалбаза? чергелиг айтырыгларга харыылаттыңар домакты даар байдалдың тайылбыр домаа дээр.

Даар байдалдың тайылбыр домаа кол домакка даар наклонениениң (-за /-зе, -са /-се), бээриниң падежиниң (-га /-ге, -ка /-ке) кожумактарының база болза деп сөстүң дузазы-биле каттыжар болгаш аңаа бир эвес деп чагырыштырар эвилел ажыглаттынып болур.

Даар байдалдың тайылбыр домаан кол домактан биче сек-биле аңгылаар. Чижектери: 1) Салды чиигедип алзыйвысса, бадып-тар, оон башка арга чок. 2) Ээзи камныг, эки болза, эдилелде кем чок ийин. (Э. К.) 3) Бак келзе, туттунма. (Ү. д.) 4) Бир эвес ындыг кижилер четчири-биле бар болза, бистиң ховуларывыс чалгып чыдар анаар-дыр ийин. (О. С.)

164. Кол домактан даар байдалдың тайылбыр домаанче айтырыгларны салып тургаш, тайылбыр домакты тодарадыңар. Ооң кол домакка холбажыр аргазын, кандыг чугаа кезээ-биле илереттинген кежигүнге хамааржырын схемага айтыңар.

Үлегери: *Ону тергийн чараш деп хөөредир болза, чүвениң шынынга дүцшпейн баар. (С. С.)*

канчалза шынынга дүцшпейн баарыл?

() болза, [дүцшпейн баар (к. с.)]

1. Хар улуг эвес болза, каш базар чер-дир ийин. (К. К.) 2. Бир эвес мен мындыг материал бижир болзумза, солунга парлап болур бе? (С. С.) 3. Бир эвес доо таладан кижги харыылаваан болза, чүгле ынчан ол тар оруктап эртер. (К. Л.) 4. Ирбижейни ширээге олуртуп алыр чүве, чинзе кадапкаш, мойну ээлбестей бербес болза. (К. К.) 5. Бир эвес кандыг-бир ээлчег соонда бир-ле дагжының лампазы тускай кадагга халаңнадыр астынмаан болза, ол кижиниң ажылдап турган чериндиге дилеп чоруттар. (К. Л.) 6. Ийи өгнүң хууда өшкүлерин санаваaska, хураганныг кодан хойнуң ниити саны муң ырак ажыг. (К. Ч.) 7. Хемниң суу кадар болза, хамык балык кырлыр болгай. 8. Бир кижиниң суугузу бусту берген болза, Вершининден тууйбу дилээр. (Д. С.)

165. Сөзүглелди номчуңар. Даар байдалдың тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домактарны тывыңар. Тайылбыр домактың кол домакка холбажыр аргазын айтыңар.

АВАЗЫНЫҢ ЧУРУУ.

Бир эвес Ботичелли сени көргөн болза, бо чуруунга сени чуруп каар ийик. Сээң чаражың өске улуска демейлешпес, онзагай. Сээң карактарыңда чаагай буянның оттар хып чоруур-дур.

Мен сени чүгле ынчалдыр чуруксаар мен. Час кылдыр чуруур болзумза, бажыңга кедер чечектериңге ыяап-ла Саяннарда үнүп турар кызыл-сарыг чечектерни немеп каар мен. А күс кылдыр чуруур апарзымза, сөңзэ чыжырганалардан сыргалар кылып каар мен. А дүн кылдыр чуруур болзумза, сээң чаштарыңга сылдыстар катай өрүп каар мен.

Авазы уруунуң чажын суйбап, шаанда ону кырган-авазы ышкаш, чыттап каап орган. Оларның баарында «Искусство» деп журналдың бир арнындан сураглыг Ботичеллиниң «Флора» деп чогаалының кезээ болур «Час» деп чурукта чечектер-биле каастанып алган аныяк кыс оларның-биле чугаалажыксаанзыг кайгап орган. (Е. Танованы-биле.)

166. Даар байдалдың тайылбыр домактарын ажыглап тургаш, «Бир эвес хуулгаазын илбилиг болзумза» деп хуулгаазын тоол-чогаадыгдан тургузуп бижинер.

167. Чогуур айтырыгларын салып тургаш, даар байдалдың тайылбыр домактарын тывыңар. Олар кол домактың иштинде кандыг кежигүнге хамаарышканын, ол кежигүн кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин айтыңар.

1. Бир эвес чаа ис бар болза, туда истевейн, долганьп чорааш, дөгээлөп көр. (К. А.) 2. Өртемчейге чаңгыс чурттаар назынында кижичүрү буян тарып чоруур болза, хинчек, аш-чут чырык черге кайын турар. (А. Д.) 3. Бир эвес улуг бел бичии мыйытты ызырып алган чор дээн болзумза, ужур-ла ыйнаан. (К. К.) 4. Шынны чүктээн арын-нүүрүң бедик болза, шыдаттынмас берге үүлө сеңээ турбас. (А. Д.) 5. Өггө улуг назылыг кижичүрү кирип келгеш, олурбас болза, Хаважык олурган боду тура халааш, аалчының олурарын манап туруп-тар. (О. С.) 6. Бир эвес силер ыңдыг маадырлыг ажылдаар болзунарза, силерниң хөрек тураскаалдарыңарны хүлөр шуткааш, Агыллыг суурнуң кудумчузунга кезээ-мөңгөдө чыскаалдыр тургузуп каар бис, эш-тер. (К. К.) 7. Шала күскээр Чингирлээн бажы булут тыртар болза, хар чаарының демдээ, кыш келириниң тыныжы болгай. (К.-Л.)

168. Кожамыктарда даар байдалдың тайылбыр домааның кол домакка холбажыр аргаларын айыткаш, бижек демдектерин, дефистерни чогуур черлеринге салбышаан, бижиңер.

Адар даңы адып келзе
Адыш биле дуглаар сен бе
Аваң ачаң көрүп кагза
Арга меге сөглээр сен бе

Челиңгирлеп хап ла орза
Чеде бербейн кай ла баарыл
Чэзекке чеде берзе
Көстү бербейн кай ла баарыл

Боттарыңар даар байдалдың тайылбыр домаанга дөмей тургузуглуг кожомыктар билер силер бе? Кыдыраажыңарга сактып бижип алыңар. Азы боттарыңар чогаадып көрүңер.

169. Даар наклонениениң кожумаа үениң-даа, даар байдалдың-даа тайылбыр домактарының кол домакка холбажырыңа киржиң турар. Оларны ылгап алырының демдектерин дараазында таблицаны долдуруп тургаш тодарадыңар. Онаалганы күүседип эгелээрде, чогуур параграфтарда чаа темалар тайылбырларын кичээн-гейлиг номчуңар.

Тайылбыр домактың янзызы	Айтыры	Хамаарышкан сөзү	Холбажыр аргазы	Чижээ:

170. Дараазында схемалар ёзугаар домактардан чогаадыңар, оларның янзызын айтыңар.

1. () болза, []

2. () болза-ла, []
3. ()-за, []
4. ()-за-ла, []
5. Бир эвес ()-за, []

Бижик демдектерин салганын (ажыглаанын) тайылбырлаңар.

171. Даар байдалдың тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домактарның долу синтаксис-морфологтуг сайгарылгазын кылыңар. Бижик демдектерин чогуур черлеринге салыңар.

1. Бир эвес кайы-бир аалга хендирбени кым-даа сый панчып шыдаваан болза ол хендирбениң ужунга кадак баглааш өске аалдарже шагаалап аппаар. (И. С.) 2. Дүне када Салдамның кудумчузунга чорумал келген болза хамык ыттары чиртиледир ээрип туруп бээр. (К.-Л.) 3. Бирээнер-ле хүннүң-не бир аяк сүттү эккеп берип турар болзуңарза бо кулун өлбейн барып болур. (К.-Л.)

172. Төөгү эртемнериниң доктору, чогаалчы М. В. Кенин-Лопсаңның хөй чылдарда чондан чыып бижээш, тургусканы «Тыва улустуң бурунгу ужурлары» деп номунда даар байдалдың тайылбыр домаа кирген эгелер чангыс эвес. Оларның бирээзин адаанда кириген. Ук үзүндүге аттан бергеш, боттарыңар улустуң чаң-чылдарындан оон аңгыда чүнү билир силер, ол дугайын даар байдалдың тайылбыр домаан ажыглап, нарын домак кылдыр чугаалаңар.

Бичии чаштар улуг кижиниң мурну-биле эртер болза, кедизинде кырып келгеш, хүндүткедир кижизи чок апаар дижир. Бичии чаштар улуг кижиниң адын дорт адавас. Бичии чаштар улуг кижиниң адын адаар болза, боску ыжар дижир. Бичии чаштар өг чанынга ойнап турда, кайы-бир черден улуг назылыг кижиче келген болза, ыдының мойнундан тудуп аарлар. Оол уруг акызы-биле маргышпас. Оол уруг акызының сөзүн дыңнавас болза, тенек кижиче болур. Кыс уруг угбазының чанынга доңгун сөс сөглөп болбас. Кыс уруг угбазының кулаанга дыңналдыр каржы сөс эдиптер болза, кады ойнаар эш тыппас апаар. Аалчылар өггө келген болза, бичии чаштар тенектенип болбас. Аалчылар өггө кээрге, бичии чаштар тенектенир болза, чорук чогувас дижир.

«Бир эвес», «...болза» деп холбакчыларлыг домактарда кылдыныг кандыг уткалыг-дыр? Оларның кайылары ылап болур, ылап болган азы даап бодаан, кылдыныг аңгы-аңгы хевирлиг болурун баш бурунгаар даап чугаалаан уткаларны илередирил? Домакта кайы сөстөрүн ап кааптарга, даап бодаар утка чиде бээр-дир? Ынчан кандыг тайылбыр домак ажыглаттынар-дыр?

§ 30. Чөрүлдээниң тайылбыр домаа.

Чөрүлдээниң тайылбыр домаа кол домакка даар наклоне-ниениң кожумаанга (-за болгаш ооң фонетиктиг вариантылары)

-даа деп артынчының; бээриниң, турарының падеж кожумактарынга (-га, -да болгаш оларның вариантылары) -даа болгаш -ла деп артынчыларның каттышканы-биле; -даа деп артынчыга бол азы болза деп холбаа сөстөрниң каттышканының дузазы-биле холбажыр.

1) Алдар-адым чок-даа болза, арат чазаам албатызы мен. (С. Т.) 2) А ол өөреникчилер эге школага турза-даа, назы-хары башкызы-биле чажыт чыгыы. (Ч. К.) 3) Алдын-оол кажаа чанында Эникпенни, чер аразы хери-даа болза, танып каан. (Б. О.) 4) Ыттар ээрге-даа, Коккаарак оларны херекке албас. (М. А.)

Чөрүлдээниң тайылбыр домааның айтырыглары – кан-чалза-даа? кандыг болза-даа? канчаар болза-даа?

Утказының аайы-биле чөрүлдээниң тайылбыр домаанда илереттинген кылдыныг кол домакта илереттинген кылдыныг-биле чөрүшпек.

173. Чөрүлдээниң тайылбыр домактарын сөзүглелдерден тып бижээш, оларже айтырыгдан салыңар. Ону башкының үлегери Ызугаар схемага көргүзүңер.

174. Чөрүлдээниң тайылбыр домааның кол домакка холбажыр аргазын айтыңар.

1. Ораннарны дескиндир эргизе-даа,
Улус-чоннуң хүндүткелин, ынакшылын
Улуг уйгу, чалгаа-биле чаалап алган
Оода чаңгыс кижиге черле тыптыр деппе? (А. Д.)

2. Хаалары халып баргаш,
Хаалгадан кире бергеш,
Удаан оолду силгиирге-даа,
Уйгузундан одунмаан-дыр. (К.-Л.)

3. Эр бодун эрес-даа бол,
Эр угааның хирелиг-дир. (К.-Л.)

4. Хойларның уксаазы экижиттинмээн-даа болза, сөөлгү чылдарда олардан эки түңнелдерни ап келген. 5. Күс апарган-даа болза, ыяштар ам-даа ногаан хевээр. 6. Чеже-даа соок болза, уйгу черле чая бээр чораан. (К. К.) 7. Машпал Эртенден хары биче-даа болза, дурт-сыны оон шыырак, сөөккүрү аажок. (М. Э.)

Чөрүлдээниң тайылбыр домаа кол домактың мурнунга-даа, ортузунга-даа туруп болур.

Чөрүлдээниң тайылбыр домаан кол домактан биче сек-биле аңгылаар.

Бир эвес чөрүлдээниң тайылбыр домаа кол домактың соонга хереглеттинер апарза, ооң мурнунга биче сек салыр. Чижээ: *Кадарчы хоюн кадарбышаан, имир дүжүп келзе-даа.*

175. Номчунар. Кандыг хевирниң тайылбыр домактары-дыр? Тайылбыр домактарга кол домактарны немеңер. Кандыг домактар чогаадып алган-дыр силер? Бижик демдектерин чогуур черлерге салбышаан, чогаадып алган домактарыңарны бижип алыңар.

1. Он классты доозуп-даа турзумза ... 2. Кырган-авамның хар-назыны улгады-даа берген болза ... 3. Кичээл төнзе-даа ... 4. Эрткен кыжын хар улуг-даа болган болза ... 5. Маргылдаага паңналдыг чер албаан-даа болзувусса ... 6. Хырны тотса-даа ...

176. Чижектерде чөрүлдээниң тайылбыр домактарын тыпкаш, холбажыр аргаларын айтыңар. Ийи домактың долун синтаксистиг сайгарылгазын бижимел-биле кылыңар.

1. Орай күс болза-даа, бүгү Хемчик уну алдын-сарыг. (С. С.) 2. Саян биле Танды ийи сын удур-дедир арнын көржүп, чеже-даа хүлүмзүржүп олурза, баштары кажан-даа дегжиң, опкажып көр-бээн. (С. С.) 3. Мергенниң кырында күстүң оожум кежээзи дүжүп келген-даа болза, күскү бүрүлөрниң янзы-бүрү өңү алдын чайын-наашты өттүр харын-даа чырык көстүп турган. (С. Т.) 4. Хат-салгын чок хирезинде-ле, Барык хемни кежир ногаан тайга делгем, шөлзөөн шимээргеп, уттундурбас йөрээлди ырлап чыдар. (К. К.) 5. Чаа чурттуң оңду чүм-даа бол, хой белен доктаавас болган. (К. Ч.) 6. Кижин күжүр өөнүң орну хул-даа чытса, хинин кескен төрзөөн черин каап өлбөс. (А. Д.) 7. Моон соңгаар орук аксынга өртөп каан аът-даа турза, тудуп мунмас мен. (К.-Л.)

177. Үстүндө чижектерге даянып, демейлеп тургаш, боттарыңар чөрүлдээниң тайылбыр домактары кирген чагырышкан нарын домактардан чогаадыңар. Олар янзы-бүрү холбааларның дузазы-биле каттышкан турар кылдыр чогаадырын кызыңар.

178. Бижик демдектерин чүгө салганын тайылбырлавышаан, кожамыктарны дүжүрүп бижинер. Чөрүлдээниң тайылбыр домактарын төгөрик скобка-биле, а кол домакты квадраттыг скобка-биле аңгылааш, домактарның холбаазын өске өңнүг будук-биле адаан шыйып демдеглеңер.

1. Аттынза-даа, чаңчаза-даа,
Аалыңга олурбас мен.
2. Адыр чагаа баглаза-даа,
Адыра соп чана бээр мен.
3. Шыңган эдим шылыза-даа,
Шын-на сөзүм сөглөвзөөн мен.

4. Улуг алаак турза-даа чок,
Урук кезип көрбээн-не мен.
5. Улуг байлар турза-даа чок,
Улдуң дилеп көрбээн-не мен.
6. Айдың чырык турза-даа-ла,
Алдын хүнге кайын чедер.

179. Даар байдалдың болгаш чөрүлдээниң тайылбыр домактары кирген чагырышкан нарын домактарны аңгылаңар.

1. Сааның чок-даа болза, саваң белетке. 2. Аьдың чок-даа болза, аргамчың белетке. 3. Хырны тотса-даа, караа тотпас. 4. Бак келзе, туттунма. 5. Эки келзе, салдынма.

Тайылбыр домактарның бо ийи хевириниң холбажыр аргаларында чүзү дөмөй болгаш ылгалдыг-дыр?

§ 31. Сорулганың тайылбыр домаа.

180. Номчуңар.

1. Соокка доңган улус дүрген чылыгып алзын дээш, одагның ээзи улуг от ужудупкан. 2. Кырынче хар дүшпезин дээш, аңчы чүгүң селбер пөш адаанче чый салып каан.

Айтырыгларга харыылаңар.

1. Одагның ээзи чүге (кандыг сорулга-биле) улуг от ужутканыл?
2. Аңчы чүгүң чүге пөш адаанче чый салып кааныл?

Кол домакта кылдыныгның сорулгазын айтыр болгаш кандыг сорулгалыг? канчалзын дээш? чүге? деп айтырыгларга харыылаттыңар домакты сорулганың тайылбыр домаа дээр. Ол кол домакка *дээш, төлээде* чергелиг холбаа сестерниң дузазы-биле каттыжар. Чижээ: *Биче-кыс эки дыңназын дээш, Кодур-оол орук дургаар кыңгырткайндыр ырлап чоруп орган. (С. Т.)*

Сорулганың тайылбыр домаан кол домактан биче сек-биле аңгылаар.

181. Дүжүрүп бижээш, сорулганың тайылбыр домактарынче айтырыгдан салыңар. Тайылбыр домактың кол домакка холбажыр аргаларын айтыңар.

1. Кайда-ла аң-мең чор ирги дээш, көрзүнүп базып чор мен. (К.-Л.) 2. Дүжүт чаагай болур төлээде, көрзүннү минералдыг бүдүмелдер-биле чемишчидер. 3. Шургумалдарның хамык-ла бак-

согун үндүрүп илередир төлээде, намчыларны-даа, энгиин араттарны-даа хуралга олуртур апаар. (С. Т.) 4. Бичии оглу ажылга ынак, ак сеткилдиг кижиг болзун дээш, олар сагыш салып чорааннар. 5. Ийи инээ ойттазын дээш, оларын ховужукче башкарып каан. (Ю. К.) 6. Эжикти ажыткаш, Вера мени дыңназын дээш, дыңзыды чөдүрдүм. (С. Т.)

182. Сорулганың тайылбыр домаан кол домактан айтырыгларын салып тургаш, тодарадыңар. Чогуур биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бижээш, домактың синтаксис-морфологияга сайгарылганын кылыңар.

1. Аалын-чуртун ээлеп артар
Аңгыр-Чечен кортпазын дээш
Талыгырже чоруур дээни
Танаа-Херел төөгүп берген. (К.Л.)

2. Кааң-халыында тараа кадып суксавазын дээш дүн-хүн дивейн суггарып йөрээлдерни салыр. (А.-Й.) 3. Чер-чурт ээзи хомудавазын дээш арт кырынга келгеш аш-чем чажар. (А.-Й.)

183. Тыва улустун чанчылдарында, суулалдарында алгыш-йөрээлдер нептерей. Оларны бир сорулгалыг күүседир, сагыыр болганда, ол сорулга тайылбыр домактарга илереттинген болуп болур. Ооң чижээн дараазында сөзүглелден тывыңар.

(Ырак-узак чер чоруурунун мурнунда кижиг ажы-төлү, аал-ораны амыр-кадык, эки түрзү) дээш, [одунга чалбарып, аңаа аш-чеминиң дээжизин өргүп, саңын салгаш, аалының хүн үнер талазынче көрнүп алгаш, чалбарыыр]. Аш-чем ижериниң мурнунда өгнүң херээжен ээзи база-ла отче үстү кутпушаан, өске аш-чемниң дээжизин оттуң ээзи четтирзин дээш, отче куткаш, чалбарыыр. Аңчы кижиг бодунун оруунга таварышкан арт-сынны ажарда, хем-далайны кежерде, олча-омактыг чорууру оран-делегейден хамааржыр деп билип, оон кежик дилеп, аңаа чалбарыыр. Хем кежип чыткан кижиниң бажы дескинмезин дээш, ол кижиниң сеткил-сагыжын чазап, алгап-ырлаар турган. («Тыва улустун алгыш-йөрээлдери» деп номдан.)

§ 32. Чылдагаанның тайылбыр домаа.

Кол домактың кылыг сөзү-биле илереттинген кежигүнүнүн кылдынының чылдагаанын айтыр болгаш кандыг чылдагаан-биле? чүнүн ужун? чүгө? чергелиг айтырыгларга харыылаттынар домакты чылдагаанның тайылбыр домаа дээр.

Чылдагаанның тайылбыр домааның кол домакка холбажыр аргалары: 1) *чүге дээрге, чүге дизе, чүл дээрге, ынчангаш* деп эвилелдер; 2) *боорга, болурга, болганда, ужурунда, ужуу, дээш, хараазында, төлээде* чергелиг холбаа сөстөр; 3) эрткен деепри-частиениң кожумаа (*-каш /-кеш*); 4) үнериниң (*-дан /-ден* бээриниң (*-га /-ге*) падежтериниң кожумактары.

Чылдагаанның тайылбыр домаа *чүге дээрге, чүге дизе, ынчангаш* деп эвилелдер-биле холбашканда, оларның мурнунга биче сек салыр. Чижээ: *Ол арганың ыяжын кеспес силер, чүге дизе аңаа кара-куш ойнаар.* (К. Ч.) А үнериниң падежиниң кожумаа-биле холбашканда, биче секти салбас. Чижээ: *Агаар баксыраанындан Мөңгүн-Тайгаже самолёт ушпаан.* Өске таварылгаларда биче секти салыр. Чижээ: *Аржаанныг-Хем даштыг болгаш, Ак-ла-Борам дуою быжыг.* (С.) *Харлыг дүвү улдаарга, тыныш бачыдап чораан.* (К. К.)

184. Чылдагаанның тайылбыр домактарыңче айтырыглардан салып тургаш, тывыңар. Оларның холбажыр аргазын, туружун, кол домактың составында кандыг кижигүнге хамаарышканын тодарадыңар.

1. Ол бүгү ооң караанга көзүлдүр, ооң дерн-биле, күжү-биле кылдыңган, ынчангаш аңаа ынак, аңаа төнчүзүңге чедир ажыл-даксаар. (К. К.) 2. Ол садыгжының ады улуска орта адаттынмас боорга, тывалар шуудун харааш, ону Шаажаң-Кыдат деп адап алган. (С. Т.) 3. Күскээр апарган болгаш, сугнуң сыгыгааны ол-дур. 4. Ооң кадыы чолаачылаарыңа таарышпастаанындан ынак мергежилин каар ужурга таварышкан. («Шын».) 5. Алдар-хүндүлүг нояң-дүжүмет-даа, аттыг-чарлыг мөгелер-даа, кончуг аъттың ээлери-даа аңаа келир, чүге дээрге Шевер-Кадайның холдары дег ыңдыг буянның, ыңдыг хуулгаазын, сорунза күштүг холдар чок. (Ч. Ч.)

Чылдагаанның тайылбыр домаа кол домакка үн аянының дузазы-биле каттышканда, ол кол домактың соонга турар бол-гаш мурнунга ийи секти салыр. Чижектери: 1) *Бистер дээрге оон артык амырап турдуvus: кырган балыкчының хемези ам-на бистиң холувуста ыйнаан.* (К. К.) 2) *Ол цеде Ужар дээрге дыка айыылдыг берге турган: хем унунда кончуг улуг өг дег чи даш бар.* (Л. Ч.)

185. Кожамыктарда чылдагаанның тайылбыр домактарын тыпкаш, хол-бааларын айтыңар. Бижек демдектерин чогуур черлеринге салбышаан, дүжүрүп бижиңер.

1. Ирбитейде Хоолуда
Иштим ынак чүвем-не чок.

Инек оъттаар оъттуг боорга
Чурттаксаарым арга-ла чок.

2. Хоолуда Ирбитейде
Кончуг ынак чүвем-не чок.
Хойлар оъттаар оъттуг боорга
Чурттаксаарым арга-ла чок,

✓ 3. Аалым-чуртум ырак болгаш
Аргыш чадап олур-ла мен.
Черим-чуртум ырак болгаш
Чедип чадап олур-ла мен.

186. Чылдагаанның тайылбыр домактарын чогуур айтырыгларын салып тургаш, тыпкаш, нарын домактарның схемаларын тургузуңар.

1. Мээс кадыр боорга, эжим менче дорт батпайн, куду алзы чортуп чорушту. (К. К.) 2. Ол оюннар аал аразынга эвес, а ховуда буга унунга азы алаакка болгулаар болганда, чоокта хой кадарып чоруур оолдар база киржир. (М. Э.) 3. Чурулгаже сундуккаш, Надя өөредилгезин кошкадыптар ийне дээш, авазы сагыш човап турган. (Е. Т.) 4. Бергелерге удур баарын билип турган болганда, оглунга бүзүревейн канчаар. (К. Ч.) 5. Назы четпээн кижини боо туткан дээш, хавыра бээрлер. (К. Ч.) 6. Бижимел барымдаалар чок болганындан алгыш-йөрээлдерниң тыштып келген үезин тодарадыры берге. (А. Й.) 7. Чер аразы арай ырак боорга, оолдар аңаа үр турбайн, чанышканнар. (М. Э.) 8. Арга даамалы өөреникчилерниң билбес чүвөлөрүн хөйүнү чугаалап турар болган. (М. Э.) 9. Чоннун херээ дээш мында олурар болганыңарда, чырык чер кырынга чуртталга дээш ажылдап олурарыңар ол болгай. (М. Э.)

187. Болгаш деп холбаа сөс кайы домактарда чаңгыс аймак кежигүннерин холбаштырып, а кайыларында чылдагаанның тайылбыр домаан холбаштырып чоруурун тодарадыңар. Чогуур черлеринге бижек демдектерин салбышаан, кылган түңнелиңерни чижектер-биле бадыткап бижиңер.

1. Оолдун мөзү-шынары ындындан-на чазык ээлдек болгаш каткы-хөглүг апарган. (Ш. С.) 2. Ол акый чартык болгаш бүдүн улуг-хүнде чунар-бажың барбас чүгө дээрге үе-шагны кончуг хумагалаар кижини чүвөң иргин. (К. Л.) 3. Ол үеде чер кезип чоруур бадарчы ламалар хөй турган болгаш кадай ону шоолуг херекке албаан. (Т. А.) 4. Полина Попова кандыг сөстү канчаар адаарын болгаш бижиирин сургуулдарга кызымаккайы-биле айтып берип турган. (М. Э.) 5. Алгыш-йөрээлдер шаандан бээр туруп келген национал культураның хевири болур болгаш чоннун аас чогаалының онзагай

байлаа, тураскаалы болур. (А.-Й.) 6. Деңгели багай болгаш ол дөш үнеринден халаажырап чор ышкаш. (С. С.) 7. Буянды Бай-Даг сумузунуң бүгү чонунуң хуралын чыггаш, орта сумунуң чаа даргазын болгаш дасыктын чаа даргазын соңгуур. (К. К.)

188. Дараазында схемалар ёзугаар чылдагаанның тайылбыр домактары кирген чагырышкан нарын домактардан чогаадыңар.

1. () болгаш, []
2. (), ынчангаш []
3. () боорга, []
4. (), чүгө дээрге []
5. (), чүгө дизе []
6. () -дан []
7. () -гаш, []

§ 33. Деңнелгениң тайылбыр домаа.

189. Домактарда карартыр парлаан кезектерни кандыг уткалыг киригенил? Олар бөдүүн домак болур бе? Чүгө?

1. *Чаңнык дүжүп диңмирээн дег, цгер-боодан коргунчуг от цргүлчүлөп частып турган.* (Ю. К.)

2. *Албаты чон кызылдарны эптиг-чөптүг, таныштары, өңүктөери келген ышкаш, агын тудуп, дөрже чалап уткуп алды.* (С. П.)

Деңнелгениң тайылбыр домаа канчалдыр? канчаар? дөш айтырыгларга харыылаттыңар болгаш кол домакта кылдыныгны илереткен сөскө хамааржыр. *Дег, ышкаш, чүвө дег чергелиг артынчыларның база -зыг/-зиг деп деңнелге кожумактарның дузазы-биле каттыжар.* Чижээ: 1) *Ырак сында чаңгыланган хоюг цннер, сериин салгын сырыннаанзыг, сеткилимни секперетти.* (Ю. К.) 2) *Хөлгелиг кара булут аяскан дег, хөрөк сыңмас муңгараашкын арлы берген.* (С.) 3) *Чылгы төвөлери көрүп кааш, хенертен бөрүлөр келген чүвө дег, хоюп ыңай болган.*

Деңнелгениң тайылбыр домааның утказы — кол домакка кылдыныгны тайылбыр домакта илереттинген кылдыныг-биле деңнээни.

Деңнелгениң тайылбыр домаан кол домактан биче сек-биле аңгылаар. Чижээ: 1) *Соондан сүрген кижиге бар чүвө дег, Тактаң-маа ындыкы өрээлче бурт дээн.* (С.С.)

2) *Ол аразында Николай Колдун бажыңыңа улус, хурал болур дээн дег, эңдерлип келген.* (М. М.)

Бир эвес деңнелгениң тайылбыр домаа чугаа аяны-биле кол домактың сөөлүңгө кирер апарза, ооң мурнунга биче сек салыр: *Хат хооладыр хадып турган, бөрү улаан ышкаш.*

190. Домактарда деңнелгениң тайылбыр домактарын айтырыг салып тургаш, тодарадыңар. Олар кол домакта кандыг кезигүңгө хамааржып чоруурун, холбажыр аргазын айтыңар.

1. Торгалыгга амыдырал, торгу-маңнык чаттылган дег, магаданчыг чаарттыңан. (Ю. К.) 2. Хенертен-не арны чырып көрнүп келгеш, үрде тыппаан эргинези ында ышкаш, кески туткаш, мөрзөң дашты үттеп-чонуп туруп берди. (С. П.) 3. Дээр дээрге, сылдыстар санаттынып болгу дег, кааң турган. (С. Т.) 4. Сиген кезер түлүк үе келди дээнзиг, сидиреди чаъс кудуп, кызаңнай бээр. (М. Д.) 5. Кежээ-ки хаяа, дүне улуг өрт кыпкан ышкаш, шаарап булуттар аразында кызып турган.

191. Бөдүүн деңнелгелерлиг, деңнелгениң тайылбыр домактары кирген домактарны аңгылаңар. Бижик демдектерин салбышаан, бижинер.

1. Дээрде сылдыстар четчип олуй-солуй карак баскан чүве дег чивеңейнип тургулааннар. (С. Мин.) 2. Оозу ары шапкан чүве дег долдаш-далдаш тура халаан. (С. С.) 3. Адашкыларга ийи элээди оол маңнажып келгеш сугдан ушта шелдирипкен балыкка агаар четпейн турары ышкаш арай боорда тынып чугаалааннар. (С. Там.) 4. Диин мени кочулаан ышкаш пөш дөзүңгө чемнеп олур. (К. К.) 5. Бичии хураганнар оолдан оюн эрээн чүве дег дешкилежип турган. (А. Ш.)

192. Дараазында схемалар ёзугаар домактардан чогаадыңар, чогуур бижик демдектерин салыңар.

1. () дег [кылыг сөзү]
2. () чүве дег [ч. а.]
3. () ышкаш [ч. а.] азы [кылыг сөзү]
4. ()-зыг [ч. а.]

Чогааткан ийи домааңарның долу синтаксис-морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

§ 34. Туруштуң тайылбыр домаа.

193. Домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Эргил четтикпес ховулар кайдал, эгээртиңмес тараалар ында.

Туруштуң тайылбыр домаа кол домактың кылдынынының кайда бооп турарын, кайыын азы кайнаар угланган уун айтыр

болгаш кайда? каяа? кайыже? кайнаар? кайыын? деп айтырыгларга харыылаттынар.

Туруштун тайылбыр домаа кол домакка айтырыгның *кайда, каяа, кайыже, кайнаар, кайыын* чергелиг ат оруннарының дузазы-биле каттыжар, а кол домактың бодунга айтылганың *ында, мында, аңаа, олче, ынаар, оон, оортан* чергелиг ат оруннары хереглеттинер. Чижээ: 1) *Ачазы аныяанда каяа ажылдап туржук, оглу ында ажылдай берген.* 2) *Хат кайнаар хады-дыр, булут ынаар көжүп турган.*

Туруштун тайылбыр домаан кол домактан үргүлчү биче сек-биле аңгылаар.

Туруштун тайылбыр домаа аас чугаага ховар ажыглаттынар.

Кандыг домакты туруштун домаа дээрл? Ол кандыг айтырыгларга харыылаттынарыл? Туруштун тайылбыр домааның холбаалары кандыгыл?

194. Тайылбыр домактарның янзызын айтырыын салып тургаш, тодарадынар. Кол домакка холбакыр аргазын тывыңар. Туруштун тайылбыр домаа кирген нарын домактарның долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Маадыр холдар бүдүрүп каан дүжүттерни барба эвес, тейлер-биле деңнеп ажаар. (С. П.) 2. Бо дүне төрөөн беш анайын авазы бажыңда апарганын Алдын-оол сактып келген. (Б. О.) 3. Малгаш казанактарны кым каяа туралай-дыр, аңаа тудуп алыр. (А. Т.) 4. Кайыын-на булут диргелип кээр болдур, чаъс оон чаап кээр турган. 5. Хөгжөөн тыва хөгжүм дыңнаанымда, хөрек-чүрөөм хөлүндө-ле хөөн кирер. (В. С.) 6. Элик биле Сай бисти дыка өөрүшкүлүг уткуп алыр дээрзинге чигинмөөн мен. (А. Т.) 7. Енисей кайы океанче кирген ийик, Лена хем база ынаар агып кирген. 8. Тоорук кайда эки үнгенил, диң аңаа элбек болур ужурлуг. 9. Чолдак-Кыскалдай дээрзи, кайдала улус чыылган болдур, ында бо чедип келген, бир-ле чүвени дыңнаалаан олурар. (М. М.) 10. А моон соңгаар кайдала хөй улус чурттап, ажылдап турарыл, аңаа школа черле тура бээр. (М. М.)

195. Адаанда схемалар ёзугаар чагырышкан нарын домактардан чогаадып бижинер, херек черлерге бижик демдектерин салырын утпаңар.

1. Туруштун тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домактар:

- ✓ а) (кайда) [ында]
- ✓ б) (кайнаар) [ынаар]
- ✓ в) (кайыын) [оон]

2. Немелдениң тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домактар:

- а) () дээрзин [кылыг сөзү]
 б) () деп чүвени [кылыг сөзү]
 в) () дээр дугайын [кылыг сөзү]

3. Тодарадылганың азы деңнелгениң тайылбыр домактары кирген чагырышкан нарын домактар:

- а) () [чүве ады]
 б) () деп [чүве ады]
 в) () дег [чүве ады]
 г) () дег [кылыг сөзү]

196. Туруштуң тайылбыр домаа, туруштуң байдалы кирген домактардан чогаадыңар. Оларның тургузуунда ыггалын, дөмей демдектерин (утказында, айтырыгларында) тодарадыңар. Кылган түңнелиңерни чижектери-биле кады кыдыраажыңарга бижип алыңар.

§ 35. Кылдының аргазының тайылбыр домаа.

197. Бердинген домактарда кайызы тайылбыр, кайызы кол домактар-дыр, айтырын салып тургаш, тодарадыңар.

1. Бис ам хостуг чон бис, **канчаар** күзей-дир бис, **ынчаар** чурт-таар бис. (Ч. А.)
2. Эрткен чылын тараа **кайы хире** чаагай болчук, бо чылдың дүжүдү база **ол хире** болган.

Домактарда бижик демдектерин канчаар салганын хайгаараңар.

Кылдының аргазының тайылбыр домаа кол домакта кылды-ныгның канчаар, кандыг янзылыг болуп турарын көргүзөр болгаш канчаар? канчалдыр? кандыг янзы-биле? чергелиг айтырыгларга харыылаттыңар. Кылдының аргазының тайылбыр домаа кол домакка *канчаар*, *канчалдыр*, *кайы хире* чергелиг айтырыгның ат оруннары-биле база *кылдыр* деп сөстүң, үн аянының дузазы-биле каттыжар, а кол домакка *ынчаар*, *ынчалдыр*, *шак ынчалдыр*, *ол олчаан*, *ол эзугаар* чергелиг эвилелзиг сөстөр немежир.

Кылдының аргазының тайылбыр домаа *кылдыр* деп сөстүң дузазы-биле каттышканда, бижик демдектери салбас, а өске таварылгаларда биче сек-биле аңгылаар. Чижээ: 1) *Кижи бурузү эки билип алыр кылдыр лектор тодаргай чугаалап берген.* 2) *Тывадан келген эки турачылар, арын-шырайы чараш, чоргаар апарган, фронтүже бар чытканнар.* 3) *Дагдыныкчызы канчаар тайылбырлап бержик, уруглар ол олчаан кылырын кызып турганнар.*

198. Чагырышкан нарын домактарда тайылбыр кезектериниң янзыларын айтыңар. Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа кирген нарын домактарны ушта бижээш, бижик демдектерин салыңар. Ол-ла домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Шаг шаанда аалывыс турган чуртка аъттыг чеде бердим. (О. С.)
2. Ооң ындындан бир дииң бистиң талавысче ийи караа дозураа берген көрүп тур. (С. С.) 3. Оларның малы-даа дыка-ла хөй боор аа мындыг болганда. (С. Т.) 4. Дагаа оолдары иези кайнаар чоруй-дур ынаар-ла чүгүржүп каарлар. 5. Тараа аъттыг кижиги көзүлбес кылдыр чаагай үнгөн. 6. Борбак долу дүшкөн соонда хүн база катап-ла булуттар аразындан бакылап келген. (А. Т.) 7. Теве доктаай бээрге бөрү база ол-ла дораан олуруп алыр. (М. А.) 8. Алдан-маадырларны туткап доскаар иштинге баштары көстүп чоруур кылдыр бектээш шаажылаары-биле Улаастайже апарган. (С.) 9. Акым хорадаанындан таакшы ыжын суксаан кижиги соок шай пактаан ышкап соруп олур. (С.)

199. Кылдыныг аргазының тайылбыр домактары кол домактарда кандыг кежигүннерге хамааржып чоруурун, ол кежигүннер кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин; тайылбыр домактың кол домакка холбажыр аргаларын тодарадыңар.

1. Өг кижиги олурар аргажок кылдыр карарып, самдарарып калган. 2. Чымчак акый чөргектиг хоолайны довурак-доозун дүшпес кылдыр, чаъс-хар дегбес кылдыр согажазыг каъттангызын кедире берген. (К.-Л.) 3. Чалыг салгал төөгүдөн чаңгыс-даа таварылганы билип алзын кылдыр бодап, оглунуң оглун эдерткеш, аъттанышкан. (К. Ч.) 4. Канчаар таваржыр-дыр, ынчаар хүлээп алыр анаар болгай. (Ш. С.)

200. Тайылбыр домактарның янзыларын (хевирлерин) тодарткаш, бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижинер.

1. Кулаам чарылгыже кышкырып-ла үнгөн. (С.) 2. Булат арын-шырайы дүндүгүр карактары хөмүрертир өже берген эеп келген. (Ш. С.) 3. От кыдыынга тараа сывы сыңмас хире ажыттына берген кыскашты көрүп каан. (С. С.) 4. Оол аъдындан дүшкөш чүък аразынче хептели берген хадыңны божаткаш артымда хос чер бар бе дээнзиг хая көрүнгөн. (А. Т.) 5. Пулемётчик ийи холу чатпайып салдына берген дег шимчеш дивейн чыткан. (С. С.) 6. Тозан буурунун кежинден кылган допшун чаагай быжыг содаан ине бажы сыңмас кылдыр ишкээр тыртып кедип алгаш ... (К.-Л.)

201. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчунар. Ниити темазын тыпкаш, аттан бериңер.

Наркомания деп чогуу чүл ол? «Нарис» деп сөстү бурунгу грек дылдан очулдуарга, көжүй берген, шимчевейн баар, угаан-медерел сээдеңнеп, аймаарааны дээр. Наркоман кижини иитизибиле шимчевестеп, көжүй бээр; чугаазы тыртына бээр ийикпе азы шуут чиде бээр, азы чылдагаан чок каттырар, алгырар. Аныяк, өзүп олурар 12 хардан 18 харлыг оолдар, уругларның организми наркотиктерге кончуг дүрген чаңчыгар болгаш, чүгле чыдыг чашпан тыртыксаар болу бээр. Кижини бүрүзүнүн организми аңгы-аңгы, ынчангап чамдык кижилер чаңгыс катап-ла шенеп, ол чыдыг чашпан оңдун тыртыптарга, дораан чаңчыга берип болур, Ооң соонда оон адырлыгы берге дээрзин аныяк, өзүп олурар оолдар, уруглар билбейн турар.

Кижини бүрүзү бодунун билири будалып чоруур аныяк улусче сагыш салып, оларның амыдырал-чуртталгазын сонуургап, кичээнгей салыр болзувусса, ындыг аарыг улустун саны бистин бичии республикавыска өспөс.

Эрес-дидимин, сорукутун көргүзөр-даа дээш, эжин деткиир дээш-даа, чааскаан-даа, хөй улус аразынга-даа тургаш, наркотикти черле амзава, тынма, аңаа шуут дегбе. Бир эвес коргунчуг байдалга таваржы берзинче, угаан-медерелин оскунмай, ону ажыглаарын шуут бодава. Ажыглапкан соонда, угаан-медерелин оскунар сен. Бичии үе эртерге — өлүм. (Т. Широжик.)

Сөзүглелде кандыг хевирнин тайылбыр домактары бар-дыр, тодарадынар.

202. Сөзүглелге чогуу бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижир.

Ыяшты хереглелге черле кезер апаар дыр ла. Одаар ыяш керек. Бажың тудар ыяш керек-ле болгай. Ынчап кээрде бо хем бажының ыяжы чежеге шыдажып болурул? Хереглелге бо-ла шии биле кыргып ла турар болзувусса бо хемниң ыяжы ам чээрби чеди чылга үзе тура ла чедер. Бир дытты амгы үениң техниказы биле ужурарынга үш беш минута керек. А шетти улуг дыт кылдыр өстүреринге 50—100 чымдар керек. Ынчаарга ыяшты ужуруп турарынга дүүштүр чаш шеттерни удур өстүрүп алыр дээр болза ол болдунмас керек.

Эргине байлак элбек хөй даа болза амдыгааштан ооң камналгазын эгелээр керек. А төнүп турда, чеже даа камнаарга, ол чүве болбайн баар. (М. Эргетии-биле.)

Чагырышкан нарын домактарның долу синтаксис-морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

203. Дараазында чижектерде тайылбыр домактарның языларын, оларның кол домакка холбажыр аргаларын айтыңар.

1. Соян-оол бажыңыңа кирип кээрге, ада-иези ажылдан ам-даа келбээн болган. (М. Э.) 2. Угбазының чугаазы башкызыныы-биле дүгжүп турар боорга, оол тулуксай берген. (М. Э.) 3. Даг кырынга баргаш, Калчан-Шилгимни кээргеп, дери кургагыже, манап орган мен. (К. К.) 4. Теве кижжи бажы хос кире бээр хире салаалар дег сарыг диштерлиг аксын апкаш, бир-ле өл чүве бүлгүрүпкен. (К. Ч.) 5. Менден төөгүчү үнмезе-даа, хойжу черле үнер. (К. Ч.) 6. Уларбан черни чыдыыргап, ынаар талдар аразынче шиглей, динмирээшкин динмирээн дег, ээрер болган. (К.-Л.) 7. Бистиң салгалывыс мөгө-шыырак, эртем-билиглиг, ажыл-ишчи кижилер болзун дээш, күжүвүстү, аргавысты, билиивисти бээр ужурлуг бис. (К.-Л.) 8. Ыраа-жы-Хемге тодуг болгаш ырлыг чуртталга чечектелдир сагланназын дээр болза, хүүрек тудуптар кижжи бүрүзү кызып ажылдаар ужурлуг. (К.-Л.)

§ 36. Хөй тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактар.

204. Номчунар. Чижектерде каш янзы тайылбыр домактар бар-дыр? Тайылбыр домактарның хевирлерин тодарадыңар.

1. Хар аккандан бээр, үр болбаан, ол хиреде дөрт кезек черлерге ерттер үнгүлээн. (М. Э.)

2. Бичии оол ойнаан уругларже кичээнгейлиг көрүп, олар чир шоң дүжүп каттыржы бээрге, караанга окпан-чикпен оттар кыва хонуп келзе-даа, каттыра бербейн, улуг кижигилештир хүлүмзүрүп кагды. (Ш. С.)

3. Херимде одаар ыяш элээн хөй-даа болза, Буянный сүмези-биле одалгага аажок шыңгыы камналганы тургускан, ынчангаш интернатты хаая одап турган. (М. Э.)

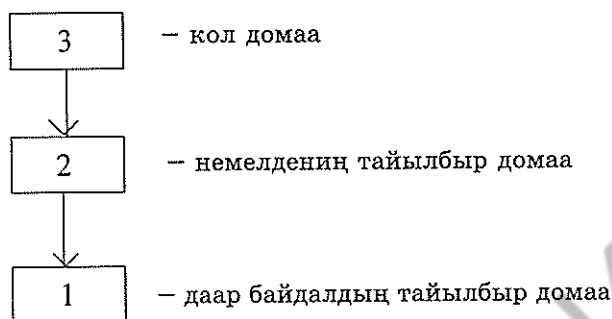
Кол болгаш тайылбыр домактарның чугула кежигүннерин тыпкаш, тайылбыр домактар кайы домактарга (кол азы база бир өске тайылбыр домакка бе) хамааржырын тодарадыңар.

Чагырышкан нарын домактың составыңа чаңгыстан хөй тайылбыр домактар туруп болур. Олар янзы-бүрү хевирлиг каттышкан турар:

I. Дес-дараалаан тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домак.

Мындыг таварылгада кол домакка хамаарышкан тайылбыр домакка өске-бир тайылбыр домак каттыжышкан туруп болур. Чижээ: *Бир эвес көжер дей берзиңерзе (1), база-ла дузалажыр бис (2) деп дарга тайылбырлаан (3).* (С. Т.)

Бо чижекте кол домаа – үшкү домак, ийиги домак – аңаа хамаарышкан немелдениң тайылбыр домаа, а биргизи – ийиги домакка (немелдениң тайылбыр домаанга) хамаарышкан даар байдалдың тайылбыр домаа. Схемазы:

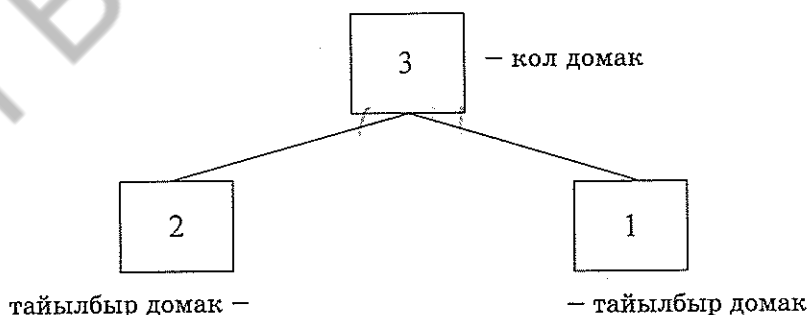

II. Чаңгыс аймак эвес тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домак.

Кайызы-даа кол домакка чагырткан болгаш уткалары аңгы-аңгы, чаңгыс аймак эвес тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домак туруп болур. Чижээ: *Чемивис соок, чемзиг эвес болза (1), бо хүннүң паштанчылары багай ажылдаан дээш (2), ыт-ла үнгени ол (3). (С.)*

Бо чижекте үшкүзү – кол домак, ийигизи – кол домакка хамаарышкан чылдаганың тайылбыр домаа, биргизи – база-ла кол домакка хамаарышкан даар байдалдың тайылбыр домаа. Тайылбыр домактар кол домакка тус-тузунда дорт хамаарышкан. Дорт хамаарышкан деп чүвени мынчаар көргүзүп болур: Чемивис соок, чемзиг эвес болза , ... ыт-ла үнгени ол. Азы: ... бо хүннүң паштанчылары багай ажылдаан дээш, ыт-ла үнгени ол.

II-ги бөлүктүң схемазы:

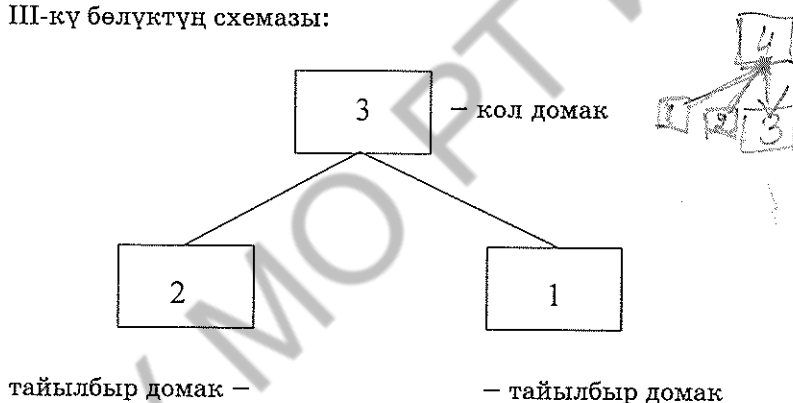

III. Чаңгыс аймак тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домак.

Кайызы-даа чаңгыс кол домакка хамаарышкан, утка болгаш айтырыглары, хамаарышкан сөзү чаңгыс; чаңгыс аймак тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактар туруп болур. Чижээ: *Час дүжүл (1), чылыг хүннер хүннеп кээрге (2), чодураалар база-ла чаагай чыттыг ак чечектери-биле энчектениптер. (3) (Э. Д.)*

Бо чижекте ... чодураалар база-ла чаагай чыттыг ак чечектери-биле энчектениптер деп кол домакка бирги, ийиги (кайызы-даа үениң тайылбыр домактары болур) домактар дөмей чагыртып, чаңгыс ол-ла к а ж а н ? деп айтырыгга харыылаттынар; кол домактың составында *энчектениптер* деп сөглекчи болуп чоруур кылыг сөзүңге хамааржырлар.

III-кү бөлүктүң схемазы:

тайылбыр домак —

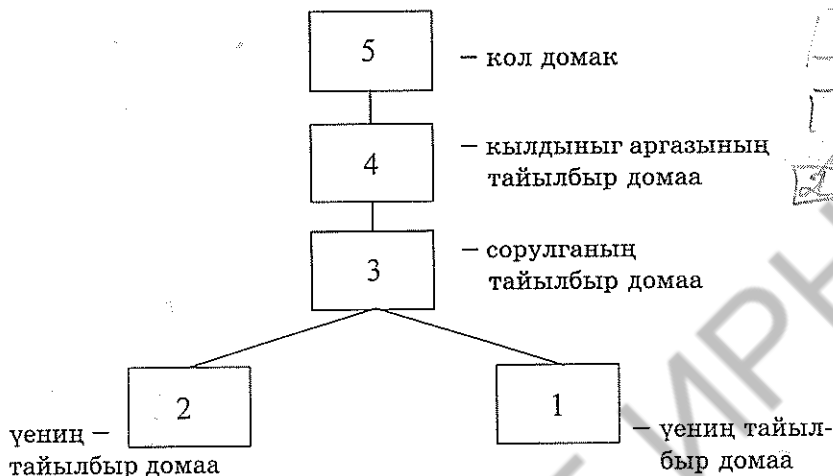
— тайылбыр домак

IV. Холушкак тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактар.

Холушкак тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактарның тайылбыр домактары дес-дараалаан, чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес чагыржылгалыг бооп болур. Чижээ: *Дээр кааңнап (1), изиг хүннер хүннеп турда (2), школавыс чанында чаа олурткан ыяштарывыс эки өссүн дээш (3), оларны хүннүң-не эки суггарып турар силер деп (4) башкыларывыс биске чагаан (5).*

Бо чижекте кол домак — бешкизи, аңаа кылдыныг аргазының тайылбыр домаа (4-күзү) хамаарышкан, а ол тайылбыр домакка сорулганың тайылбыр домаа (3-күзү) хамаарышкан, эң сөөлүндө чаңгыс аймак үениң тайылбыр домактары (1, 2-гизи) үшкүзүңге хамаарышкан.

Домактың схемазы:

Хөй кезектерлиг чагырышкан нарын домакка тайылбыр домактарның янзызын барымдаалап, а чаңгыс аймак тайылбыр домактарның аразынга холбаазын барымдаалап бижик демдектерин салыр.

205. Чагырышкан нарын домак бүрүзү каш, кандыг хевирниң тайылбыр домактарындан тургустунганыл, тодарадынар. Дүжүрүп биживишаан, бижик демдектерин болгаш чогуур сөстөргө дефистерни салынар.

1. Хүн көзүлбөс бүргө даа болза дууш үези эртип бар чыдарын кадарчы эндевейн чораан. (Б. О.) 2. Ыт кады соокту тоовас Ылчын салгын күжүн дөгөп хангыр кызыл шуруларын кактаарга даа тоглаар эвес. (К. Л.) 3. Шала часкаар оът бажы чап чаа шымыраып чыдырда чылгы бөлүп чорааш кээримге Караңмай ашак чедип келген олур. (С. П.) 4. Бедиктен баткан сугнуң чоок кавызы чаштанчылар биле туманналып турда аңаа хүн херели дээй бээрге олар бичии бичии чөлөпчигештер бооп көстүп турган. (О. С.) 5. Ол чылын соок мүн не чүгээр арамныг-даа болза хар черде кылын дүшкөн. (К. К.)

206. Сөзүглелден хөй кезектерлиг чагырышкан нарын домактарны тыпкаш, оларның долу синтаксистиг сайгарылгазын, схемаларын тургусушаан, кылынар. Бижик демдектерин чүгө салганын тайылбырлаңар.

ЧААГАЙ ЧАҢЧЫЛДАР.

(Аңчының чугаазы.)

Аңчы тожуларның шаандан тура-ла сагыыр буянның, чаагай чаңчылдары бо хүннерге чедир салгалдар дамчып келген. Хөй өөр-даа аңга таварышса, чүглө чаңгызын чалбарыыр — тожу аңчыларының

чаңчылы ындыг. Өскелери өскей, төрээй. Кижиги бүрүзү кыраар болза, оран-делегейге чуу артарыл? Одагдан көжүп чоруурда, от-көзүн эки өжүрөр.

Тожу аңчылар кайда-бир диин көрүп чоруурда, чадырын черле куруг кагбас, аыш-чемни үрелбес, ыт-куш чивес черге шыгжап, шайың, дузун-даа арттырып каар. Кандыг-бир аптаан-суксаан эш келзе, тып чизин дээш ындыг.

Оон ыңай аңчыларнын база бир эки чаңчылы бар. Эдэртип чораан аңчы, ыды ыяш бажынче диин азы киш үндүр сывырып алган турда, өске бир аңчы аңаа таваржып кээр болза, ону ол аңчыга арттырып бергеш, чоруй баар. Бодун олча чок, куруглап, аптап-суксап-даа чоруур болзунза, хамаанчок. (К. Эжер-оолдуу-биле.)

207. Чижек бүрүзүндө үш-үш бөдүүн домактарны чаңгыс чагырышкан нарын домак кылдыр, чогуур холбааларны ажыглап тургаш, бижидер. Бижик демдектерин тайылбырлавышаан, чогуур черинге салыңар.

1. Суурнуң чурттакчылары улуг-хүндө каттаар черге чеде бергеннер. Хенертен чаъс чаап келген. Кат-даа чыгдынмаан. 2. Кап-палдың хая-туруглуу тайгаларының кырын орта үнүп келгеш, ыңай-бээр харап каап орган. Ында-мында аргарлар, те-чуңмалар дешки-лешкен, үскүлешкен маңнап чораан. Кижиги магадап ханмас. 3. Ол-ла тайгаларының кыры-биле бистиң самолёттарывыс мыя бо ыңай-бээр ужуп эртип турган. Моторларының даажы арга-сынга, хая-дашка чаңгыланыр. Дээр чыжырадыр диңмиреп турганзыг. 4. Бо чылын кат-тоорук үнмээн. Часкаар чайын үнүш чап-чаа чиирбейленип эгелеп турган. Ынчан улуг доңат болган. 5. Чедер чер ырак болган. Күш-хүнезинни бүдүн айга чижеглеп даап алыр. Оруктан аңгыда акпашалың алгыже чурттаары база бар болгай. 6. Хат дыңзып, хар холумактыг чаашкын кудуп-ла келген. Соогу аажок. Миша бурунгаарлап-ла орган.

208. Үстүндө чогааткан (тургускан) домактарның схемаларын тургузуңар. Чижек бүрүзүндө тайылбыр домактарның янзыларын айтыңар.

209. Боттарыңар үстүндө чижектерге дөмейлеп, ооң схемаларын ажыглап тургаш, элээн кап тайылбыр домактар кирген чагырышкан нарын домактардан чогаадыңар. Оларны бижээш, бижик демдектерин шын салырын тайылбырлаңар.

НАРЫН ДОМАКТАРГА БУДУН ЧАРТЫК СЕК, ИЙИ СЕК БОЛГАШ ТИРЕНИ ХЕРЕГЛЭЭРИ.

Чамдык нарын домактарда бөдүүн домактар кожумактар болгаш холбаа сөстөр чокка, үн аянының дузасы-биле каттыжып болур. Ындыг домактарга үн аянын ийи сектиң азы тирениң дузасы-

биле бижикке демдеглээр. Чижээ: *Аът өлүр – баглаажы артар.*
(Деңнеңер: *Аът өлүрге, баглаажы артар.*)

§ 37. Нарын домакка бүдүн чартык сек.

Нарын домактын иштинде бөдүүн домактарнын аразынга бүдүн чартык секти, бир эвес ук бөдүүн домактарга (домак иштинге) биче секти каш катап ажыглаан болза, домактарны аңгылаар сорулга-биле салыр. Чижээ: *Хат дээрге, дириг чүве дег, араатанзыг шимээн-биле улуп-ла турар* (1); *Савельич биле мени хар хөмө берген* (2); *аъттар кылаштажып чоруй, удаппайн турупканнар* (3). (П.)

Бирги домакта ийи биче секти тускайлаан деңнелгени аңгылаары-биле ажыглаан, а үшкү домакта деепричастиелиг бөлүглел аңгылаттынган; ынчангаш бөдүүн домактарнын кызыгаарын көргүзерде, бүдүн чартык секти ажыглаан.

210. Домактарда бүдүн чартык сектерни чүгө салганыл, чүлөрни аңгылап турарыл, тайылбырлаңар.

1. Артынче хая көрүнгөш, сонгадан бакылаптарга, калбак хемнин ол-бо чарында бажың-балгат дээрге ана мизирт кылдыр чаптыла берген; чоон, узун кара хоолайлардан үнгөн ыштар дээр шаар шөйлүп үнүп тургулаан. (Т. К.) 2. Дыттар аразында хадын, адыг-кирижи орашкан шиви, ыт-кады, дая, сөөскен, ай, кызыл-кат, арай ишкээр чодураа, терек, тал көстүп турар; оът-көк медээжок, тайга чечектери эрээн-шокар-ла чүве. (Ю. К.) 3. Билдинмес чүвени билир, улуг улустан айтырып алыр; олар чажыт сымырашпайн, айтып берип турар болза, эки-дир ийин. (С.) 4. Адак соонда мал эмчизи мындыг түңнел кылды: бо аң болза дөрт харлыг аныяк буур-дур; ону, бызаа турда, кандыг-бир кээргээр сеткил чок төтчеглекчи балыглаан; ырак черге бооланындан шаа төнгөн, ок ооң чүрээнге чыдыпкан, аныяк организм тиилеп үнгөн – өске балыг бүдүр экирип калган, час окту ол буур чүрээнге дөрт чыл дургузунда ап чораан. (К. К.) 5. Чөөн-Хемчиктен келген кижин мен, маңаа өөренир бодааш келдим, моол ном өөренип тур бис, бергежи-ле кончуг чүве-дир; өөрүм он хире кижин. (Д. К.)

211. Бижиик демдектерин шын салып тайылбырлавышаан, дүжүрүп бижиңер.

1. Машиналарнын даажы ында-мында шыгыраан оолдар-кыстар ында-мында ырлашкан, каттырышкан хөглөшкен күш-ажылдың хуну кидин түлүк турган. (О. С.) 2. Бир черге бир куш эдиптер ийикпе

азы ужуп ыңай боор чок болза бир черге хөөрүк сыйт дээр ол-ла. (С. С.) 3. Хову мурнуу чүктүн дүнү-биле кончуг дүрген шыптыныпкан караңгылай берген дээрде чаптылган сылдыстар оон-моон кыптыгып тургулаан. (М. Г.) 4. Ыжык черлерде оът-сиген ногаарарып хаактарның баштары анай-хаакталып ыяштарда чулук кирип эгелээн бүрүлерниң үнер оруннары ында-мында мөндүйүп эртен-кежээ частырынга белен турган. (С. Т.) 5. Чаъс-чайык эртип аяс дээрде алдын хүн чайыннанып оът-сиген баштарында шалың мөндүннээн хире-хире салгын-сырын болурга олар черже кылаңайнып бадып тургулаан. (Х. О.) 6. Хүн чап-чаа-ла бакылап орда агаарда эртенгинин сырын салгыны кижини сергедир хап турар аяс көк дээрде чүгле ында-хаая булуттар хойнун чуга эдири дег билдирер-билдиртнес чылып бар чораан. (С. Т.)

§ 38. Нарын домакка ийи сек.

Нарын домактың составында бир домак өске домакта болушкуннун (кылдыныгның) чылдагаанын, түннелин айтыр ийикпе азы ооң утказын немей тайылбырлап турар болза, ыңдыг таварылгада оларның аразынга ийи сек салыр. Чижээ: 1) *Кашпалга кээрге, Улуг-Хемниң агымы көңгүс өскерли бээр: чалгыглары мөөп-дывылап турар, боралгактар ында-мында оңгарара бергилээн ээргиштелип чыткылаар.* (С. Т.) 2) *Кырган-ачазы чугаалаан-на болгай: чушкуу соолаңайнып турар болза, чуңманы кедээн херээ-даа чок, чыт апкан, арлы берген деп билир апаар.* (К. Ч.) 3) *Удавас хайныышкынның ажыл-иш эгелээр: механизаторлар шөлдерге баар, өөреникчилер школаларга баар.* (К. К.) 4) *Уж боданган: дээрге чурттаары, шынап-ла, эки чүве эвес деп бе?* (М. Г.)

212. Домактарны кичээнгейлиг номчааш, тургузугларын тодаратпышаан, ийи секти ажыглаанының чылдагааннарын тайылбырлаңар.

1. Ам-на тода көрүп кагдым: боо чүктээн херээжен кижини болду. (С. Т.) 2. Ол үеде мен чүгле чаңгыс чүве бодавайн чораан бооптур мен: мында теректерни кым тарып олурткан ирги? (Ч. А.) 3. Бистин ажы-төлүвүс бисти база өөртүр: үжелээ кончуг эки өөренип турганнар, а улуг оглуус Анатолий математикага дыка салымның кижини чүве. (Шол.) 4. Ажыл дээрге, дистиништир ушкан дуруяалар ышкаш, шуужа берген: соолдуруп каан тарааны бир кижини хоорган, бир кижини соктаан, бир кижини челбээн, хапта урган турган. (К. К.) 5. Арылар шөлээн удуп чыдарлар, а мени биез-ле бодалым дүвүретпишаан: удавас час келир, казапчада арылар база катап дойлуп үнер,

келир чайын оон-даа көвүдээрлер. (К. К.) 6. Эртеп биле Машпал чурум үрэн: чиңге пөштерниң тооруктарын докпак-биле дүжүрер турбуже, айтышкын ындыг; олар улут пөшче үнө бергеннер. (М. Э.)

7. Чанар душта чаңчыл ындыг:

Чадырынга тыва аңчы

Чаъс дүшпес кургаг черге

Шайын, дузун, серенгизин,

Чемниң артыын, кургаг будуун

Четчелеп кааш, аъттаныптар. (А. Д.)

213. Дүжүрүп бижээш, домактарны сайгарбышаан, бижик демдектерин салыңар.

1. Бо чыткан Успа-Далайдан ам удавас хөлчөк соок тыныш үнөр инек мыйызы чарлып ужуп чораан куш доң даш дег барып дүжер соок келир. (С.) 2. Чүү боор ам аңаа чыда дыңнааладым танкылар дирилей-дир. (Шол.) 3. Бодап көргөн оон бээр ам ийи чыл эрткен. (С. II.) 4. Ол аразында сагынгыр Ярослав Несметновтун бажынга мындыг бодап кирип келген чүнүң-даа мурнунда Тонгаор-биле сүмелешсе эки боор. (Л. К.) 5. Ону мырыңай кижиге танывас бергүн бир ийинче сыртайты салыпкан бир кулааның артында чокпак дыдырап дүктөр саглайтып алган. (С. Т.) 6. Дүннүң караңгызы хөлчөк адыг-бөрүгө алзыр частым. (С. С.) 7. Ынчап барганда оон шырайы коргунчуг баарында тен кадалы бергензиг хавак кирбиктери тутчуп чанында улусче көрүнмес апаар кижиге. (С.С.)

Бижикке ийи секти кандыг таварылгада хереглээнил, тайылбырлаңар.

§ 39. Нарын домакка тире.

I. Тирени удурланышкак азы деңнелге уткалыг бөдүүн домактарның аразынга салыр. Чижээ: 1) *Кижиге өөделээр – кинчи цстур.* (Ү. д.) 2) *Чаштанчыдан өрт цнер – чаашкындан цер болур.* (Ү. д.)

II. Бирги домак ийиги домакта болуушкуннун (кылдыныгнын) үезин айтыр таварылгада салыр. Чижээ: 1) *Чер чырып кээр – хамнаарактар ырлажы бээр.* (Деңнеер: *Чер чырып кээрге, хамнаарактар ырлажы бээр.*) 2) *Холу шимчээр – хырны тодар.* (Ү. д.) (Деңнеер: *Холу шимчээр болза, хырны тодар.*)

III. Кылдыныгы, оон түңнели дүрген болдунар домактарның аразынга салыр. Чижээ: *Арзылаң сайт диди – арга бажы кызаши диди.* (Тывызык.)

Тирени колдуунда үлегер домактарга болгаш чечен сөстөргө, а домактар аразынга, холбаазы чок турда, хереглээр.

214. Дүжүрүп бижиңер. Бижек демдектерин (биче секти, тирени) болгаш дефисти салыңар. Карартыр парлаан домактарның чугула кежигүннерин, олар кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

1. Кылаштаар дээн бир бут көңгүс шимчеттинмес черде чыпшыр кадап каан чүве биле дөмей ле. (С. П.) 2. Үннүң чаражы хекте үнүштүң чаражы чечекте. (Ү. д.) 3. Чашпаа кижиниң сөзү хөй чалгаа кижиниң чылдаа хөй. (Ү. д.) 4. Туруг сирти хаядыва тура дүшпейн үнүп келген улуг кара мажаалай даа удур бо ла чоруп орган. (В. Э.) 5. Евгений ам мактадыр боор эртемденнер чогаадып каан номнарны ол чыскаап алган. (П.) 6. Айга чедер ракета ужуп үндү өртемчейни шинчиир угаан шүүлген-дир. (Ю. К.)

215. Бижек демдектерин шын салырын тайылбырлавышаан, домактарны дүжүрүп бижиңер. Баштайгы үш домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Оран каазы частың соонда изиг чайы эртип калыр орай күзүн туман бораан оран чуртту пыва аптар. (П.) 2. Чем дугайын бодай бээр сеткили оожургай бээр. (Ч.) 3. Иштики черлерде чаъс чагган тайгалар баштарында хар чагган. (С. С.) 4. Күш-ажыл кижини чемгерер чалгаа үрегдээр. (Ү. д.) 5. Чаагай үнген тарааларның аразынга сагыш хайнып кылаштаар мен магам ханмас. (С. К.) 6. Малга манат херек кижээ эш херек. (Ү. д.) 7. Оол-даа карак четпес сарыг ховуга халдып чеде берген чүстүг сиген сый баспас чүм түме чыраа чылгы оъттап туруп тур. (Тоол.) 8. Шапты бижек эътке дыынмас чалгаа кижини ишке дыынмас. (Ү. д.) 9. Үлегер сөсте нүгүл чок үер сугда балык чок. (Ү. д.) 10. Чаргаш тоннуг чаңнап эртти шокар тоннуг шоглап эртти. (Тыбызык.)

Өске арткан домактарның чугула кежигүннерин тыпкаш, схемаларын кылыңар.

216. Дараазында кожумактар болгаш холбаа сөстөр чок нарын домактарны утказының айы-биле кожумактарлыг азы холбаа сөстөрлиг кылдыр тургузуңар. Бижек демдектерин салыңар.

Үлегери: Чаъс чаапкан – оът-сиген өң кире берген. Чаъс чаапкан соонда, оът-сиген өң кире берген.

1. Школаларга шылгалда доостур – уруглар лагерьлерге дыштаныр. 2. Паром кепшестээн: хем суу улгаткан. 3. Малды кыжын чудатпас: ооң чемин чайын, күзүн эки белеткээр ужурлуг. 4. Ачам биле авам театр баар – бис бажыңга онаалга күүседир. 5. Чодураа

чечээ частып келген: сад ишти ак чайт апарган. 6. Комбайннар тарааны ажаап турар — машиналар удур-ла чүдүрүп чоруп турганнар. 7. Балыкчы сыырткыжын амырап шеле тырткан: балык эвес, балар болган.

217. Үн аянын сагып тургаш, аянын номчунар. Сактып алыңар: паузаларны (үн доктаашкыннарын) бижекте чергелешкек шыйыглар-биле көргүскөн. Нарын домактарны тыпкаш, хевирлерин тодарадыңар.

ТАЙГА ХААННАРЫ.

Кандыг-даа бергелер тургулаар // Энир чылын дуюг аарыы бооп турган / ол аразында ире база кезжээлээн / эм база төнгөн // Бир-ле катап эмнер алыр дээш / хемче-ле хап кириптивис // Күскээр чүве болгай // Буламбуктуң Ай-Ойга чоруп ор бис // Эжим чоруп ора / соомдан ырак чыдып калган // Ээтпек ажа хонуп кээримге / кончуг улуг даг иргек орукта бо-ла келген тур // Ол-даа бо / мен-даа бо // Дүже-ле халыдым / аът-даа ыңай болду // Адыг-даа менче келди-ле // Чеде хонуп келгеш / бут кырынга тура дүштү // Тас колдуунче дарс-ла кылдым / чанымда шетчигешти тура тырткаш / мени ажыр октаан уу-биле ыңай болду // База бир бооладым / ында-ла ушту // (Л. Чадамба.)

Сөзүглелдин адын чүгө «Тайга хааннары» дээнил? Эдертиг бижииринге белеткениңер.

ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА ӨӨРӨНГӨН ЧҮҮЛДЕРИН КАТАПТААРЫ.

1. Хыналда айтырыглар.

1. Домактың кандыг кезигүннерин тускайлаарыл?
2. Тускайлаттыңан кезигүннерин бижекке канчаар демдеглээрил?
3. Дорт болгаш доора чугааның ылгалын тайылбырлаңар.
4. Дорт болгаш доора чугаага бижек демдектерин хереглээриниң дүрүмнерин чугаалаңар.
5. Диалогка болгаш монологка, цитатага бижек демдектерин канчаар хереглээрил?
6. Кандыг домакты чагырышпаан нарын домак дээрил?
7. Эвилелдерлиг болгаш эвилелдер чок чагырышпаан нарын домактарга бижек демдектерин канчаар хереглээриниң чурумун тайылбырлаңар.
8. Кандыг домакты чагырышкан нарын домак дээрил? Ол кандыг домактардан тургустунаарыл?
9. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домакты кол домактан канчаар аңгылаарыл?
10. Хөй кезектерлиг (тайылбыр домактарлыг) чагырышкан нарын домактарның дугайын болгаш оларга бижек демдектерин хереглээрин чугаалаңар, чижектерин көргүзүңер.
11. Нарын домакта бөдүүн домактарның аразынга бүдүн чартык секти, ийи секти, тирени кандыг таварылгаларда ажыглаарыл?

II. Катаптаар мергежилгелер.

218. Дүжүрүп биживишаан, бижек демдектерин болгаш дефистерни салыңар. Мында тускайлаттыңган ийиги черге кежигүннерин болгаш оларның тайылбырлап, тодарадып чоруур сөстөрүн айтыңар. Тускайлаттыңган кежигүннерниң языларын, домактың кандыг кежигүннери болурун тайылбырлаңар.

1. Бис, Таңды-Тываның бүгүдө арат чону, кончуг улуг аас-кежикке таварышкан улус-тур бис. (С. Т.) 2. Ужар дээрге кымдан-даа дора хептиг, кызыл-даван чыгыы аазатпай идиктерлиг, самдар терликтиг. (С. Т.) 3. Медерел кирип келген оглун өлүг диригнин ийи аразында чыткан төлүн оожургадып алырындан артык чүве ада кижиде чок. (К. К.) 4. Чазын май айда суг чечектер аразындан үнмөс олар биле ойнаан оларга эргелеттинген аажок ла турар. (О. С.) 5. Пөш дөзүңгө диригге көжүп калган кижини даа эскербес чудук андаргап оон кымыскактар чыып чип тур. (К. К.) 6. Ол черле ындыг кижинанаа олура албас үргүлчү шимчээн хөдөлгөн дузалашкан турар. (О. С.) 7. Ынаар карак четпес талыгырда шынааларның ак көк өңнүг хензиг эскиндиликтери көстүп чыткылаан. (Ш. К.) 8. Дараазында чылын он сес харлыында Чамыяң мөгелер-биле шенежир дээш наадымче чоруп каан. (Т. А.)

219. Үзүндүнү аянынг номчуңар. Тускайлаттыңган бөлүгүлөлдиг домактарны тывыңар. Оларны ушта бижээш, бижек демдектерин салыңар. Тускайлаан кежигүннүг ийи домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

ТАРАК-ООЛ.

Тарак-оол Устун папкын пылыраажын таалап дыңнап олче кайгап чораан. Бир-ле көөргө эрик баарында чангыс дөс чинге-тараа үнүп келген, бажын сугта чунган чүве дег, хемче ээктир аяр чайганып турган. Уткуй келген автобустан дүшкөн орус кижини ол тараа сывын дөзүндөн тура тырткап, Тарак-оолче хүлүмзүрүвүшаан сунган:

- Тыва тараа-дыр силерге тыва кижиге белек кылдыр туттум.
- Четтирдим. Тыва тараа деп канчап билир силер?
- Бо хемниң аксында чурттап турар кижини мен. Силерден чоок турар хиремде, Тываже, силерниң чуртунарже-ис басып көрбээн мен, ынчалзажок чинге-тарааны тыва тараа деп билир мен.

Шаанда-ла чүве ийин, мээң аныяк шаамда. Ынчан Октябрь революциязының чалбыыжы бо былаага чаа-ла кээп турган чүве. Маңаа Ус-Аксынга ак казактар ийи тыва кижини салдадып эккелгеннер. Оон дыңнап турарывыска, байның тараазын оорлапкан адашкылар болган. Дыл домак билбес улусту байысаап эттеп шаанга киргеннер. Чадап каашаткылап каар деп турда мээң акым кижини (ол ашак ам-даа дириг) саазыңга чагаа бижээш, ону бижек-биле катый

хлеб иштинге суккаш адашкыларга киирип бергеннер. Эртенинде
оглу дезип чоруй барган болган.

Ону дыңнап турган Тарак-оол туттунуп чадап кааш хенертен
үзе кирген.

— Ол киж и мен-дир мен. (К. Кудажы.)

220. Тоолчургу чугааны кичээнгейлиг номчунар. Дорт чугаа кирген домак-
тарда дорт чугааны болгаш авторнун сестерин айтыңар. Бижик демдектерин шын
салып тайылбырлавышаан, дужүрүп бижип алыңар.

ИГИЛЧИ КИЖИ.

Шаанда шагда Эдер-Куйлар баарыңга чайлаар аалдардан бир
аныяк киж и ыяптап эккээр дээш чоруткан чүве дир. Ыяжын чыгташ,
чанып орда чаъс-чайык кудуп кээр орта, чоогунда куйже кире халаан.
Дыңнап олурарга куй иштинде кедергей чараш аялга дыңналып бир
киж и сыгыртып хөөмейлеп турар мындыг болган. Ындынче кылаштай
бээрге бир кончуг эр сыгырткан хөөмейлээн холунда чүве туткан ча-
биле хирээлей тыртып ойнап бодун үдеп орап мындыг. Боду база
кончуг сыгыртып киж и сонуургап туруп-туруп, бир соксап дээр орта,
Мен база-ла сыгыртып хөөмейлээр киж и болгай мен ол ойнап олурар
чүвеңниң чаражын, мени өөредип каайт-деп-тир. Мында чүү боор
белен чүве. Ма ойнап көр даан дээш ол киж и тутсуп берген иргин.
Ойнай бээрге шынап-ла аянын үн үнүп боостазының үнүңге кончуг
таптыг каттыжып турар мындыг. Ындыг болза моонну ачыладып
көр өттүндүр чазап алыин-дээрге демгизи, Ындыг болза ынчал че
бодунга ынчаар чазап алгаш мээң моомну эгидип бээр сен-деп-тир.
Сыгыртып хөөмейлеп олуруп-олуруп бир көөрге чанында киж изи-
даа чок чаъс шагда соксай берген.

Куйга бичии када олурар аразында хөй-хөй чылдар эрте бергенин
элдепсинип демги херекселинге ыяңгылыг сырынгылыг ойнап ырлап
олурда-ла бажының дүгү агарып ак сал сарбайты үнүп келген дижир.
Ол ойнап чоруур чүвезин айтырарга Эгидер чүвемни эгидер мээң
улузумну кым эгидип бээрил аныяк назынымны кым эгидип бээрил
деп химиренип эгелээр ооң оозунун уjur-утказын кым-даа билбес.
Эгил эгил деп турары дыңналыр ынчангаш ол хөгжүм херекселин
Хемчик чону эгил деп адаар боор ийин. (Делгер Ортаатты-биле.)

221. Номчунар. Дараазында сөзүглелде домактарны утказының аайы-биле
диалогче шилчидип бижинер. Бижик демдектерин салыңар.

КӨДЭЭ АМЫДЫРАЛ СОЛУН.

Хүрең шырайлыг бопугур чаактарлыг чоон чажын бажын
долгандыр даап алган уруг четки тудуп чораан. Куу шырайлыг шөйбек
арынның шала дыдырап сырый бажының дүгүн таарып каан кырлаң

думчуктуг чинге сынныг уруг солагай холунда хол бөмбүү оң холунда чечектиг чодураа будуу туткан.

Ортумак школаны дооскаш кандыг эртем чедип алыр деп бодаар сен эжим деп бопугур чаактыг уруг айтырган. Агроном чок болза зоотехник болуксаар мен деп шөйбек арынныг уруг чырыында чодураазының бүрүзүн дүкпүрүпкеш харыылаан. Бүгү назыда көдээге-ле мынчаар чурттаар деп бодаар кижиге боор сен бе эжим. А сен канчаар деп бодаар сен деп шөйбек арынныг уруг удур айтырган. Мен эмчи болуксаар мен оода чадаарда район төвүнге-даа чурттаар болгай аан бичии-бачыы-даа болза хөглүг солун амыдырал көөр. Көдээ амыдырал солун эвес деп бодаар сен бе. (С. Пюрбю.)

222. Баштай чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарга, ооң соонда чагырышпаан нарын домактарга бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижинер. Чаңгыс аймак кежигүннерниң аразында, чагырышпаан нарын домактарда бедүүн домактарның аразында холбажыр аргаларын айтыңар.

1. Барык ол чарыында Бай-Даг эдээнде тогдуктар эндерик кылаштажып чорлар черге өңнөш болгаш бирде чидип бирде агарып көстү-даа бээрлер. (К. К.) 2. Ол ынчаарда безин эң сыык черинге көвүктөлип батпышпаан чыдар болгаш ооң чүгле үнү өске чинге болгаш арыг анаар. (С. Т.) 3. Одагда аңчылар чаа сөктүп кээп хөй от ужудуп турлар ирги бе азы амдыгы оол суксадыр маңнааш эртежики барып шайлап тур ирги бе? 4. Чамдыкта хар-даа чаай бээр чамдыкта хадый-даа бээр. 5. Сарыг бүрү хадый берген бирде кижиниң сагыш-сеткили өөрүй-даа бээр бирде кижиге мурнунда кел чыдар ажыг сооктарның дугайын сактып келгеш муңгарай-даа бээр. 6. Дыт бажында бичии сырбык бирде хоруй берген олуар-даа бирде эрестии аажок ыяштар аразынга шурагылаар-даа. 7. Чок болза узун суук пөштер баштарындан мерге-биле тоорук дүжүр дажап чок болза чоок дыттардан саат хооруп турары ол-дур. (В. Х.) 8. Эккелген экспонаттарыңар бурун шагны амгы болгаш келир үени өөрениринге дыка дузалыг. (К. Ч.)

223. Номчунар. Чаңгыс аймак кежигүннерни тыпкаш, оларның аразында харылзаалар чүнүң-биле илереттингенин тодарадыңар.

ТАРАА.

Кижиниң эң-не хүндүлүг чеминиң бирээзи — тараа. Ону анаа көөрге, аажок бедүүн ышкаш сагындырар, а херек кырында ол дээрге нарын органиктиг бүдүмелдерден, углеводтардан, үстерден, ферментилерден, витаминнерден болгаш өске-даа чүүлдерден бүткен. Ооң составында кремний, барий, стронций, демир, коргулчун, титан,

цинк, хром, никель, кобальт, чес, натрий, калий, марганец, алюминий база бар.

Чер ортузу далайның чурттарының девискээрлеринден бурун пагда тараа шыгжап турган оңгарларны (уургайларны) археологтар тыпкан. Оларны тейлерниң белинге каскаш, оңгарның дүвүнге саваңны өрттеди, кургадып ап, черниң довураан кадырып ап турганнар. Ооң соонда дүвүнге кургаг саваң чаткаш, тарааны ургап, ону так дуглап каар турган.

Африкага база Испанияга тарааны сывы-биле кады шыгжап уруп каар турган. Ындыг таварылгада ол бежен-даа чыл дургузунда үрелбес.

Бурунгу Египетке тараа шыгжаар складтарны граниттен кылып ап турган.

Чер-чуртуңарның улузундан тыва улус тарааны канчаар тарып, өстүрүп, шыгжап, чем кылып чораанын азы чоруурун айтырып, ол дугайында кыска чүүлден бжиңер. Тараа дугайында кандыг үлөгер чугаалар, тывызыктар, чогаалдар билир силер?

224. Номчунар. Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактарны айтыңар. Нарын домактарның составында бөдүүн домактар чүнүң дузазы-биле каттышканыл? Дүжүрүп биживишаан, бижик демдектерин салыңар.

1. Херелдиг хүн шонуп турда хүлүмзүргей шырайындан күжүр эрни танып каар сен. (Ю. К.) 2. Хүн үнөр даң адар куш диленип чоруп каар. (О. С.) 3. Бир кезек улус калбак эзимниң ыяжын кезип аэродром шөлү аптаан өскөлери шурф дээр кудук хевирлиг оңгарлар каскан топографтар чер чүруу шыйган доюлдурупкан кымыскайктар дег дүвүрөп-ле турганнар. (Д. С.) 4. Чер дүвүнде улус чугаалажып турар хевирлиг ынчалза-даа оларның чаңгыс-даа сөзү аңаа таптыг дыңналбаан болгаш харын үннөр улам-на ырап чоруй баргылаан. (Б. О.) 5. Чер чырыыры билек кадымны алгаш одагдан кончуг оожум чылбыртып үнүптүм. (С. Мин.) 6. Дүш чок удааш даңгаар эртен оттуп келдим демгим чок де! Дилээн кый дээн изи-даа чок. (П.)

225. Каяа, кандыг бижик демдектерин салбаан-дыр? Харыыңарны дүрүмнөр-биле бадыткаңар.

ХУУЛГААЗЫН КУШТАРЫМ.

Чараш куштар Тывамда хөй
Сана дизе торулбас мен.
Довук ышкаш Шиижектен
Тогду хой дег Тогдук чедир
Хараачыгай Хамнаарактан

Казыра дег Дас чедир
Алдын-сарыг Ангыр кушту
Аганак деп Торлааны
Даңгына дег чоргаар Кууну
Даштыг хову Чашкаадайын
Өөрлөш чоруур өдүрөк Кас
Өрү дээрде Дуруяаны
Шыктыг тулаа Шиленин-даа
Шынаа хову Матпадагын
Эзир биле Хартыганы
Эжей адап бадыргай мен.

Чап Чүлдүм.

226. Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактарны айтыңар. Нарын домак бүрүзүндө бөдүүн домактарның чүнүң дузазы-биле каттышканын, оларның чугула кижигүннерин тодарадыңар. Дүжүрүп биживишаан, биче сектерни салыңар.

ЧАС.

Кыш эртип, ^①частың баштайгы демдектери көстүгүлөп келген. Чер карандылап, ховулардан чылыг агаар дагларже сырыннагылап эгелээн. Ооң-биле кады черниң часкы тыныжы тарап чаа сагган сүттүн чыды кээп турган. Хөртүктөр чавызап, даглардан менгилер эрип бадып дамырактар часты бергилээн, оон олар акса-акса шапкын дажыг хемнер бооп хооргалдарны долгулап чыткылаан.

Бистиң школавыстың турганы тей кырынга үнүп кээрге, частың кайгамчык байдалы каракты шыва алы бээр. Час дүшкөн соонда, бистиң омак-хөглүүвүс кедерээн янзы-бүрү оюннар ойнап ала-чайгаар каттыржып тургулаар бис, а кичээлдер төнерге, школадан тура аалга чедир орук дургаар-ла бот-боттарывысты кыйгыржып маңнажып келир бис. (Ч. Айтматов.)

227. Баштай чагырышкан, оон соонда чагырышпаан нарын домактарны тыпкаш, оларның долу синтаксистиг сайгарылгазын, схемаларын тургузуп тургаш, кылыңар. Бижик демдектерин чүге салганын тайылбырлаңар.

1. Бистиң одаавыста будуктарның чалбыжы чавырлы бээри билек-ле, пөштерниң шыпшыктарындан дүп чок өртемчейде кара-көк өнүг дээр көдүрлүп, сан чок сылдыстар карактары мөңгүннелдир кыйбыңайнып-ла келген. (А. Т.) 2. Боо ыды үнген, тулчуушкун-даа эгелээн. 3. Уруглар четкилеп келген соонда, кайгамчыктыг, хөктүг, солун чугаалар төктүп-ле үнер. (С. П.) 4. Ай соңгадан чырыдып кээрге, оон херели бажыңның чер шалазында ойнап турган. (Л.) 5. Арып-доруп соолган эмиг сүттелген дег, арга-хову

чулукталып, өнү кирди. (С. П.) 6. Кежээликтей-даа бол, хүн караанын чидии ам-даа сүргей. (С. Т.) 7. Даңны атсы тараа кесчип турганымны талыгырда Чеди-Хаан-даа билир чүве. (К.-Л.)

228. Дараазында домактарның долу синтаксистиг сайгарылгазын кылгаш, домак кижигүннери кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин тайылбыр-ланар. Бирик демдектерин салыңар.

1. Элээн чоруп орда чүве дарс дээн соонда Хемер-оолдуң ооргазы ажып кылынган. (С. П.) 2. Хүн ажып имир барык-ла дүжер чыгап чорда ол хойларын аалче кирип орган. (Б. О.) 3. Сен айтырбаан болзуңа мен ону кайын сактыр ийик мен ол уттундура-даа бээр ыйнаан. (О. С.) 4. Улус чугаа солчуп четтикпээнде-ле база бир ужар келген. (К. К.) 5. Хүн база катап Тываны чырыткылаан ынчалза-даа улустуң аас-кежи дээш демисел үргүлчүлевишаан. (Н. С.) 6. Хүн арай ашкалак болза-даа чоорту-ла имир дүжүп кел чораан чүве дег караңгы апар чыткан. («Самбукайның чугаазындан».) 7. Караңгы дүн эсти берген хаяалыг хүн хемге дегген. (П.) 8. Дүне аажок суггур чаапкын кудупкан шуптувус көк мөөн апарган бис. (Шол.) 9. Мунуп келген аъдымны улаачы алгаш барган багай эзерим хыраалай берген даштын чыдыр. (С. Т.)

229. Номчуңар. Дүжүрүп бижээш, биче сектерни салыңар.

Мен космонавт болуксап чораан мен. Мээң күзелим боттанган. Бистиң черивистиң бөмбүк хевирлиин мен бир-ле дугаарында бодумнуң караам-биле көрдүм.

Черниң хөлегезинче кириптерге дораан-на караңгылап кээр болгаш чүү-даа көзүлбес апаар. Ол үеде Черниң кырында чүнү-даа көрбээн мен далай кырында чораан хире-дир мен. Бир эвес улуг хоорайлар кыры-биле эрткен болзумза ооң оттары көстүп тургай эртик.

Деңзи чок байдалга киргенде бодум тергииң эки чоруп турган мен. Чүү-даа чүвени кылырга чиик-чиик холдар буттар көңгүс деңзи чок а ол-бо чүвелер кабина иштинде салдап тургулаар. Мен бодум безиң сандайга мурнундаазы дег орбайн агаарга астына берген мен. Көргөн чүвелеримни бижип ап чораан мен. Холум үжүү анаадаазы-биле дөмей. Чүгле саазынны тутпааже хоржок холдан салдынгап ужукуп чоруй баар.

Черге кээп хонупканымда мени өөрүшкү долуп келген. (Ю. А. Гагаринниң чугаазындан.)

230. Шүлүктү кичээнгейлиг номчуңар. Домактарда тирени, ийи секти ажыглаанының чылдагаанын тайылбырлаңар.

ТЕВЕНИҢ БОДАЛЫ.

Өртемчейде чурттааннарнын
Йөрээп, уткуп, үдөп чоруур
Олчуп-солаан чылдарының
Ома-демдээ шупту менде:
Кулактарым күскенин — күске чылы,
Дуюгларым инектин — инек чылы,
Борбак бажым парнын — пар чылы,
Эриннерим тоолайнын — тоолай чылы,
Карактарым чыланнын — чылан чылы,
Ишти-хырным аъттын — аът чылы,
Хоюг дүгүм хойнуу — хой чылы,
Кадыр хаваам мечинин — мечи чылы,
Узун мойнум дагаанын — дагаа чылы,
Азыг-дижим ыттын — ыт чылы,
Кудуруум хаваннын — хаван чылы.
Аалдап келир Чаа чыл-даа,
Ажыт кирип төнөр чыл-даа,
Айлар, хүннер, хонуктар-даа,
Адаар болза, менде бар боор.

Ондар Бавуужап.

Тыва чоннуң чыл санаашкынының дугайында оон ыңай чүнү билир, дыңнаан, номчаан силер?

231. Номчунар. Дүжүрүп бижээш, салдынмаан бижик демдектерин салыңар. Карартыр парлаан сестерниң тургузуун сайгарыңар.

ТООЛЧУ.

Тыва чоннуң алдарлыг кижилериниң бирээзи болур тоолчу Баазаңай Балдаевич Түлүштүн чонда тараан ады Тоолдаар. Ооң чогаадыкчы үүжези биске үнелеп четпес улуг белек эгээртинмес эртем.

Алдарлыг тоолчу мөңгө назылыг болган чүге дизе улустуң аас чогаалы салгал дамчып кадагалаттынган ам-даа келир салгалдарга чедер.

“Кезер-Мерген” деп тоожунуң үжен ийи бөлүүн Баазаңай билир чораан. Билир тоолдарының саны 136 болгаш оон-даа хөй деп бадыткаашкыннар үнген. Сарыг-Хаа деп кижини “Кезерниң” бирги кезээн дең чырыынга бир ай хире бижээн. Керосин төнө бээрге тос-даа кыпсып турган.

Тоол үзүп болбас деп ол чагыыр. Ону сагыыр дээш улус үнө-даа бээрге тоолун соксатпас ыдып орап хондур-даа ыдар. Чаш уруг төрүттүнүп турда тоол ыдарга ооң назыны улуг болур дээр. Кижини

хөөржүткен черге тоол ыдарга соңгу назынынга эки дээр. Тоолдаар чер үе база шилиттинген турар. Караан шийип алгаш эктин **чайганмышаан** тоол ыдар чораанын таныыр улус чугаалаар. Чаш уругларга ыдарда бир янзы ыдар. Тоолдап чоруурга чоорту чечен апаар дээр. Ынча хей чүс ажыг тоолду бажынга шингээдип часпайн ыдып билир кижиге дээрге аажок угаангыр сагынгыр кижиге болуру чугаажок. (*Артык Ховалыгны-биле.*)

232. Номчунар. Дүжүрүп бижээш, бижик демдектерин салыңар. Баштайгы ийи домактың морфологтуг болгаш синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Хар хөртүк эрип баткан аар кышкы хеп шыгжаттыңан. Чазык чылыг чаагай час бүгү чуртта дүжүп келди. Долгандыр көрүңерем уран частың шевер холу бистиң Төрээн чуртувусту канчаар каастап тур. Хемнер дамырактар төрүттүнмес черинден төрүттүнүп оңгул чиңгил ойну чикти чүп оон күжүн чыып алгаш аңгыстарны кур черлерни бүгү хову шынааларны шыва ап чаржып бадып турар.

Черниң кырын чечек шыпкан сылдыстыг кудайны безин адааргадып чыдар. Бүгү ле арга ыяжывыс торгу маңнык хевин кедишкен чүзүн баазын сырга дээрбээн суктунуп салбак манчаан багланыпкан. Чодураалыг ортулуктарга кире бээрге оларның чаагай чыды кижиниң сеткил сагыжын өөртүп келир.

Часкы хүннүң агаары бүгү октаргайда бодунуң херелин чажыпкан херип каан кадак ышкаш чайыннандыр дүдүскөктей бээр. (*С. Сарыг-оолдуу-биле.*)

7–8 КЛАССТАРГА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮҮЛДЕРНИ КАТАПТААРЫ.

1. Номчуңар. Дараазында үзүндүлөр кандыг ниити бодал илереткенин чугаалаңар.

1. Номга ынак болуңар, ол силерниң чуртталгаңарны чиигедир, ужу-бажы билдинмес үй-балай бодалдарның болгаш хайымның сагыш-сеткилдин, болуушкуннарның ужурун тып алырыңа силерге хөлчөк дузалаар, кижини болгаш бодуңарны хүндүлөп билиринге силерни өөредир. (*М. Горький.*)

2. Үлегер-чижектин күжү кайгамчык-ла улуг. Бо талазы-биле бистиң литературавыс чугула рольдуг. Эки ном – чамдыкта сээң эң эки сүмелекчин. Номдан эзулуг маадырларны бодумга тып алгаш, дыка-ла өөрүүр мен. (*Ю. Гагарин.*)

3. Ликпунктуга¹, кызыл-өггө² бижиң өөрөнгөш, бистиң сумуга³ чүгээр-ле дээн бижиң-билигилг аныяк кижилерниң бирээзи апарган мен. Ном номчууруңа аажок хандыга бердим. Тыва бижиң чүглө тыптып келген ол шагда чечен чогаал, уруглар номнары кайда боор. Трахома⁴, мал аарыгларының дугайында номнарны безин катап-катап номчуң, шээжилеп ап чордум. (*Д. Бегзиниң-биле.*)

Чайын кандыг номнар номчаан силер? Оларның иштинден кайызын кончук сонуургадыңар? Чүгө?

2-ги үзүндүнү шээжилеп алыңар.

2. Номчуңар. Чугаа каш домактан тургустунган-дыр, тодарадыңар.

Оол чүнү-даа чандыр көрбөс. Кандыг-даа ажыл сегирип алырга, ооң сагыш-сеткилин хаара тудуптар турган. **Ооң караа, холу болгаш бодалы ажыл чок чорбас.** Кезээ шагда мөңгө шөлзөн бойдушту дөззөн

¹ Ликпункт – бижиң өөренир бөлгүм.

² Кызыл-өг – чонга масса-политиктиг тайылбыр ажылы чорудар көжүп чоруур культура одаа.

³ Суму – чурттуң девискээр талазы-биле административтиг хуваалдазы.

⁴ Трахома – халдавырлык карак аарыы.

ышкаш, Тарапода төлөптүг, оожум чаңныг, ажылгыр оол турган. Кижн бүрүзү чырык чер кырынга доктаамал туруштуг боор, а бо оол бүдүн өртемчейге өөрүшкүлүг чайыннаан херел бооп чораан. Ооң кара чаңгыс сорулгазы – тура дүшпейн бурунгаар шимчээри-ле ол. (*Рабиндранат Тагорнуң «Аалчы» деп чогаалындан.*)

Чугаада оолдун кандыг эки мезү-шынарларын көргүскен-дир?

Карартыр парлаан баштайгы домакты домак кежигүннеринге, чугаа кезектеринге сайгарыңар. Кандыг домак-тыр?

Карартыр парлаан ийги домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Алырга, өөрүшкүлүг деп сөстөрнүң фонетиктиг сайгарылгазын кылгаш, составын тодарадып чарыңар.

§ 1. Сөс каттыжышкыны болгаш бөдүүн домак.

3. Аянның номчуңар. Бижик демдектерин кайда, чүгө салганын чугаалаңар. Сөзүглелдин кол бодалы чүл? Тэрээн дылдың ужур-дузазының дугайында кым деп сураглыг кижилерниң бодалдарын азы сөстөрүн билир силер?

Баштайгы домактан сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, оларның аразында холбашкан аргаларын айтыңар.

Тэрээн чурттуң кайыын, чүдөн эгелээрин
Дөгеревис ырлажып-даа турар-дыр бис,
Төлү биске ада-ие, чери – алдын,
Тэрээн дылы олар-биле бир дең эргим!

Чаңгыс сөстен сеткил өөрүп, сергеп болур,
Чандыр барза, хомудай-даа берип болур.
Эдипкен сөс, боодан үндүр аткан ок дег,
Эгиттинмес дижири-ле ылап ийин.

...Тыва сөстүң мерген байлаан билир дизе,
Дыка каастап кояжыдар албан эвес.
Эртеден бээр чонум домаа уран, чечен,
Эгечениң будаан эрни ында-ла каар.

С. Молдурга.

4. Номчуңар. Домактың кандыг кежигүннери ооң грамматиктиг ооргазын тургузарын сактып чугаалаңар. Чугаа кежигүннериниң аайы-биле бөдүүн домактарны кандыг янзыларга бөлүктээрл?

Домактарны дүжүрүп бижээш, үстүндө бердинген айтырыглар сзугаар сайгарыңар, чугула кежигүннерниң адаан шыйыңар.

Чайның ортаа айы. Агаар-бойдустуң байдалы шоолуг эвес. Ийи-үш хонук изип-изип, куу довуракты доюлдур үрүп-ле кээр. Көвей машиналарның, мотоциклдерниң шимчээшкининден кудумчунун

доозуну улам дүргектелир. Оода булут көстүп кээр ирги бе? Оът-сигенниң суксааның чүү дээр! Чаапкан болза.

Чугааның сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлерин тодарадыңар.

§ 2. Деңнелгелерни тускайлаары.

5. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни чүгө ийи талазындан биче сек-биле аңгылаан-дыр? Кандыг сөстөргө хамаарышканы? Ук сөстөрни өскелеринден интонация талазы-биле онзалап, ылгап номчуңар.

1. Кышкы арганың ыяштары, дирижёрнуң командазын манаан хөгжүмчүлөр дег, шип-ле-шимээн турган. (*Х. Ойдан-оол.*)

2. Удаткан чок чайык-даа, кочал-биле саарып турган дег, кудуп-ла эгелээн. (*Т. Кызыл-оол.*)

3. Ивилерниң улуг мыйыстары шаараңнаар, дарбагар думчук-тарындан тыныжы, хайынган хөнек эмискиинден үнген бус дег, бурулаар болган.

Үстүнде чижектерде тускайлаан деңнелгелерниң утказын бодап тургаш, чүнү тускайлаашкын дээрин сактып чугаалаңар.

2-ги домакты дүжүрүп бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

6. Тускайлаан деңнелгелерни интонация-биле онзалай ылгап, домактарны дыңналдыр номчуңар. Дүжүрүп биживишаан, тускайлаан деңнелгелерниң адаан шыйыңар, оларның кандыг сөстөргө хамаарышканын айтыңар.

1. Чадаганның хылдары дег, чалгыг бүрү тускай үннүг, чайгы шагның куштары дег, саарыг санай көвей ырлыг. (*С. С.*) 2. Кара кузум дег, боралгактаан дээрде, кара тааннар дег, самолёттар дин-мирепкен, хииктелген, ында-мында октар сыйтылаан, сыгыргылаан, чазылгылаан. (*С. Т.*) 3. Доозазы-ла, чаңгыс иениң төлдери дег, эп-найыралдыг чурттап, кымны кым-даа базынмас турган. (*С.*)

Тускайлаан деңнелгелерге бижик демдектерин хереглээрин тайылбырлаңар.

7. Аяныг номчуңар. Дүжүрүп биживишаан, тускайлаан деңнелгелерниң адаан шыйыңар. Домактарның чугула кижигүннерин тывыңар.

Өртемчейде хосталга дег,
Өртээ турбас эртинге чок.
Чалча болбайн чурттаары дег,
Чаагай чүве кижээ турбас.

С. Тамба.

Сактып алыңар.

Тускайлаан деңнелгелер домактың эгезинге турар болза, оларны сөөлүндөн; иштинге турар болза, ийи талазындан биче сек-биле аңгылаар.

Деңнеңер.

1. Хенертен, демир-хуундан саарыпкан дег, суггур чаъс-даа келген-не.

2. Хенертен чырык хүндүс, чаңнык дүжүпкен чүве дег, дааш динмирээн.

3. Хенертен чырык хүндүс, дүжүпкен чаңнык дег, дааш динмирээн.

Карартыр парлаан сестер бөлүктериниң кайызы домакка тодарадылга, кайызы тускайлаан деңнелгелиг бөлүглел, кайызы домак болурун чугаалаңар.

Кандыг домактарны деңнелгениң тайылбыр домактары дээрл? Оларның тускайлаттынган деңнелгелиг бөлүглелдерден ылгалы чүл? Деңнелгениң тайылбыр домааның кол сөс, сөглөкчизин айтыңар. Бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

8. Номчуңар. Бижик демдектерин четчелевишаан, дүжүрүп бижээш, тускайлаан деңнелгелерниң болгаш деңнелгениң тайылбыр домактарының адаан шыйыңар. Деңнелгениң тайылбыр домактарының кол сөс, сөглөкчизин айтыңар.

1. Ону ырлаптарга, эрниң үнү сириңейнип, боостаазында борбак кара чүве чыдышкан ышкаш харлыга берген. (К. К.) 2. Өгнүң ээлери аныяк улус хоруй берген чүве дег ыт чок кедээр олургулаан. 3. Ээремчиктер дузаан кырлап маңнашкан дег көвүрүглөп грузовиктер солчуп турлар. (К. Л.) 4. Тууйбу, малгаш, мастерок чайгаар-ла меңээ чагыртыш, холумче кире маңнажыш турган ышкаш эптеп турарымга суг, хол айы-биле кээп турган ышкаш. (О. С.) 5. Чараптыр кеттинишкен душтуктар дег Саян дагларының безин бисти үдээнзиин. (Д. Б.)

9. Номчуңар. Карартыр парлаан деңнелгелерни чүге тускайлавазыл?

1. Ой, аал-оран ээн-даа калган ышкаш. (С.) 2. Аңаа улашкан өске херелдер бүлгүртүшкен суг дег болган. 3. Сактырымга, башкы чүнү-даа эскербээн ышкаш болду. (Д. Б.)

10. Дыңналдыр номчуңар. Тускайлаттынган капсырылгаларны айтыңар. Оларны тускайлаан чылдагаанын тайылбырлаңар.

1. Бо-ла болгай, Сүүр-оолдун, кадыг чүвениң, аалы. (К. К.) 2. Силерниң, херэеженнерниң, дугайын база бижиир болза эки-ди.

(К. К.) 3. Эргим, ногаан, чараш шедим, дыдым төлү, эргеледиң черле ханмас, саглаңмайым. (С.) 4. Чанында турган үш кижиге, Токпак-оол, Кенден-Нава, Севил-оол оларже, көрдү. (Д.-Б.)

11. Номчуңар. Салдынмаан бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижиңер. Тускайлаттынган капсырылгаларның адаан шыйыңар, оларның тодарадып чоруур сөстөрүн айтыңар.

1. Хаялар дег ак-ак бедик чараш бажыңнарлыг кудумчу-биле Ленин кудумчузу-биле аныяктар шак ынчаар аас-кежиктиг базып бар чораан. 2. Тывада сураглыг болгаш төөгүлүг Суг-Бажын Кочетово суурну канчап таварбас боор. 3. Оозу бо фронтучу хойжу Соктаяктың кадайы Оюн Күрүмаа көдээ Советтиң депутады база бир дуржулгалыг хоочун хойжу болган. 4. Оюн Соктаяк Ада-чурттун ыдыктыг Улуг хосталга дайынының киржикчизи тыва эки турачы гвардейжи эскадроннун дайынчыларының бирээзи ам хойжу. 5. Ойдуپаа алышкылар Алдын-оол Тунгулак Түметей Сырат-оол суглар Кызылче аъттыг тутсуп кирдивис. (Л. Чадамба.)

Кайы домактарда чаңгыс аймак кежигүннер болгаш түңнел сөстөр барын, домактың кандыг кежигүннери чаңгыс аймак кежигүннер бооп турарын чугаалаңар.

Сактып алыңар.

Интонация-биле онза ылгалып турар делгереңгей-даа, делгереңгей эвес-даа капсырылгалар тускайлаттынар болгаш бижикке оларны биче сек-биле, а чамдыкта тире-биле аңгылаар.

12. Номчуңар. Домак бүрүзүн тускайлаттынган капсырылгалыг кылдыр аас-биле тургузуңар. Ынчан бижик демдектерин канчаар салырын тайылбырлаңар.

Үлегери: *Кара-Суг* школазының баштайгы башкызы Дембек, бо тоожуну бижээн өңүңүм, ам эртем ажылдакчызы, философия эртемнериниң кандидады.

1. Тыва дылдың шылгараңгай шинчээчизи Николай Фёдорович Катанов 1889 чылда Тывага чораан. 2. Баштайгы тыва тоожу «Самбукайның чугаазы» «Шын» солунга 1930 – 1931 чылдарда парлаттынган. 3. Тываның хоочун чогаалчызы С. А. Сарыг-оол чогаадыкчы мергежилди кызымаккай бедидериниң эргежок чугулазын аныяк чогаалчыларга чагып чораан. 4. Мээң акыларым Бады биле Эрес-оол мени уткуп келген болду.

13. Тускайлаттынган капсырылгалыг 3, тускайлаттынмаан капсырылгалыг 3 бөдүүн домактан чогаадып бижиңер. Капсырылгаларның адаан шыйыңар. Оларның хамаарышкан сөстөрүн айтыңар. Тускайлаттынган капсырылгаларга бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

14. Номчунар. Карартыр парлаан сөстөр бөлүктөрүн чүгө тускайлаарын чугаалаңар. Бирик демдектерин салганын кичээнгейлиг көрүңер.

1. Ачам мени ылавылап көргөш, кажан үнгениң ол деп айтырды. (О. С.) 2. Барбас мен дээни ол ыйнаан, бажын мээң дөңмээмче хыйыштырып чөленди. (О. С.) 3. Бичии дыштанып тура, канчангаш-ла көөр дээрге, арга чарыкта шырып аразында медээжок улуг, дазыл дег мыйыстыг кула оъттап турган. (С.) 4. Бо аътты баг бажыңга тургуспайн, малдар аразынче салыптар дээш эккелдим. (С.) 5. Ынчаарга бөгүн ол колдуунда-ла аалының үстүнче, бажыңнарының сарапчалары доо-ла ынаар агара бергилээн турар колхоз суурундан баткан орукче, болганчоктан-на көре каап кел чыткан. (Б. О.) 6. Сөөлүндө, 1947 чыл үезинде, кажан Эрес чеди дугаар классты доозуп турар үеде, араттар ол-ла эштелгезиниң (МЧАЭ-ниң) таваанга колхоз тургузуп алганнар. (К. К.)

Тускайлаан кезигүүнер кандыг айтырыгларга харыылаттынарын, кайы сөстөргө хамаарышканын, домактың кандыг кезигүүнери болурун тайылбырлап чугаалаңар.

Деепричастиелиг бөлүглөлдөр-биле илереттинген тускайлаттыңан байдалдарлыг домактарны дүжүрүп бижип алыңар.

15. Номчунар. Деепричастиелиг бөлүглөлдөр-биле илереттинген тускайлаан байдалдарны тывыңар, оларның хамааржып чоруур сөстөрүн айтыңар. Тускайлаан байдалдар кандыг айтырыгларга харыылаттыңар-дыр?

Багай чактырым белең кылдыр тудуп алгаш, дээлдигенниң барааннап олурган саргыяк кырлаңнарынче шиглей базыптым. Бир кертилекке келгеш, бакылаарымга, ой иштинде шөртөгөр бора бе оът бажы тырткан, ооң чанында бир бичии чүве хун караанга дөгеленип чыдыр. Хей кедеп чораан-дыр мен деп шугулум хайыңгаш, хойнумдан даңзам ушта соп чорумда, бир-ле куу чүве ойну өрү соястап кел чор. Ол чүве бир базым соястааш, черже сыңнып чыдышты. Иезиниң чанында удуп чыткан бичии амытанни диригге тудуп чиир дээн кулугурну танып кааш, мажыны базыптарымга, бөрүнүң кудуруу содуш диди. Оон туп-тура халааш, тырыкыландыр туткуланып чоруй, доңгая дүштү. (М. Кенин-Лопсан.)

Бирги домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

16. Номчунар. Домактарда карартыр парлаан сөстөрүн чүгө тускайлавазыл? Домактарны дүжүрүп бижээң, домак кезигүүнериниң аайы-биле сайгарыңар.

1. Чээннерим ам-даа удучушаан чыдырлар. (О. С.) 2. Ооң дугайын ам дээрэсинде черле чугаалавайн көр. (О. С.) 3. Оол ам-на тура

дүшпейн харыылап эгелээн. (О. Сув.) 4. Мунуш алган аъдымны улаачы алгаш барган. (С. Т.) 5. Бир-ле дүшпте ойнааш келдим, кырган-авам мени столга олуртуп алды. (Х. О.)

17. Хөй сек орнунга деепричастиелер-биле илереттинген байдалдардан немевишаан, домактарны чедир бижиңер. Бижики демдектерин салыңар. Деепричастиелиг бөлүггелдерниң адаан шыйыңар.

Үлегери: Школаны ... башкы институтунга өөренир мен. – Школаны дооскаш, башкы институтунга өөренир мен.

1. Кырган-ачам аъдындан ... артыш алган таалыңын дүжүрүп салыш кагды. 2. Бисти хүндүлөп чөмгөргөн угбай-биле ... үнүштүвүс. 3. Эртине профессионал-техниктиг училище ... төрөөн колхозунга ажилдаар дээш чедип келген. 4. Экзаменнерни чедишпкинниг ... чайлагда ачам сугнуң хоюн кадаржыр мен. 5. Дымырадыр ... хүннээрөктей берди. 6. Кожагарже ... өрү-куду харагылаан. 7. Дүнө сугтур чаъс ... аязы берген.

Тускайлаттыңан байдалдарның янзыын база хамааржып чоруур сөстөрүн айтыңар.

18. Номчуңар. Домактарда тускайлаттыңан тайылбыр (тодарадыг) кежигүннерни, деепричастиелиг болгаш деңнелгелиг бөлүггелдерни тывыңар. Дүжүрүп биживишаан, салдынмаан биче сектерни салгаш, хөй сектер орнунга чогуур үжүктөрни кириңер.

1. Аныяктар ийи чөчин сывырып ийи эдөөн астып каапкаш шалы...ын ажилдап хүнзөөш ажил шагы төнгенин безин билбейн барган бис. (О. С.) 2. Ка...ырбышаан чүү-хөөнү туткаш үжелээ үнүп келдивис. (С. С.) 3. Тулчуушкуннар аңаа Сарыг-Септиң чоогунга кээп со...аан. (С. Т.) 4. Ынаар дүдүскекте ак-көк дээрниң чер-биле тудушк...ны бе...инде хөм кылайып чыткан. (Л. Ч.) 5. Ынаар-ла ыракта Чадаана хөмниң у...унда көк-дуру...ларның «Байырлыг, Болат» дээн дөг, кударанчыг алгызы дыңналгылаан. (Х. О.) 6. Кара суг кыдыында медээжок селбер дыт баарында одаавысче, терең сиген аразы...а маңнаан эзириктер дөг чүгүржүштүвүс. (О. Сув.)

Тускайлаттыңан туруш байдалдарының адаан шыйыңар. Бирги домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Кежигүн бүрүзүнүң кандыг чугаа кеззөндөн илереттингенин айтыңар.

19. Айтырыгларның утказынга таарыштыр скобкалар орнунга тускайлаттыңан тодарадыг кежигүннерни немевишаан, дүжүрүп бижиңер. Салдынмаан бижики демдектерин салыңар.

Үлегери: Эртең эрте (чогуу кажан?) колхозчулар контора чанынга чыгып келгеннер. – Эртең эрте, алды шакта, колхозчулар контора чанынга чыгып келгеннер.

1. Мында (чогу м к а й д а ?) чаа Шагаан-Арыг хоорай туттунган. 2. Ынчан (чогу м к а ж а н ?) космосче делегейде бир дугаар космонавт Юрий Алексеевич Гагарин ужудуп үнгөн. 3. Күзүн (чогу м к а ж а н ?) диинчилер аъттаныптар. 4. Дыка ыракта (чогу м к а й д а ?) одаг хып турган. 5. Мырыңай чоокта (чогу м к а й д а ?) элик огура-дыр. 6. Улуг-хүнде (чогу м к а ж а н ?) хүреш көөр бис. 7. Орай кежээ (чогу м к а ж а н ?) автобус-биле үнүптүвүс.

Тускайлаттынган үе болгаш туруш байдалдарының адаан шыйыңар.

20. «Солун таварылга» деп темага кыска чогаадыгдан бижинер. Чогаады-ңарга тускайлаан байдалдардан ажыгланар.

К а т а п т а а ш к ы н .

Дараазында айтырыгларга долу харыыдан бериңер. Кандыг-бир айтырыг билдинмейн баар болза, VII – VIII класстарның өөредилге номнарындан номчуп алыңар.

1. Тускайлаашкын деп чүл?
2. Домактың кандыг кижигүннерин тускайлаарыл?
3. Тускайлаттынган кижигүннерни бижекке канчаар илередирил? Чижектерден бериңер.
4. Тускайлаттынган деңнелге деп чүл? Ону бижекке канчаар аңгылаарыл? Чижектерден көргүзүңер.
5. Капсырылга деп чүл? Капсырылганы чогу м к а ж а н тускайлаарыл? Тускайлаттынган капсырылгага бижек демдээн канчаар хереглээрил? Чижектер-биле бадыткаңар.
6. Капсырылганы каян тускайлавазыл? Чижектерге көргүзүңер.
7. Байдалдарны каян тускайлаарыл? Чижектерден бериңер.
8. Тускайлаттынган байдалдарга бижек демдээн канчаар салырыл? Чижекке көргүзүңер.
9. Тускайлаттынган тайылбыр (тодарадыг) кижигүннерни чижектерге көргүс-пүшаан, бижек демдектерин салырын чугаалаңар.

21. Номчуңар. Салдынмаан бижек демдектери каяа турарын чугаалаңар.

Ынаар ырак барыын талакы ак-көк бизең даглар бажында чүктүг төвелер-даа ышкаш хереп алган арзылаңнар-даа ышкаш бедик ак-ак булуттар диргелген. Оларның шала адаа-биле ак-көк ак-кызыл хүлдерлиг шаттар дег кара-кара булуттар шөйлүп чоруй барган. А оларның аразындан хөрүк аксында демир сырызы дег ашкан хүннүн херелдери согунналып үнгөн. (С. Пюрбю.)

Бирги домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Ынаар деп сөстүн фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар. Чүктүг деп сөс кандыг арга-биле тургустунган-дыр? Тургузуун барымдаалап кезектерге чарыңар.

22. Аянынг номчунар. Үзүндүнүң утказын чугаалаңар. Диалогка бижик демдектерин салганын хайгаараңар.

Чаштахан аксакалдың¹ арны артында чырый берди:

– Беркутчи мен!

– Черлик эзирни өөредиди берге бе, аксакал?

Чаштахан таваар чугаалап олурду:

– Мээң туткан эзирим болза он, он беш хонгаш-ла, аңнай бээр.

– Бир эзир кайы хире үр аңнап болурул, аксакал?

– Ийи-үш харлыг аныяк эзир болза бир кижжи назынынга чедер. Чүү деп бодаар силер, бир кижжи кедерезе-ле үжен-дөргөн чыл аңнаар ыйнаан. Чамдык улус эзирни кырыгыже, чалгын-чакпазы хыралгыже, эдилээр-дир. Мен ындыг эвес кижжи мен. Дөрт-беш чыл четпээнде, эки семиртир апкарып-чемгергеш, өөрүп четтиргеним илереткеш, эки хүнде байырлалды-биле салып чорудуптар мен. Ол база кижжи ышкаш хостуг чоруурун күзээр болгай, бойдустуң төлү төрөөн черинге хостуг ушсун. Эзир тудуп алган хүнүмге бодаарга, эзир салып үндүргөн хүнүмнү аажок байырлаар кижжи мен. Ындыг хүнде, сактырымга, бодум база дээрже ужуп үне берген ышкаш болур мен. (К. Кудажы.)

Тускайлаттыңан байдалдарны тывыңар.

Сөөлгү домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Сөзүглелде демдек аттарын, сан аттарын тывыңар.

23. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде эрес-маадырлыг чорук кылган, билиринер кайы-бир совет дайынчының дугайында улуг эвес хемчээлдиг чечен чугаадан бижичер. Ону бижиириниң мурнунда ук маадырның дугайында эрге-жок чугула материалды чыггаш, тодаргай пландан тургузуп алыңар.

Хереглээниңер тускайлаттыңан кежигүннерниң адаан шыйыңар. Бижик демдектерин салганыңарны тайылбырлаңар.

§ 3. Дорт болгаш доора чугаа. Диалог.

1. «Кым сен?» – деп, эки турачы арай оожум айтырган. (Л. Чадамба.)

2. «Кижиге бүзүрээр херек» – деп, Эрес харыылаан. (К. Кудажы.)

3. Чанынга чеде бергеш, адыжымга бичии хөрзүннү ургап, кадайдан айтырдым: «Төрөөн черниң хөрзүнү бе?» (М. Доржу.)

4. Чолдак хүүрээм-биле онгуну каза шаапкап, илеткедим: «Эжим командир! Онгу белең-дир!» (М. Кенин-Лопсан.)

5. Бодунуң чагаазының түңнелинде генерал мынча деп бижип турар: «Силерниң маадырлыг гвардейжи капитан Кечил-оолду немец

¹ Аксакал – улуг назылыг эр кижжи.

эжелекчилерге удур тулчуушкуннарга дидим, эрес-маадырлыг, коргуш чок командир деп бистиң каттыжышкынывыстың составы шуптузу билир». (Б. Хөвөңмей.)

6. «Хая, даштын даргалар келген, сени кел дидир!» – деп дүүреп кыйгырган. (С. Сарыг-оол.)

А: «Д».

«Д» – а.

А: «Д!»

«Д!» – а.

А: «Д?»

«Д?» – а.

Дорт чугаалыг домактарны интонацияны сагып тургаш, номчуңар. Ооң соонда схеманы (А, а – авторнуң сестери, Д, д – дорт чугаа) оваарымчалыг көрүңер. Схема бүрүзүңгө тааржыр домактарны шилип номчуңар. Дорт чугаа авторнуң сестериниң мурнунга, соонга турда, бижек демдектерин салырын сактып чугаалаңар.

Дорт чугаалыг домак деп чүл? Ол кандыг кезектерден тургустунган болурул?

24. Аяныг номчуңар. Дорт чугааны болгаш авторнуң сестерин айтыңар. Ында бижек демдектерин тайылбырлаңар.

I.

1. Буян тевектиң коргулчунун саламнап, өрү октагылап магадаан: «Эки-ле тевек-тир. Дүгү база кара» (К. К.) 2. Чолаачы дораан доктааткаш, үнүп бар чыткан кижиден айтырган: «А Кызыл кирбес силер бе?» (Б. О.) 3. «Амыр-мендиң кайыл, адып каапканың ол бе?» – деп дорт айтырдым. (О. С.)

II.

1. Аът кажаазының эжиинге келгеш: «Бо хүн кым күзеттеп турарыл?» – деп, Размётнов айтырган. 2. «Көөрүмге, ол-ла-дыр бо харын – деп, кырган хүлүмзүрбүшаан, – көр даан, эзерден чайлы берги дег. Эй, туттун, казакчыгаш!» – дээн. 3. «Катгырышпайн, ыглажыр апаарыңар чадавас – деп, Майданников ажынып чугаалаан. – Ийе, бижип алыр киж и мен, ооң-биле амыдырап чоруур. Силерге бо дораан номчуп берейн...» 4. Андрей Размётнов бо удаада база шаңналдың ёзулалын удуртуп турган болгаш шимээнни соксадып, хайнышкынның хуралды оожургаткан: «Силер оода бичии када оваарныңар! Адыжыңар культурлуг часкаңар, алгырган херээ чүү боор – дээш, Ипполитче эглип көрүңгеш, сымыранган: – Хөрээңче агаардан киир эки тынып алгаш, чугаалавыт». 5. Щукарь ирей: «Чоруулу харын, иелээ чоруурга хөглүг болур» – деп харыылаан. (М. Шолохов.)

II пунктуда дорт чугаалыг домактарның схемазын кылыңар.

Үлегери: 1-ги домактың схемазы: А: «Д?» – деп, а.

Деп дээр дузалал сөстүң соонга биче секти салыр, салбас таварылгаларны сактып чугаалаңар.

25. Авторнуң сестерин дорт чугааның мурнунга-даа, соонга-даа турар кылдыр киириңер.

1. Уруглар, дүрген бээр чыгыңар! 2. Кым чүве чугаалаксап тур, эштер? 3. Номнарың хамаанчок октаптар-дыр сен. Ол болза канчап-даа школачы кижиниң аажызы эвес дээр мен.

26. Дорт чугааны доора чугаа кылдыр өскертип бижирер. Доора чугаага бижик демдектерин шын салыңар.

Ү л е г е р и :

«Силер Степан Сарыг-оолдуң чогаалдарын кайы хире номчуп турар силер?» — деп, башкы уруглардан айтырган.

Степан Сарыг-оолдуң чогаалдарын кайы хире номчуп турарын башкы уруглардан айтырган.

1. «Даштын соок-тур, өгже кирээлиңер» — деп, кадарчы чугаалаан. 2. Башкы: «Уруглар, бөгүндөн эгелээш концерт белеткээр бис» — дээн. 3. «Эрткен субботада Кызыл-Эник Кудажының «Ыржым булуң» деп тоожузунга номчулга конференциязы эрттирген бис» — деп, сески классчылар хана солунга бижээн. 4. «Бо машинага кээп олуруңар!» — деп, бригадир шефчилерни кыйгырган.

Дараазында айтырыгларга харыылаңар:

1. Доора чугаа деп чүл? 2. Аңаа кандыг холбаа сестер хереглеттинерил? Дорт чугаалыг домакка бижик демдектерин салырын чугаалаңар.

27. Доора чугааны дорт чугаа кылдыр өскертип бижирер. Бижик демдектерин шын салыңар.

1. Кижилер тараа дээш далай дег дерин, таңды дег күжүн үндүрүп чораан дээрзин кырган-ачам биске чугаалаан. 2. Агаар-бойдустуң канчаар өскерлириниң дугайында диктор радиога дамчыткан. 3. Конкурска бирги черни алган классты чайгы дыштанылгада Азас хөлче экскурсияладыр дугайын школа директору чугаалаан.

28. Номчуңар. Дорт чугааны доора чугаа кылдыр өскертип тургаш, кандыг чазыглар кылган-дыр? Доора чугааны шын тургуслушаан, дүжүрүп бижирер.

1. Эрес Угаанзага чугаалааны болза, тенек кижии эвес, боо-моңгубиле ойнаар чүве бе дээн. 2. Көрдүң бе, оглум, эки билип ал дээрзин Суваң ашак оглунга чугаалаан. 3. Каңгый ыглашпаңар, ававыс удавас чедип кээр деп чүвени дуңмаларыңга чугаалап турган.

Адалгалар, аян сестери доора чугаага хереглеттинер бе?

29. Интонацияны сагып, аянынг номчуңар. *Диалог* деп чүл, чугаалаңар. Диалогка бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижичер. Хөй сек орнунга чогуур үжүктөрни киириңер.

Бисте чаа башкы келген дийин
Долгармаа школада ооң бодундан а...гы чаа башкы келг..нин
билир болгаш сон...ргай берген
Ол чүү кижии боор
Төрөөн дыл-ла башкызы дээр чорду
Кымдан дыңнадың
Колядан Аныяк башкы-дыр дээр-ле чорду
Ол башкы сеңээ «үш» ийикпе «ийи» салыптас ирги бе
Бир дугаарында кичээлден эгелээш, чаа харыылапкай мен аан.
(Б. Ондарныы-биле.)

30. Номчуңар. Диалогтуң баштайгы домаан абзац-биле эгелээш, өскезин абзацтавын бижичер. Бижик демдектерин салыңар, хөй сек орнунга чогуур үжүктөрни немеңер.

Үлегери: «Өөңер ишти-даа арбын-дыр аа, чеже кижии силер?» – «Бот-тарывыс-биле сес болдур бис ийин.» – «Оглуңар кайда өөренип турарыл аан?» – «Соңгаар даг институтунда өөренип турар.»

– Бо ширтекте-даа, домак чок, кадайыңар сыр...н боор аа?
– Клуб...а угулзачылар бөлгүмү бар. Биче уруум ынаар чоруп турар чүве. Ол сырып э...елген.
– Бо стол кырында ...евип турар мөгени кым чаз...н чүве боор?
– Оглум школада шеверлер бөлгүмүндө өөренип турар. Ооң чазап эккелген чүвези-дир ийин. (О. Сувакпиттии-биле.)

31. Схемалар ёзугаар дорт чугаалыг домактардан чогаадып бижичер.

1. А: «Д» – деп, а.	3. «Д – деп, а – Д».
2. «Д – а, – д?» – а.	4. «Д – дээш, а: – Д» – а.

32. Чүнү *цитаталар* дээрзин сактып чугаалаңар. Сураглыг кижилер чугаалаан 3 цитатадан тып бижээш, оларның уткаларын, бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

33. «Солун ном» деп темага кыска чогаадыгдан бижичер. Чогаадыгга боттарыңарның бодаалдарыңар, үнелелиңер болгаш шүгүмчүлелиңер киирериңерде, номдан оларны бадыткап турар сестерни болгаш домактарны ажыглаңар.

§ 4. Чагырышпаан нарын домак.

Чижек бүрүзүндө домактарны аянын номчуңар.

1. Эргим өңүк, өөредилге чылының эгелээни-биле байыр чедирип олур мен. (Ю. Гагарин.)

2. Оттуң улуу аажок, папштың изээни кончуг. (О. Саган-оол.)

3. Аъттарлыг партизаннар деревняны бүзээлевиткен, ынчаарга бистиң взвод Чолдак-Степанның турлаан таварты кожазында бажыңнарның дээвииринче болгаш даг баарынче боолай бергеннер. (С. Тока.)

4. Ол ужу-кыды көзүлбес эртеги улуг хоорай тайбың хүнүн эгелээн, машиналары, чурттакчылары хайынган. (М. Шолохов.)

5. Хурал доозулган соонда, шалыпчыларга кино көргүскен. (С. Сарыг-оол.)

6. Шеми, Чыргакылап азы Хөндергейлеп ашкан бистиң араттың аъттыг Кызыл Шериивистиң кол күжү бистиң-биле маңаа, Бора-Шайга, баштажыр деп болчаавыс бар болгай. (С. Сарыг-оол.)

7. Бир эвес Венера баар болзуңарза, бир олут бар-ла харын. (В. Хөвөңмей.)

Бедүүн болгаш нарын домактарны тывыңар. Нарын домак бүрүзү каш-каш бедүүн домактардан тургустунганын тодарадыңар. Нарын домак бүрүзүндө бедүүн домактарның грамматиктиг ооргаларын тывыңар.

Кандыг домакты бедүүн домак дээрил? Кандыг домакты нарын домак дээрил?

3-кү домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

34. Номчуңар. Бедүүн болгаш нарын домактарны айтыңар. Кандыг домакты чагырышпаан нарын домак дээрин сактып чугаалаңар. Чагырышпаан нарын домак бүрүзүндө бедүүн домактар чүнүң дузасы-биле каттышкан-дыр? Хөй сектер орнунга кандыг үжүктөр херегин чугаалаңар.

1. Улуг-Хемниң ам суу сыык. Үнү чинге, даажы дунук. (С. П.)

2. Хүн ам-даа ашп...н болду, ындыг-даа болза сырынның соогу сүргей. (О. С.)

3. Иви фермазының мурнакчы кадарчыларының бирээзи комсомолчу Лиданы чон хүндүлээр. (Л. Ч.)

4. Авам мээң-биле черле сүмелешпес чүве, ынчангаш ол айтырыг мени серт кыл...ан.

5. Куш ...өлү каяа-даа ужар, кижиги ...өлү каяа-даа чоруур. (Үл. д.)

6. Аалдан элээн ыр...кта бир каът бар, а ооң б...жында пөштер өскелеринден

илейти-ле ылгалдыг, чоон-чоон. (С. С.)

7. Тарас бөгүн Тываа келгеш, чыраа, саяк аъттар мунуп, чындычнадып турган болза аар! (Б. Х.)

8. Сылдыстар шагда-ла четчи берген болгаш Чеди-Хаан өг дөрүндө турган.

9. Күскү хүннүң сарыг херелдеринден Хадылыгның делгем ховуларында кызыл-тастар хоор-сарыг өңүт болуп, шаттан ишкээр

каккан эртенги салгын-сырын аайы-биле ээремнелдир чалгып тургулаан. (Х. О.)

(Х. О.)

Эвилелдер дузазы-биле каттышкан чагырышпаан нарын домактарны ушта бижээш, кол сөс, сөглөкчизин тывыңар.

35. Номчуңар. Домактар чүнүң дузазы-биле каттышканын чугаалаңар. Салдынмаан бижик демдектерин болгаш нарын сөстөргө, артынчыларга дефис-терни салбышаан, дүжүрүп бижиңер.

1. Алды ай эки даа үе. (О. С.) 2. Дем-не апкан хүннүң хаяазы өшкөлөк ону чүк чүктөн караңгы дуй ап келген. 3. Хар биле холушкан чаъс дымырадып хат шуурган элезин-биле кады хоорайның кырын дуй ап келген ийи чаңгыс кижилер чаглак дилеп, ыңай бээр чүгүрүшкен тур. (С. Т.) 4. Чайыктаан чаъс эрте хонду чавыс булут тарай көштү кезээкиниң кызыл хүнү херел чырыын чадывытты (А. А.) 5. Дүъш четкен хүн даа бедээн оруум чартыы төнүп каап тыр. (С. П.)

Бижик демдектерин чүгө салганыңарны тайылбырлап чугаалаңар.

36. Дараазында бөдүүн домактарны чагырыштырбас эвилелдерниң дузазы-биле чагырышпаан нарын домактар болу бээр кылдыр тургузуңар. Дүжүрүп бижээш, биче сектерни салыңар. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктөрни кириңер.

1. Арыг ишти кара...гылай берген. Дамырак суг чаны...га одаг-ланып алдым. 2. Хүн көстүп келген. Чаъс ам-даа үр...үлчүлөвишаан. 3. Автобус казыр...ыландыр халдып орган. Маадыр-оол сонга ө...үр чамдык черлерни эскербээн болган. 4. Удавас район төвү...ге хөл-шыдыраа маргылдаазы болур. Аңаа бистин школавыстан 5 кижигиржир. 5. Ийи мөгениң хүрежи узамдыгып туруп берген. Эгин содактарын уштуп каапкан. 6. Терек бажында ...ээлдиген ...дип олур ирги бе? Иезинден аскан кулун киштеп тур ирги бе? 7. Кара-Дашта хая ...епсип тур боор. Динмирээшки...иг чаъс кел чыдыр боор.

37. Номчуңар. Эвилелдерлиг болгаш эвилелдер чок чагырышпаан нарын домактарны айтыңар. Эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домактарны ушта биживишаан, салдынмаан бижик демдектерин салыңар. Оларның адаан шыйыңар, кайы бөлүккө хамааржырын айтыңар.

I.

— А силерниң ында ыттар хөй бе?

— Ыттар бар-ла ынчалза-даа ызырбас чүвөлөр.

Метелица аскырын дужап кааш, оол-биле байырлажып чарылгаш, хем дургаар орук-биле чорупкан. Орукчугаш оң талаже барган болган ынчалзажок кадарчы оолдуң сүмезин бодап, сигенин кезип каапкан шынаалап кел чораан а оон ыңай бажыңнарның арты-биле чорупкан. Суур шагда удаан оттар өшкен. Ээн болгаш ыржым

садтарда хаталарның саваң крышалары арай боорда имирерип көстүп а чоокта чаа ногаазын казып аппаратан черлерден шык чыт кээп турган.

Метелица лама садының будуп каан хериминге келген. Ону даап чок арта халый берген. Сад будуктуг, шыргай ынчалза-даа бүрүлөр дүжүп калган болган. Хенертен ол солагай талазында чырык соңга көрүп каан.

Каш минута болгаш Метелица яблоко сыптарының артынга, мырыңай соңга дужунга келгеш, өрээлде болуп турган бүгү-ле чүүлдерни харамдыгып дыңнаалавышаан, сактып ап турган. (А. Фадеевичи-биле.)

II.

1. Күскү хүн даглар артынче ажытталган болгаш эзим ишти хелегелиг караңгы аппаратан. (Х. О.) 2. Бир болза ожуктуг будуктар аразында чаштынып удаан үгү көргөш, олче шоглаары-биле хамык куштарны медээлеп, кыйгырып турары ол бир болза аң көргөш, ону бүгүдеге чарлап турары ол. 3. Харлыг кыштың соогу хадып эртер кайгамчык май катап эргип келир. (С. П.) 4. Даш-Чалаң дээрге доскаар-ла а бажы мырыңай хензиг.

38. Эвилелдер чок 3, эвилелдерлиг 3 чагырышпаан нарын домактардан чогаа-дып бижирер. Чугула кижигүннериниң адаан шыйыңар, бижик демдектерин салганыңарны тайылбырлап чугаалаңар.

§ 5. Чагырышкан нарын домак.

Номчуңар. Карартыр парлаан домактар дараазында домактар-биле канчаар, чүнүң дузазы-биле холбашкан-дыр? Олар дараазында домактар чокка ол хевээр тускай хереглеттинип болур бе?

Хүн дүш чедө бергенде, төп кудумчуну куду кожаланчышкан чортуң ор бис. (О. Саган-оол.)

Кичээл бүрүзү онза солун бооп турганындан шуут-ла сундуга бергенимни билбейн барган мен. (С. Тока.)

Бир эвес мээң амыдыралым-биле таныжыксазыңза, мээң бо демдеглелдеримни номчуп көр. (К. Кудажы.)

Чагырышкан нарын домак деп кандыг домагыл?

39. Номчуңар. Бөдүүн болгаш нарын домактарны тывыңар. Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактарны айтыңар.

Адыр, акым! Кажан, каяа, сени баштай көргөн кижжи боор мен? Сактып чадап олур мен, бичии манап көрем. Орай күзүн авам сугга шөлээлеп чедө берген мен. Диинчээр өй. Кайы-даа бажыңга баарымга, эр улус Хөлдүг-Адыр дугайын чугаалажыр болду. Мени боо адып

билир сен бе дээр-даа кижилер бар. Чажыргаш чоор, мактангаш чоор, бичиимде ча-согунну холдан салбас чораан оол боор мен. Кырган-авам кедергей ча адар кижиге, ол мени өөредип каан чүве. Өг чанынга каарган каргырткайндыр эде бээрге, кырган-авам мени ынаар чорудупкаш, боду өг чанындан барааннап турар чүве. (М. Кенин-Лопсан.)

40. Номчунар. Тайылбыр болгаш кол домактарны айтыңар, оларның чугула кижигүннерин көргүзүңер. I бөлүктүн домактарын дүжүрүп бижээш, кол домактарга тайылбыр домактарны каттыштырган кожумактарның болгаш холбаа сөстөрүнүн адаан шыйыңар.

I.

1. Шивилиг унунуң тывалары орус чон-биле холбапкан болгаш, Улуг-Хемниң өске ырак-узак сумуларында араттарга бодаарга, элээн мурнакчы чон диртип турган. (К. К.) 2. Башка хөй янзы, бүдөр, бүтпес телевизилелдер көвүдээш, уйгу-даа келбестээн. (Б. О.) 3. Эйт-ханымче хүннүң изиг херели оя чип кирген ышкаш, хейде девидеп, чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, аңгадап олур мен. (С. Т.) 4. Даштыгаа үнүп кээривиске, хүн ам-даа ашпаан болду. (О. С.) 5. Үргүлчү суггарып турган болзуңза, терээң катпас-ла болгай. (Х. О.)

II.

Баштак-оол шагынче көөрге, сургуулдарны удудар өй чеде берген бооп-тур.

— Хүндүлүг тоолчулар! Магалыг чаагай чечен сөстериңер дээш, үлегер чугааларыңар дээш, чаптанчыг тоолдарыңар дээш өөрүп четтиргенивис илередип тур мен. Эки кижиге-биле таныжарга, карак чырыыр дижир болгай. Тоолчулар-биле сургуулдар таныжарга, угаан кирер деп бодаар мен. (К. Чамыяң.)

Кандыг домактарны кол домак, тайылбыр домак дээрин сактып чугаалаңар. Тайылбыр домактар кол домактарның кайызында турар-дыр?

41. Номчунар. Кол болгаш тайылбыр домактарны айтыңар. Тайылбыр домактарның янзыларын айыгыпшаан, олар кол домактарга чүнүң дузазы-биле, кандыг арга-биле каттышканын тайылбырлаңар. Дүжүрүп бижээш, бижек демдектерин салыңар. Тайылбыр домактарның адаан шыйыңар.

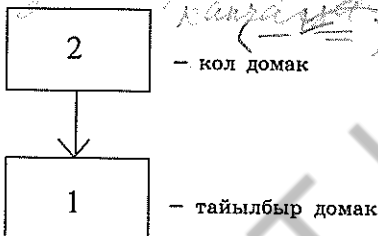
1. Дээр бүргег-даа болза ыңдыг кончуг соок эвес болган. (О. С.) 2. Бир хүн Лопсанчап өө...ге хөндүргө септеп олурган чүге дээрге удавас тараа тар...р үе келир. (С. Т.) 3. Чүс-чүс чүрек эптиг болза чүү-даа чүве дескешпес-тир. (О. О.) 4. Сеткилимде сылдыс кыпкан черим болгаш чуртум бо-дур. (А. А.) 5. Ынчалза-даа шыг...п алган хүлбүзү ону бир-ле каракка көзүлбес кижиге кымчы-биле улдапкан

ышкаш чанында ...өктүрнү сыр кара маң-биле халып ажа берген. (С. П.) 6. Илдирмаа арга иштинге дыка хандыр ырай бергиже Адыгжының ырлаары арганы чаңгыландыр дыңналып кээп турган. (С.) 7. Чер чыр...ры-биле аңчылар аъттаныпкан. (Л. Ч.)

5-ки домактың схемазын кылыңар.

Үлегери: Дээр биргег-даа болза (1), ындыг кончуг соок эвес болган (2).

Схемазы:

42. Аяңныг номчуңар. Шүлүкке аттан тывыңар. Утказын чугаалаңар. Чагырышкан нарын домактарны айтыңар. Тайылбыр домактарның яңызын база олар кол домактарга канчаар, чүнүң дузазы-биле каттышканын тодарадыңар.

Шүүдеп чорааш бүдүргөн иш
 Чүгле хүннеш болбазын дээш,
 Чүс чыл кылыр үүлени
 Чүрээң боду шилип алзын.
 Каш-даа удаа шилизиге,
 Хамык ажыл бүрүн дөмей:
 Карак кызыл өөренирин,
 Хандыкшыырын сенден негээр.
 Шүшпөң болгаш чалгаа болза,
 Чүү-даа ажыл дек бүтпес.
 Чүрек биле чүткүл турда,
 Шүүтсүнер чүве турбас.

Ю. Кюнзегеш.

1-ги домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Карартыр парлаан сөстүң тургузуун сайгарыңар, тургустунган аргазын тодарадыңар. Шүлүкте синонимнерни тыпкаш, ушта бижип алыңар.

43. Кожумактарның, эвилелдерниң болгаш холбаа сестерниң дузазы-биле каттышкан тайылбыр домактарлыг дөрт-дөрт чагырышкан нарын домактардан чогаадып бижиңер. Кол болгаш тайылбыр домактарның чугула кежигүннерин шыйыңар. Бижек демдектерин салганын тайылбырлаңар.

§ 6. Хөй кезектерлиг нарын домактар дугайында билиг.

44. Номчунар. Ийи бөлүктүн кайызында чагырышпаан, кайызында чагырышкан нарын домактар киригенин тодарадыңар. Домак бүрүзү каш бөдүүн домактан тургустунганын чугаалаңар.

I.

1. Кылын хар эрэн, чер карарып, көк үнүп келген. (*Ч. Айтматов.*) 2. Күскү бүрү тоглап дүжүп, Танды бажы харлай берген, далай кыдыы чеңней берген. (*О. Сувакпит.*)

II.

1. Ол бурунгу чылын башкы институтун доозуп турда, чамдык башкылары аңаа артып кал деп сүмөлөп турда-ла, боду ынавайн бээр чедип келген. 2. Школаже чоокшулаан тудум, Долгармаа бодун шөлөөн туттунарын оралдашса-даа, чайгаар сагыжы хөлзөөш хөлчөк болган. (*Б. Ондар.*)

Домактарны дүжүрүп бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Чагырышпаан нарын домактын иштинге утка талазы-биле дең эргелиг үш болгаш оон-даа хөй бөдүүн домактар туруп болур. Үш болгаш оон-даа хөй кезектерден (домактардан) тургустунган домактарны хөй кезектерлиг нарын домактар дээр. Чижээ: 1. *Арны-бажым куруг довурак, чүгле карактар кылаңнаар, думчуум кыры шуут-ла изиңнээр чүве дивес сен бе?* (*А. Даржай.*) 2. *Чүц-даа амытан келген болза, ооң сеткили хомудавазын дээш, эртен чоруурумда хлеб кескиндизин көскү черге арттырып каан мен.* (*К. Аракчаа.*)

Баштайгы домак утка талазы-биле дең эргелиг үш бөдүүн домактан (бирги домак – *арны-бажым куруг довурак*, ийиги домак – *чүгле карактар кылаңнаар*, үшкү домак – *думчуум кыры шуут-ла изиңнээр чүве дивес сен бе*) тургустунган хөй кезектиг чагырышпаан нарын домак.

Ийиги домак *хлеб кескиндизин көскү черге арттырып каан мен* деп кол домакка хамаарышкан ийи тайылбыр домактыг, хөй кезектиг чагырышкан нарын домак. Ында бирги домак – *чүц-даа амытан келген болза* – даар байдалдың тайылбыр домаа, ийиги домак – *ооң сеткили хомудавазын дээш* – чылдагаанның тайылбыр домаа.

§ 7. Хөй кезектерлиг чагырышпаан нарын домактар.

45. Номчунар. Бөдүүн болгаш нарын домактарны тывыңар. Хөй кезектерлиг чагырышпаан нарын домактарны ушта бижээш, каш бөдүүн домактардан тургустунганын айтыңар. Оларның чугула кижигүннериниң адаан шыйыңар.

Ол дүн уйгу чок эрткен. Чугаа үргүлчүлээш турупкан. Даалга солун, кижини ол чайгаар хандыкшыдыптар, ыңдыг херекке киржири, шылгараары кымга күзенчиг эвес боор. Оон өске талазы база бар. Дайындан ырбаан кижиге дээрге ёзулуг дайзын-дыр. Аңаа алдар-ат-даа, амы-тын-даа херекчок, ол чүдөн-даа чалданмас. Ооң ок-боолуг болуру чугаажок. Менде боо аймаа чок, а эжим мүн-не ланчыылыг, демин чаа лейтенант тудуп көрүп турган. Ынчалза-даа кижиге боо аннып деп чүве ыңдыг амыр бе, ол дээрге тайганың аңы эвес-тир, бо айтырыгларга элээн-не муңчулдувус. (*С. Сүрүң-оолдуу-биле.*)

Хөй кезектерлиг чагырышпаан нарын домактарда бөдүүн домактар кандыг арга-биле каттышканын чугаалаңар.

46. Номчунар. Сөзүглелдиң хевирин болгаш кол бодалын тодарадыңар. Ында хөй кезектерлиг чагырышпаан нарын домактарны тывыңар. Оларда каш бөдүүн домак барын айтыңар. Бижик демдектерин (биче сектерни) четчелевишаан, дүжүрүп бижиңер. Домак бүрүзүнүң чугула кижигүннериниң адаан шыйыңар.

Шала часкаар кыштаг база тускай чурумалдыг. Аал коданы-ның хары эрип, ыжык черлер бусталып турар, серилерде мөңгүн соруулдардан кылаң дамды, частың шыгының дыңзыг согулглары дег, дыңналгылаар. Шыксыг агаар безин өдексиг. Кыжын шоолуг көзүлбес бора-бора куштар карандыларда чемнеп, мижирешкен, чаш хураганнар алгырышкан, анайлар көржең кырында дешкилешкен турар. «Бо-ла бүгү көдээ черниң катаптаттынмас чурумалын, аялганы мен эккелдим» дээнзиг, эрте частың медээчизи — тааннар өөр-өөр болуп алгаш, мээстерни эргий ушкулаар. (*К. Кудажы.*)

47. Дүжүрүп бижиңер. Домак бүрүзү каш бөдүүн домактардан тургустунганын айтыңар. Ушкү домактың долу синтаксистиг сайгарылганын кылыңар.

1. Амыдырал оюнчук эвес болдур ийин, ында кудургай дөвүн-чүктөр-даа бар, ханы хооргал оңгарлар-даа бар, хайым калчаа саарыглар-даа бар. 2. Долзаттың эриннери билдирер-билдиртпес шимчеп чыткылаан, ол дүжөп чыткан, ооң дүжүнге ногаан шык көзүлген, ийи алдын шокар ховаганнар чечектер баптап сывыржып чораан. 3. Хамык күжүмнү бодалга бодаарынче үндүрүшкен турган мен, артында-ла бажым аартап келген, шагзырап келгеш, орунче калбаш кээп ушкан мен. (*А. Даржай.*)

48. Номчунар. Чедир салдынмаан бижик демдектерин болгаш хөй сек орунуга чогуур үжүктөри кирибишаан, дүжүрүп бижиңер. Сөөлгү домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Улуг кижиге хонукта чеди шактан эвээш эвес үе ...ургузунда удуур ужурулуг. ...ыштаныр хүннерде удуур үени тос шак чедир узадыр ынчан күш болгаш энергия катап тургустунар нерви системазы ...ыштаныр. Ынчалза-даа хөй үеде удуурун чаңчыл болдурбас ол чорук кадык кижиге харын-даа хоралыг чүгө дээрге кижиниң суларгай, чалгаа болурун ...ендедиң, организмни шагзыргай болдурар.

Удуур мурнунда ийи шак бурунгаар чөмөннөй, удуур ...етинде хөлүн эрттир чөмөннөй болбас. Ол ышкаш орунга чыдып алгаш номчуттунуп болбас ол карак шоозунга хоралыг ооң-биле кады номчаан чүүлдер кижиниң удуй бээринге шаптыктаар азы дүжөдө бээр. (*«Дыштанылга болгаш кадыкшыл»* деп номдан.)

49. Номчунар. Сөзүглелге аттан тывыңар, кол бодалын тодарадыңар. Бөдүүн болгаш чагырышпаан нарын домактарың тывыңар. Чагырышпаан нарын домактарың иштинден хөй кезектерлиин ылгаңар.

Мээң суурум, черле ынчаш, кайы хире чараш чаагайыл? Таптыг бодап көөрүмгө, бо чырык өртемчейде ол дег чараш, ол дег ногаан, ол дег эргим, чылыг, чырык суур тывылбас хире. А ооң чону дег хөглүг, эвилең-ээлдек, ажыл-ипчи кижилер бо чырык чер-делегей кырындан тыптыр бе? Мен бодаарымга, черле кандыг-ла болду, олдаа чигзинчиг-ле боор. Шынап-ла ындыг бе?

Бистиң суурларывыс бистерге эң-не чараш, бистиң чаңгыс чер чурттугларывыс эң-не онза, эң-не кижизиг. Ында кижиге маргыжар чүве чок. Мээң суурум дөмөй-ле чараш, ол чүглө мээңи-дир, ол чүглө чаңгыс меңээ чараш. Сээң сууруң база дыка чараш, ол дээрге чүглө сээң төрөөн чериң-дир. Бистиң суурларывыс дег эргим черлер кайда-даа чок, бистер бот-боттарывыстың хоорай, суурларывыска хөлчөк ынак бис, бистиң ол ынакшылывыс каттышкаш, чаңгыс улуг Ада-чуртка ынакшылды тургузуп турар. Төрөөн черлеривисти, ында чурттап турар, чажывыстан таныырывыс кижилерниң эргим овор-хевирин черниң ыраанга, дээрниң хиндинге, далайның дүвүнге-даа чораш, чүрээвиске камны-биле шыгжап чоруур бис.

Кижиге, шынап-ла, төрөөн аал-ораны-биле күштүг, ооң сорунзазы кайы ырактан бодунче чыыра тыртып чоруур. Даглар, хемнер ажылдыр оларның ак-көк ыштары бистиң чүрекеривисти чылдып чоруур. (*А. Даржайны-биле.*)

Хөй кезектерлиг чагырышпаан нарын домактары ушта бижээш, чугула кежигүннерниң адаан шыйыңар.

Чогаалчының төрөөн суурун болгаш ооң чонун тодарадып чоруур сөстөри ийи бөлүк кылдыр ушта бижиңер.

50. Төрөөн сууруңар (хоорайыңар) дугайында чогаадыгдан бижиңер. Чогаадыгны бижириңиң мурнунда сууруңар, ооң чонунуң дугайында эргежок чугула материалды чыып алыңар. Аңаа сууруңарның хоочун чурттакчыларының чугаазын, экономика болгаш културазының өзүлдезин көргүскөн материалдарны, солун-сеткүүлдерге үнгөн чүүлдерни ажыглап болур силер. Баштай чогаадыгның планын тургузуп алыңар. Херек черлерге чагырышпаан нарын домактарны ажыглаңар.

51. Баштай тускайлаан байдалдарлыг бедүүн домактар, ооң соонда нарын домактар апаар кылдыр дараазында домактарны чедир бижиңер.

Үлегери: *Мерген бодалганы бодааш... – Мерген бодалганы бодааш, шүлүктү шээжилеп алган. Мерген бодалганы бодап алган, бис кинолап чорупкан бис.*

1. Күс дүшкен... 2. Машина доктаагаш... 3. Аңчы одагны кывыскаш... 4. Садыгжы садыын хаггаш...

§ 8. Хөй тайылбыр домактарлыг (кезектерлиг) нарын домактар.

52. Номчунар. Чижек бүрүзүндө каш, кандыг домактар бар-дыр? Оларның кайызы кол, кайызы тайылбыр домактар-дыр? Кандыг тайылбыр домактарыл?

1. Шай ижип олурувуста, Семдерек ээре бээрге, аякта шайын тургузуп кааш, ачам үнө халыды. (*М. Кенин-Лопсан.*)

2. Бир хөлдүң хөй кужун хоюзуптар болзуңза, олар дигии-биле ужуп үнүптерге, дээр көзүлбейн баар. (*С. Сүрүң-оол.*)

3. Оглум шаа төнүп, оңгап-кагаан боор дээш, орук аксынга изиг шай тудуп алгаш, манап туруңда, чаның-биле чүгле хирт диди чоп. (*Е. Танова.*)

Мында кол болгаш тайылбыр домактарның чугула кижигүннерин айтыңар. Тайылбыр домактар кайы домактарга хамааржыр-дыр, боданыңар.

Чагырышкан нарын домактын иштинде кол домакка хамаарышкан ийи азы оон-даа хөй тайылбыр домактар туруп болур.

Чагырышкан нарын домакта элээн каш ындыг тайылбыр домактар кол домакка хамааржырындан аңгыда, бот-боттарынга хамааржып, бирээзи ескезин тайылбырлап база болур.

1. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактар дараалаштыр, бирээзи ескезинге чагырткан кылдыр кирген, туруп болур. *Бир эвес даң аткалак турда (1), оттуп келбээн болзусса (2), (Сүрүңмааның) холу чок болур ийик (3).* (*С. Тока.*)

Бо чижекте ... (Сүрүңмааның) *холу чок болур ийик* (кол домак), ... *оттуп келбээн болзувусса* (кол домакка хамаарышкан даар байдалдың тайылбыр домаа), *Бир эвес даң аткалак турда* (кол домактың тайылбыр домаанга хамаарыштыр даар байдалдың тайылбыр домаа).

Домактың схемазы:

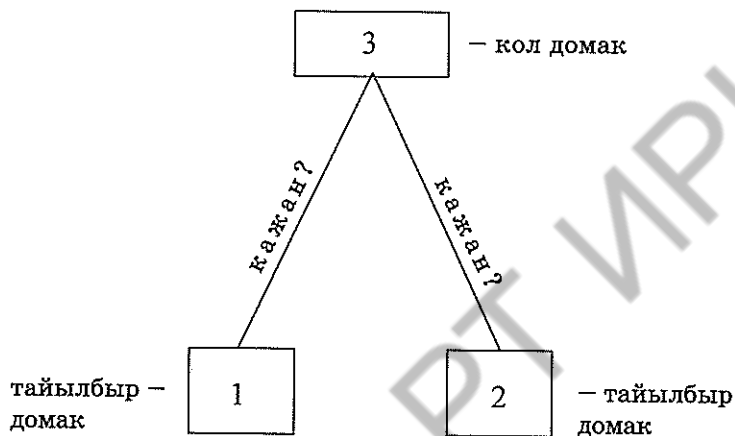
II. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактар чаңгыс аймак бооп болур, чаңгыс аймак эвес бооп болур:

1. *Кааң эртен эмге-тикчок куш кидин ырлажы бергенде (1), хөлегелиг черлерниң оът-сигенинде шалың кургаваанда (2), отряд походче цнүлкен (3).*

2. *Сигенчилерниң ол бөлүп каан сигенин дарый дажып албас чүве болза (1), башкы хар чааптары билек (2), сыын, буур, элик куруг кааптар (3). (М. Кенин-Лопсан.)*

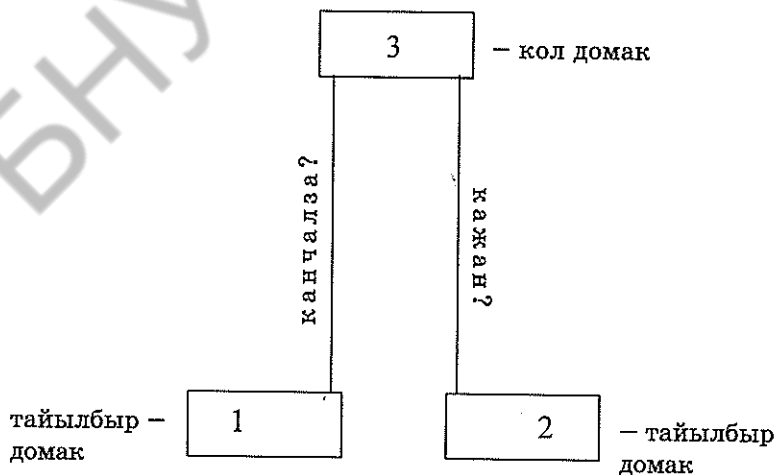
Бирги домакта үениң чаңгыс аймак тайылбыр домактары бар.

Домактың схемазы:

Ийиги домакта даар байдалдың тайылбыр домаа биле үениң тайылбыр домаа – чаңгыс аймак эвес тайылбыр домактар кирген.

Домактың схемазы:

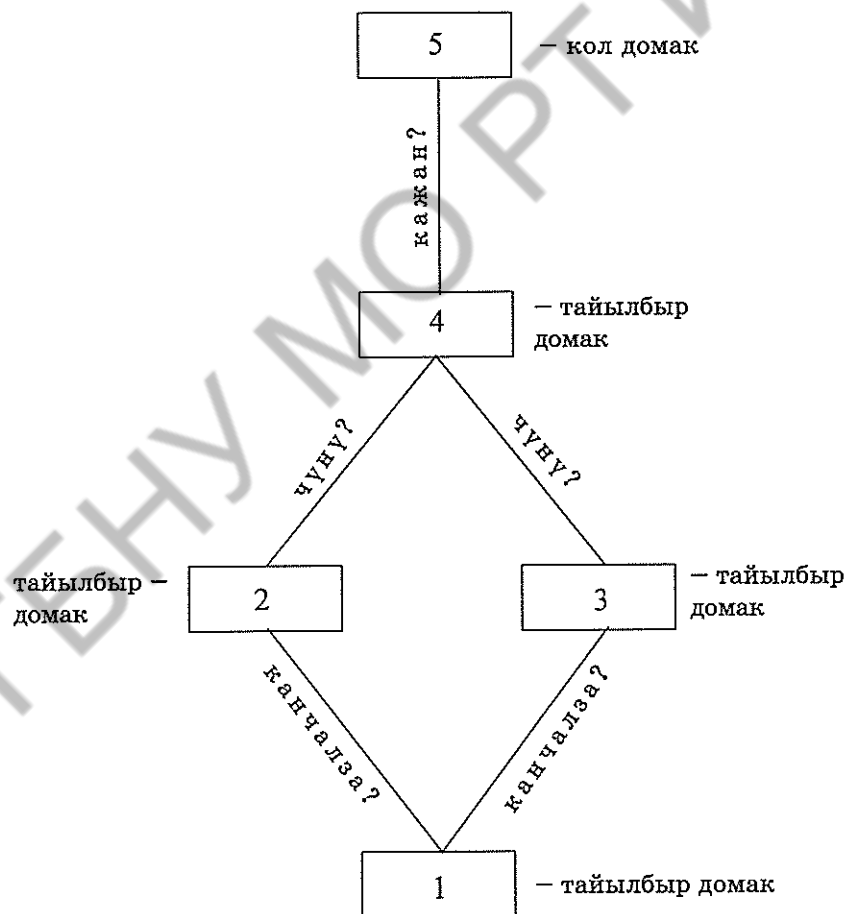
III. Чагырышкан нарын домактың кезектери аразында чагыржылга-даа, деңежилге-даа хамаарылгалыг туруп болур:

1. Байдал бергедээр болза (1), бис кайын ажырап (2), бот-боттарывыска дузалажы бээр бис (3) деп бодай кааптарга (4), сагыжын өйүп чораан бодалдар арлы хона берген (5).

2. Кыш дүжүп (1), кылын хар чаап (2), соок ажыңнадып турар апарганда (3), элик оглу эки доругуп өссүн дээш (4), аңаа ыргылчы сизген апарып берип турар силер деп (5) башкывыс биске чагыды (6).

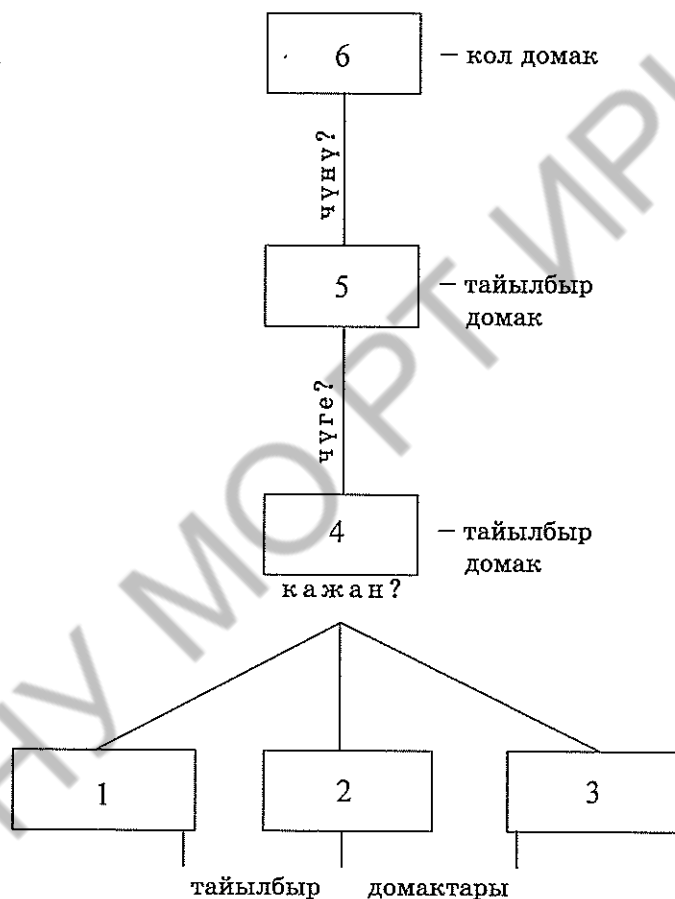
Баштайгы домакта 2-ги болгаш 3-кү домактар 4-кү домакка хамаарыштыр чаңгыс аймак немелдениң тайылбыр домактары бооп турар. Мында 5-ки домак кол домак, 4-кү домак үениң тайылбыр домаа, 1-ги домак даар байдалдың тайылбыр домаа.

Домактың схемазы:

Ийиги домакта 1, 2, 3 – үениң тайылбыр домактары, 4-кү домак сорулганың база 5-ки домак немелдениң тайылбыр домактары, 6-гы домак – кол домак.

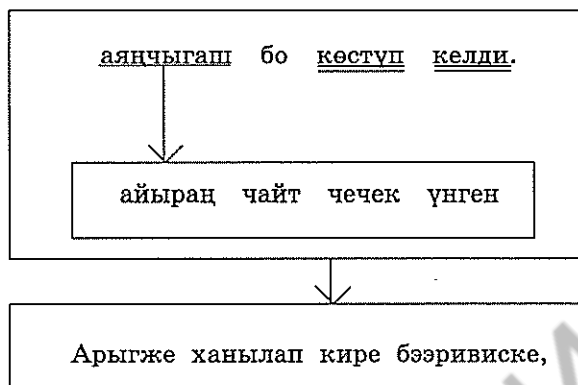
Домактың схемазы:

IV. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактар кол домактың аңгы-аңгы кезигүүнөринге хамааржып, оларны тайылбырлап делгереткен туруп болур: *Арыгже ханылап кире бээривиске (1), айыраң чайт чечек үнгөн (2) аяңчыгаш бо көстүп келди (3).*

Бо домактың 1-гизи үениң тайылбыр домаа, 2-гизи – тодарадылганың тайылбыр домаа, 3-күзү – кол домак. Тодарадылганың тайылбыр домаа кол домактың кол сөзүн тайылбырлап чоруур.

Домактың схемасы:

53. Чагырышкан нарын домак бүрүзү каш, кандыг бөлүктүн тайылбыр домактарындан тургустунганын тодарадыңар. Баштайгы ийи домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Метелица хайгыылче үнүп турда, бо дүнөдөн ол черле эртпейн кээрин Левинсон дужааган. 2. Метелица дайзынның холунда киргендир деп бодал Левинсонну улам хаара тудуп бар чытса-даа, аңаа улус шоолуг-ла бүзүревейн турган. 3. Левинсон адак сөөлүндө чоруур деп дужаалды бериптерге, ол дужаал-биле кады бүгү түрегдел болгаш качыгдал читкен чүве дег. отряд кедергей хөлүг апарган. 4. Адактың соонда ол бодалынга бүзүрөй бергенде, чурттаар мен бе, өлүр мен бе деп айтырыг ону сонуургатпастай берген. 5. Метелица ону чедир боданып четтикпээнде, эжик ындында шимээн үнгөн соонда, хаалганың дээги адырлы бээри билек, бооларлыг, чүвүрлери лампастарлыг¹ ийи казак кирип келген. (А. Фадеев.)

Дужаалды, хөлүг деп сестерниң тургузуун сайгарыңар.

54. Чагырышкан нарын домактарны номчуңар. Оларның составында каш домак бар-дыр? Тайылбыр домактарны тывыңар. Кандыг тайылбыр домактарыл база кайы домакка хамааржып турарын тодарадыңар.

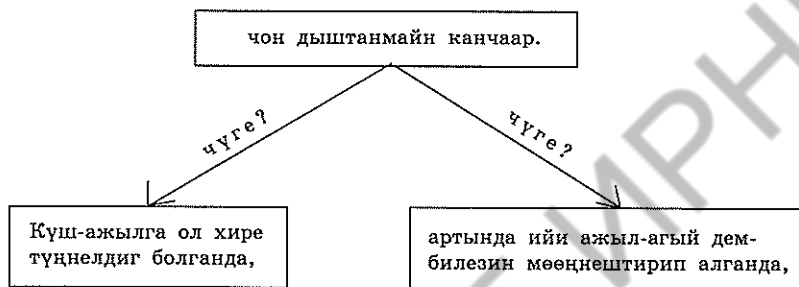
1. Оон ыңай онза санал чок болурга, кылган ажылдың түңнели чүүлдүг дээш, илеткелди бадылап кагды. (С. Т.) 2. Улустуң аас чогаалын сайгарып көрүп турарымга, олар шуптузу шыңгыы дүрүмнерлиг деп чүве мээң мурнумга ажыттыңан. (С. Т.) 3. Хүн аяс-даа турза, ол дагның хөрээнче үнө берген болгаш, сырынның соогу кончуг. (О. С.) 4. Күш-ажылга ол хире эки түңнелдиг болганда,

¹ Лампас – шериг чүвүрнүң ийинде каасталгалыг минчиг.

артында ийи ажыл-агый дем-билезин мөөңөштирип алганда, чон дыштанмайн канчаар. (С. Т.)

Баштайгы 3 домактың схемазын кылыңар.

Үлегери: Күш-ажылга ол хире эки түңнелдиг болганда (1), артында ийи ажыл-агый дем-билезин мөөңөштирип алганда (2), чон дыштанмайн канчаар (3).

55. Чижек бүрүзүндө кол болгаш тайылбыр домактарны айтыңар. Домак бүрүзү хөй тайылбыр домактарлыг (кезектерлиг) чагырышкан нарын домактың кайы бөлүүнгө хамааржыр-дыр, чугааланаңар. Дүжүрүп биживишаан, чедир салдын-маан бижик демдектерин салыңар.

I.

1. Элээн хонуктар эрткен соонда Долзат фермадан кежээ чедип келгенде ону ооң бажыңының эжиинде Алдын-кыс манап олурган. 2. Чүректе ол шыгжагны коптарар чүве болза үрде болган чүүлдер безин бөгүн чаа болуп турар чүве дег сагышка ол олчаан, шагда эрткен өөрүшкү, муңгаралды катап хайныктырып-даа келир. (А. Даржай.)

II.

1. Олар ам тодуг, илбер-самдар-даа бол эр апарган оолдары чанынга көстүп олурарга Сүлдем ирей-кадайның сеткили дыш тыныжы ажык болган. 2. Дээр бүргээрге чаашкын частап келирге кургаг хат үзе шаап кааптар. (К. Кудажы.)

III.

1. Иешкилер тараа шөлүндөн челзип үнүп кээрге Тестиң уну ам оларның мурнунга көк кожаа шөйлүп чоруткан дег көстүп келген. 2. Доржу үнүп кээрге өгден кижини үнүп келгенин эскерип, уруг олче хая көрнүп келген. 3. Бо чылын кирбезимзе өөрөнмес мен деп хей-ле сөс эткен сен. (М. Хайдып.)

56. Номчунар. Чижек бүрүзүндө бөдүүн домактарны кожумактар, холбаа сөстөр болгаш эвилелдерни ажыглап тургаш, чагырышкан нарын домак кылдыр бижиңер.

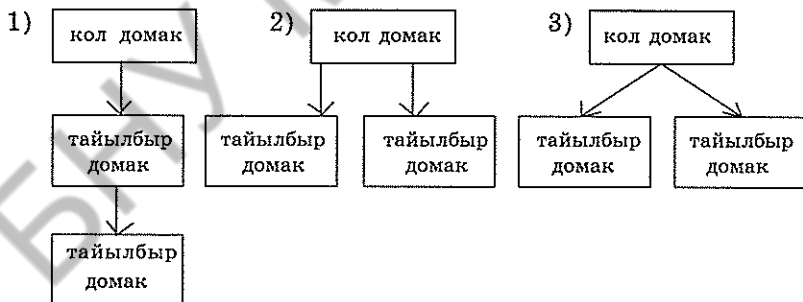
1. Көжүп келген бис. Силер бажында чок болдунар. Кожанардан айтырдывыс. 2. Талыгыр ырак чаттыла берген шынаага хап келдивис. Чаъс хөй чагган. Оът-сигенниң тереңи хөлчок. 3. Дүүн кежээликтей хүн мырыңай чүгүрүүңге кире берген. Инек саап тур бис. Аалывыс коданынга аъттыг улус шапкылажып келди.

57. Номчунар. Кол болгаш тайылбыр домактарны айтыңар. Чүнүң тайылбыр домактарыл, тайылбыр домак бүрүзү кайы домакка хамааржып, кайызын тайылбырлап турарыл, чугаалаңар. Хөй сектер орнунга кандыг үжүктөр бижиңирин тайылбырлаңар.

1. Чылыыры-биле аштаарывыс улам улгадыр болза-даа, эктивисти чайның хүнү чылыдып турары-биле бис-даа ооң-биле дирлип үнөр бис. 2. О...уң көзү ам-даа өшпээнде, ...үндүктөн сылдыстар чырып турда, ак сеткилдиг чылгычыларның аразыңга, авамның ...искээниң кырыңга дыка-ла ...ааланчыг. 3. Ооң орну...га эртен даң бажыңдан кежээ хүн ашкыже чедир, аар-берге ажыл кылып турза, ол дээре болгай, авай. (С. Тока.)

3-кү чижекте домакты дүжүрүп бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын болгаш схемазын кылыңар.

58. Дараазында схемалар ёзугаар чагырышкан нарын домактардан чогаадып бижиңер. Бижик демдектерин салганыңарны тайылбырлап чугаалаңар.

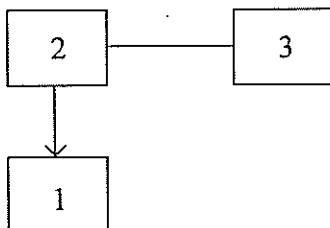

§ 9. Хөй кезектерлиг чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар.

Нарын домактарның нарын хевирлериниң бирээзи чагырышкан болгаш чагырышпаан кезектерден тургустунган нарын домактар болур. Олар бижимел-даа, аас-даа чугаада хөй хереттинип турар. Чижев: 1) *Көрүп чыдарымга* (1), *адыг аксын*

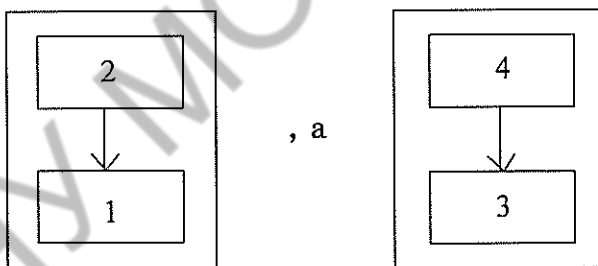
хөлчөк аазадыпты (2), диштери артында кызыл ышкаш болду (3). (К. Аракчаа.)

Бо домак үш кезектен тургустунган: үшкү домак баштайгы ийи кезектен тургустунган чагырышкан домакка чагырышпаан хамаарылгалыг. Ону схема-биле мынчаар көргүзүп болур:

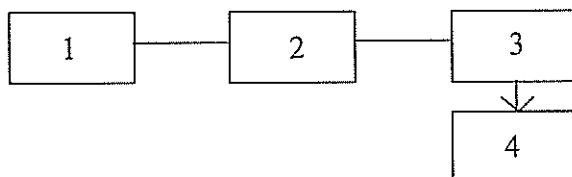
2) Даң агарып келгенде (1), Долзат оттуп келген (2), а дашкаар цнцп кээрге (3), эртенги сериин олче бодунуң шыксыг тыныжын црцп келген (4). (А. Даржай.)

Бо домак ниитизи-биле ийи кезектен (бирги кезээ – Даң агарып келгенде, Долзат оттуп келген, ийиги кезээ – дашкаар цнцп кээрге, эртенги сериин олче бодунуң шыксыг тыныжын црцп келген) тургустунган чагырышпаан нарын домак болур, өскээр чугаалаарга, чагырышкан ийи домак чагырышпаан домак кылдыр каттышкан. Ооң схемазы:

3) Орук кылаң, асфальтылыг-ла болгай (1), ынчалза-даа ону эдерип чоор мен (2), кижиги туруптар (3), чүге дээрге даш кыры-биле кылаштаар (4). (С. Сүрцү-оол.)

Бо домак дөрт кезектен тургустунган: баштайгы ийи домак сөөлгү ийи кезектен тургустунган (3, 4-кү) чагырышкан домакка чагырышпаан хамаарылгалыг, ооң схемазы мындыг:

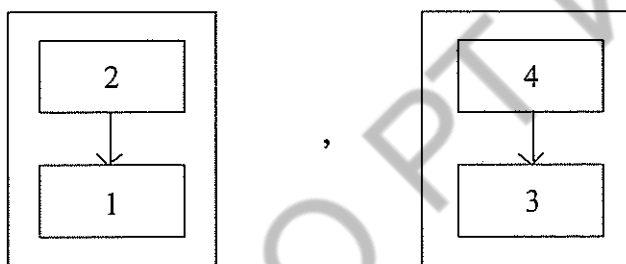

59. Чедир салдынмаан бижик демдектерин четчелевишаан, домактарны дүжүрүп бижинер. Домак бүрүзү каш кезектен тургустунганын дугаарлаңар, кол сөс болгаш сөглекчилерин шыйыңар.

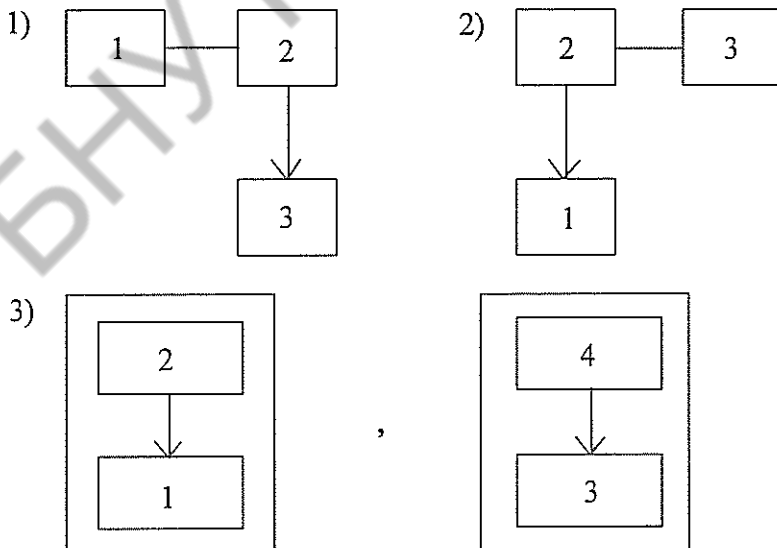
1. Кашпалга кире бээривиске кыдыгларын чалым хаялар дуглаан өрү көөрге чүгле дээр көстүр. 2. Чечектер шала хирелиг-даа бол мээң белээм-дир танышканывыстың тураскаалы кылдыр мону хүлээп ап көр. 3. Орук дээрге тайгаже чоокшулаан тудум улам-на баксыраан оңгул-чиңгил, сай-дажы дам-на барды. 4. Сыгыт-даа, ыыт-даа дыңна-лыр аза берген боор дээш соондан дилээр деп турувуста барааның көстү берди чүнү кускуннап турдуң? (С.Тока.)

Баштайгы үш домактың схемазын кылыңар.

Үлегери: Кашпалга кире бээривиске (1), кыдыгларын чалым хаялар дуглаан (2), өрү көөрге (3), чүгле дээр көстүр (4).

60. Дараазында схемалар ёзуугаар нарын домактардан чогаадып бижинер. Бижик демдектерин салганыңарны тайылбырлап чугаалаңар.

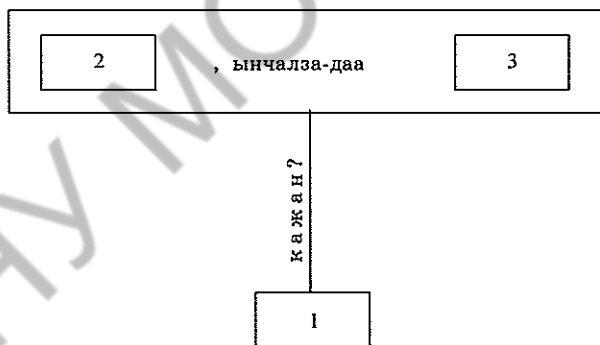
61. Номчунар. Домактарның тургузуун тодарадыңар. Домак бүрүзүнүң кезектерин айтыңар. Оларның кезектери бот-боттарынга чагырышкан азы чагырышпаан хамаарылгалыг бе, чугаалаңар.

1. Хеймер-кыс биле Сарыгбай чаңгыс командага ойнааннар, а Сарыгбайның командазы черле тиилеттирбес, чүге дээрге ооң баастаары кедергей. 2. Хөлдү сүзе бээрге, буттар адаанда чуга дош дег бир-ле чүве буступ-чирлип турар, ол хиреде суг кижини дүвүнче киирбес. (С.) 3. Чаңгыс өгнүң хөй уруглары черле ыңдыг боор ийик, хевирлери бот-боттарынга дөмей-даа бол, аажы-чаңы тос-башка болур. (К. К.) 4. Сергекмаа дээрни көөрге, ол кылама дег болган, ынчалза-даа Сүвүр-Кожакар бажында бичии кара булут баар черин тыппайн, азып-тенип чораан. (К.Л.)

Баштайгы ийи домакты дүжүрүп бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын болгаш схемазын кылыңар.

Үлегери: 4-кү домактың синтаксистиг сайгарылгазы: Сергекмаа дээрни көөрге (1), ол кылама дег болган (2), ынчалза-даа Сүвүр-Кожакар бажында бичии кара булут баар черин тыппайн, азып-тенип чораан (3).

Схемазы:

Түннел айтырыглар болгаш онаалгалар.

1. Бөдүүн болгаш нарын домактарның ылгалы чүл?
2. Кандыг домактарны чагырышпаан, кандыгларын чагырышкан нарын домактар дээрл? Оларның составында кандыг домактар турарыл?
3. Кандыг домактарны хөй кезектерлиг чагырышпаан нарын домактар дээрл? Чижектерден чугаалаңар.
4. Хөй кезектерлиг (тайылбыр домактарлыг) чагырышкан нарын домактар дугайында болгаш оларга бижик демдектерин салырын чугаалаңар.
5. Кандыг домактарны хөй кезектерлиг чагырышпаан, чагырышкан (холуш-как) нарын домактар дээрл? Ындыг нарын домактарның кезектери бот-боттарынга кандыг хамаарылгалыг болурул, чугаалаңар. Чижектерге көргүзүңер.

62. Номчуңар. Нарын домактарны дараазында бөлүктөр аайы-биле ушта бижинер: 1) хөй кезектерлиг чагырышпаан нарын домактар, 2) хөй кезектерлиг (тайылбыр домактарлыг) чагырышкан нарын домактар, 3) кезектери аразында чагырышкан, чагырышпаан хамаарылгалыг (холушкак) нарын домактар. Домак бүрүзүнүң кол сөс, сөглөкчизиниң адаан шыйыңар.

1. ...Улуг-Кара-Суг деп хемчигеш мырыңай бажыңнар баары-биле агып бадып чыдар, ооң суу чайын-даа соок чыдар, ынчангаш аңаа оолдар эжинмес. (А. Д.) 2. Бистиг баар черивис дыка херии, саадаар болзувусса, озалдап каар бис. (К. А.) 3. Тайга дээрге чер-чери-биле чапты берген, ооң эгези-даа билдинмес, ужу-даа тывыл-бас. (С. С.) 4. Ол шагда угаап чораан болзумза, амыдыралым кандыг болурун билип каар турган-дыр мен. (К. К.) 5. Эрес даң чырып чорда, бичии када кум кылынган, отту чаптап кээрге, чер чырый берген болган. (К. К.) 6. Чедип чорумда-ла, аът ол-бо былдаарга, чүгү чайылгаш турар. (Э. Д.)

63. Номчуңар. Тыва дылдың шинчээчизи А. А. Пальмбахтың дугайында чүнү номчаан, билир силер, немеп чугаалаңар.

Сөзүглелде домак бүрүзүнүң тургузуун тодарадыңар, нарын домактарның каш кезектен тургустунганын айтыңар, кол сөс, сөглөкчилерин тодарадыңар, бижик демдектерин салганын чугаалаңар. Сөөлгү ийи домакты дүжүрүп бижээш, сайгарылгазын кылыңар.

Александр Адольфович — узун думчуктуг, шилгедек, бедик сынның, ак арынның, шаңгыр карактыг, шериг гимнастёрказын эргижирей берген баг-биле куржапкан, бажы калчаннаксай берген, мурнунда-ла Дубровинаның кабинединге танышканывыс кижиге бисти орус дылга өөредир дээш чедип келген. Башкының дыл айтыр аргазын канчаарыл аан. Чүнү-даа чугаалавайн өттүнүп тургаш, билиндирип каар. Бир эвес «инек» деп турган болза, дөрт-даяктап алгаш, «му-му-му» деп бустагылаар, «мый-ыт» деп турган болза, «мя-уң, мя-уң» деп алгырар, дагаа дугайын айтыр дээн болза, «ку-ка-ре-ку, ку-ка-ре-ку» деп кускуннагылаар. Александр башкының кичээлинге чириңейнип-ле турар бис. Шаа-даа дүрген эртер, билдингири-даа сүргей боорга, башкывыска кончуг-ла ынак болгаш чугаалап эгелээн сөзүн төндүрбейн турда-ла, билип аптар бис. Башкының орус дыл айтыр кичээли ооң тыва дылды өөрениринге онза ужур-дузалыг турган болгаш, бот-бодувуска дузавысты үр-даа болбайн билчи берген бис. (С. Тока.)

64. Аяныг номчуңар. Бөдүүн болгаш нарын домактарны айтыңар. Бөдүүн домактарның янзыларын тодарадыңар. Чогуур бижик демдектерин салбышаан, чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны ушта бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Чаза ...евиишкиннер улай-улай ...изилеп довурак-...оозун коптарлып бузундулар ында-мында ...едиледи дүшкүлөп хамык чүве хойтпакталган. Мырыңай чанында боо ...ог дээн соонда ок сыңайнып

эрткен. Чот ынды-бетинче шывараңнаан чүве-даа билдирбээн. Ырак эвесте аъттар даваннары-даа дыдыраар кижилер-даа алгыржыр оларның маш-маш кылдыр маңажып турары безин дыңналып турган.

Дааш чоо...кулап келген соонда кижилер тывалажы берген. Таныыры үннер! Төрээн чугаа! Хөрек-чүрекке хөгжүм-музыка ойнап, Улуг-Хемниц аялгазы эът-кешти чымырадып, турупкан дайынчыны сорук к...рипкен. «Ой, оолдар!» деп алгырыпкаш, тура халыыр бодаан. Турдунар боор бе! Чүү болган? Балыглаткан, ү...үг-чарны бузук.

Тыва эки турачыларның командири капитан Кечил-оол көс-түп келген. Чот аңаа чүве чугаалаар бодаан. Хөректің дог-даңнаарыңа хоржок болган. Капитан ону-даа дыңнавайн, соонда бир-ле кижиге кыйгырган: «Эмчини кыйгыр!» (С. Сүрцң-оолдуу-биле.)

СТИЛИСТИКА БОЛГАШ ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ.

СТИЛИСТИКА.

§ 10. Ниити билиглер.

Дыл – кижилерниң аразында харылзажырының эң чугула чепсээ. Ооң дузазы-биле кижилер бот-боттарын билчир, бодалдарын солчур, ниитилел амыдыралының болгаш ажыл-чорудулганың айтырыгларын шиитпирлеп боттандыраар.

Дыл хөй янзы стиль аргаларлыг. Харылзажылга үезинде дыл-дың ол аргаларын кижиге бижимел-даа, аас-даа чугаазыңа ук чугааның сорулгазыңа, байдалыңа, бооп турар черинге, кымче угланганыңа дүүштүр ажыглаар.

Чижээ, албан-херек бижектери болур билдириипкинге азы тайылбырга мынчаар бижирге тааржыр: *Машиналар четче келбээн ужурундан мээң удурткан ийи дугаар бригадам хун нормазын күүсетпейн барган.* Бо-ла бодалды эш-өөрүңге, чоок кижилеринге дараазында домактар-биле дамчыдарга эптиг: *Бөгүн машина четче келбеди. Ынчангаш бистиң бригадавыс нормазын күүсетпеди.*

Бижимел-даа, аас-даа чугааның ужур-утказыңа болгаш сорулгазыңа дүүштүр дылда бар сөстөрүни, быжыг сөс катты-жыыпкыннарын, грамматиктиг хевирлерни, домактарны таарыштыр шилип ажыглаар янзызын (аянын) с т и л ь дээр. Дыл-дың стильдерин шинчилээр болгаш өөренир дыл эртеминиң бир адырын с т и л и с т и к а дээр.

65. Адаанда берген сөстөрнүн болгаш сөс каттыжышкыннарының кайыларын эш-өөрүнөр-биле чугаанарга, кайыларын ажыл-херек бижиктеринге (билдиришкин, тайылбыр, протоколга) хереглээр силер?

Ооң чылдагааны-биле, дунмакым, силерге дыңнадырым болза, дыңнай кааптарыңар, үстүндө көрдүнген, кежээпей, пийитпирни хүлээп алган, сууржугаш, эргежок чугула деп санаар мен, кожаш дээн, ындыг турбуже, сарыым, өмүнээзинден диледим, кежээликтей.

Үстүндө берген сөстөр болгаш сөс каттыжышкыннары-биле оларны каая хереглээрин барымдаалап тургаш, 5 домактан аас-биле чогаадыңар.

§ 11. Ном стили, чугаалажыр стиль.

Стилистика эртеминде ийи угланышкын бар: дыл стилистиказы болгаш чугаа стилистиказы. Чугаа стилистиказын функционалдыг стилистика деп база адаар. Дыл стилистиказы лексиканың, фразеологияның болгаш грамматиканың (морфология биле синтаксистин) стиль аргаларын тодарадып бижиир. Функционалдыг стилистика стиль аргаларын чугааның сорулгазынга дүүштүр чөп ажыглаарынга өөредир.

Дылды ажыглап турарының аайы-биле стильдерни ийи бөлүккө чарар: ном стили, чугаалажыр стиль.

Ном стилинге эртем ажылдары, илеткелдер, отчеттар, лекциялар, доктаалдар болгаш хоойлуларның сөзү хамааржыр. Ном стили литературлуг нормаларга дүгжүп, оларга чагырткан болур.

Ном стили үш иштики бөлүккө чарлыр: эртем стили, албан-херек стили, публицистика стили.

Чугаалажыр стиль – амыдырал-чуртталга дугайында чугааның стили. Ындыг кончуг нарын эвес, ийи болгаш элээн каш кижиниң аразында чугаа. Аңаа янзы-бүрү сөстөрни катаптаары, үзе кириш-киннер, үн доктаашкыннары, литературлуг дылдың нормаларын хажыткан таварылга удаа-дараа таваржып турар.

Тайылбырны номчааш, ном стили биле чугаалажыр стильдин ылгалын чугаалаңар.

66. Чугааның утказынга, сорулгазынга, кымче, чүже угланганынга болгаш харылзажылганың байдалыга дүүштүр дылдың аргаларын ажыглаары аңгы-аңгы стильдерге хамааржыр дараазында сөзүглелдерниң дылын хайгаарап көрүнөр.

I.

...Тывага бүдүрүп шыдавас аъш-чемни өске девискээрлерге бүдүрери-биле кады тургускан бүдүрүлгелерниң ажылынга кир-

жилгени шуудадыры, эът комбинаттарынга эът курлавырын тургузары дээш өске-даа хемчеглерни ап чорударын шиитпирде көргөн. («Шын» солундан.)

II.

Даштыкы политика талазы-биле: Россияның бүгү акы-дуңма улустарынга, хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң болгаш бүгү делегейниң улустарынга Тываның эжи ажык. Интернационалдыг күштүг экономика дээш туржур бис, хагдынчак болгаш башкаланчак чорукка удур бис. («Шын» солундан.)

III.

Хүн системазының бүгү-ле планеталарын ийи аңгы бөлүккө чарып болур. Бирээде, иштики планеталар — Меркурий, Венера, Чер, Марс дыка улуг эвес болгаш, оларның массазы дыгый болур. Оларны Чер хевириниң планеталары дээр. Ийиде, даштыкы планеталар — Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон. Ол планеталар канчаар-даа аажок улуг, дыгылчаа эвээш болгаш тускай составтыг, тергийн улуг атмосфералыг. (К. П. Зуевтин «Черниң болгаш планеталарның тывылганы» деп ажылындан.)

IV.

Айдың дүне өпей ырын ырлап оргаш,
Авамның мээ чалап берген эртинези —
Чидиг чепсээм, өөрүшкүм, муңгаралым,
Чигзинийжим, ынакшылым, изиг ханым,
Өлүп чыда байырлажыр сөөлгү сөзүм,
Өртек билбес байлакшылым — тыва дылым.
А. Даржай.

V.

- Э-эй, Байыр, бээр келем. Канчалды?
- Чедип келди, чааскаан.
- Аай, чугаалаан болгай мен, билбес эвес сен.

Дараазында тайылбырларны номчааш, үстүндө сөзүглелдерниң чүгө ол-бо стиль болурун боттарыңар чугаалаңар.

Бирги сөзүглел — албан-херек стилинге бижиттинген. Ында Тывага аып-чем бүдүрүлгезин экижидер талазы-биле шиитпирниң дугайында бижээн. Бижээниниң стили тода, шиитпирни билдингир көргүзери-биле албан-херек чугаазынга хереглээр элээн турумчуй берген сөс каттыжыышкыннарын ажыглаан: *девискээрлерге бидцрери-биле, киржилгени шуудадыры, эът курлавырын тургузары, хемчеглерни ап чорудары, шиитпирде көргөн.*

Ийиги сөзүглел — публицистика стили. Ында Тыва Республиканың даштыкы политиказының кол угланышкынын чырыткан. Ол болза Тывага келир үеде күштүг экономиканы тургузары болур. Сөзүглелде эң-не тода, көдүрлүүшкүнүг уткалыг сөстер, сөс каттыжышкыннары хереглелтинген: *буң акы-дуңма улустарыңа, интернационалдыг күштүг экономика, делегейниң улустарыңа, хагдынчак чорукка удур, Тываның эжи ажык* дээш о.ө.

Үпкү сөзүглел — эртем стили. Ында Хүн системазының планеталарының дугайында эртем ёзугаар кыска тайылбырлаан. Сөзүглелдин тематиказынга таарышкан терминер болгаш билиглер колдап чоруур (Хүн системазының планеталарының хуу аттары, оларны тодарадып чоруур сөстер, чүве адының хамаарылга хевири дээш о.ө.). Синтаксис талазы-биле сөзүглел база онзагай: чаңгыс аймак кежигүннер, түңнекчи сөстер, бөдүүн домактар.

Дөрткү сөзүглел чечен чогаал стилинге хамааржыр. Ол — А. Даржайының «Тыва дылым» деп шүлүү. Ында автор тыва дылынга ынаан, аңаа бердингенин түңнөп илергейлээн. Шүлүк бедик пафоска бижиттинген. Чогаалчы *чалап берген эртине, чепсээм, өөрүшкүм, ынакшылым, ханым, байлакшылым* дээн чергелиг сөстер-биле бодунуң төрөөн дылынга кызыгаар чок ынакшылын болгаш хүндүткелин илереткен. Шүлүкте дылдың чурумалдыг аргазы — эпитетти элбээ-биле ажыглаан (*айдың, чидиг, сөөлгү*). Автор бисти төрөөн дылынга ынакшылын бүзүредип турар, ону уран-чечен сөстер-биле кылган. Номчукчу шүлүктү номчааш, эстетиктиг таалал алып.

Сөөлгү сөзүглел — ийи кижии аразында болган чугаа. Оон утказы биске долузу-биле билдинмес. Чүгле чугаалажып турар ийи кижии кымның чедип келгенин, чүге чааскаан келгенин, кандыг байдалга таварышканын билир. Сөзүглелде аас чугааның демдектери болур диалог, артынчылар, аян сөстери, долу эвес домактар, инверсия (сөстөрнүң туружунуң солушканы) бар. Аас чугаа үезинде ийи кижиниң билчип чугаалажырынга үн аяны, янзы-бүрү имнээшкиннер, арын шимчээшкиннери база дузалаар. Олар, чугаажок, ийи кижии чугаалажып турар үеде болган. Диалог — ниитизи-биле чугаалажыр стильдин үлегери.

§ 12. Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстер, хевирлер, домактар.

Тыва литературлуг дылда стиль бүрүзүнге ажыглатынып турар сөстер, хевирлер болгаш домактар бар. Оларны ниити хереглелтинер азы стиль талазы-биле нейтралдыг сөстер, хевирлер, домактар дээр.

Чижээлээрге: *хат, даг, соңга, час, кыш, ном, орук; кырган, огттуг, чаа, дүрген; чурттаар, ажылдаар, кылаштаар; бөгүн, эки, эртен, багай; бир, беш, он беш; мен, сен, бис дээш оон-даа ыңай. Домактар: 1) Даң адып келген. Хоначалар туруп эгелээн. 2) Дүүн школага тыва дыл кезээзи болган.*

Нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар кайы-даа стильге кирип, ооң үндезини бооп чоруур. Чижээ: *Ооң дугайты сагыш човава, мен шыдаар мен.* Бо домак ниитизи-биле чугаалажыр стильге хамааржыр. Ол стильди *дугайты, шыдаар* деп сөстөрни болгаш *човава* деп кылыг сөзүнүн дужаал хевирин ажыглааны бадыткап турар. Ынчалза-даа домакта нейтралдыг сөстөр база бар: *ооң, сагыш, мен.* Оон аңгыда чүгле кандыг-бир стильге тааржыр, ескезинге таарышпас сөстөр, грамматиктиг хевирлер болгаш домактар база бар. Олар ук стильдерни болгаш оларның аргаларын тодарадырының кол үндезини болур. Чижээ: *атом, катет, причастие, феодализм* деп сөстөрни эртем стилинге, *авай, кызыжак, оран-чурт* деп сөстөрни чугаалажыр стильге хереглээр.

67. Номчуңар. Үзүндүлерниң кайызы ном стилинге, кайызы чугаалажыр стильге хамааржырыл? Оларның кол-кол демдектери чүл? Үзүндү бүрүзүнде нейтралдыг сөстөрни адаңар.

I.

Тывада профессионал уран чүүлдүн хевирлери – уран чурулга, шии, танцы, хөгжүм чогаадылгасы калбаа-биле нештерээн. Чайыннанчак, чоғум-на национал байдалдыг чуруктарны болгаш шиилерни, композитор А. Чыргал-оолдун симфониязы, «Чечен биле Белекмаа» деп (аялгазын Р. Кенденбиль, сөзүн С.Сарыг-оол чогааткан) баштайгы опера ышкаш улуг чогаадыгларны, национал кино уран чүүлүнүн чогаалдарын тургусканы литератураның, уран чүүлдүн чоон оруунче профессионалдыг тыва уран чүүл ажылдакчыларының депшип үнгенин чугаалап турар. (Н. Сердобов.)

II.

– Алло-о! Шоваа сен бе? Эмер-кыстың фамилиязы кым ийик? Күжүгет? Ол чоп Күжүгет апаарды? Монгуш мен деп чүү ийик? Аа, адазының дедаан. Күжүгет Эмер-кыс. Оон ыңай. Кымовна дээр чүвөл? Дадаровна. Бижип аайыт, оглум. Эмер-кыс барды бе? Чок? Чаа, ол-ла. Мени манап олур. (С. Сүрүң-оол.)

§ 13. Чугаалажыр стиль.

Кижилер аас чугаага хостуг аянны кирип, чугаалап турар чүүлүнге хамаарылгазын, сагыш-сеткилин илередир сөстөр болгаш грамматиктиг хевирлерни ажыглаар. Ол сөстөр болгаш хевирлер чугаалажыр стильдин кол өзээ болур. Ооң кол демдектери: бөдүүн

чугаа сөстөрүн хереглээри, артынчылар, бичеледир, чассыдар кожумактарлыг чүве аттарын (*кызыжак, чассыгбай, хадыңчыгаш*), хөйүнү санының -лар деп кожумааның база *суг* деп сөстүн дузазы-биле кижилерни бөлүктөй көргүзери (*Кара-оолдар, Арзылаң суг*), домакта сөстөрүнүң туружун элээн хостуг ажыглаары (*Хектин эдериниң тааланчыын көрөм, дуу дытта*), аян сөстөрүн, адалгаларны (*Че, Айлаана, онаалгавыс кылылы*), дорт чугаа, диалогту ажыглаары. Чижээ:

— Че, школаңарда кижикажы сонуургаар чүү тур мон, аал?

— Солун чүве чогул, даай.

— Эр хөй-дир сен, чээн. Башкыларың сени өөренири эки кижидидир. Ачаң сугга сөглөп чедер мен аа.

(Ийи кижиниң чугаазындан.)

§ 14. Эртем стили.

Эртем стилинге болуушкуннар дараалаптыр, чаңгыс угланышкынның, тодаргай илереттинген болур. Ооң бир онзагай талазы — тодаргай барымдааларга үндөзилеттинери. Эртем стилинге медээ домаа колдап чоруур болгаш эртем-техниканың терминнери, түңнөкчи болгаш тодарадыкчы сөстөр хөй хереглеттинер. Эртем ажылын номчуп билип алырынга тускай белеткел негеттинер. Эртем бүрүзү тускай терминнерлиг болур. Чижээ: *каттыныг, түң, катет, гипотенуза, дөрт-булуңчук* — математика терминнери; *кол сөс, сөглөкчи, морфология, причастие, кылыг сөзү, стилистика* — дыл терминнери; *феодализм, век, неокOLONиализм, кулданыг, монополия, колония* — төөгү терминнери.

68. Номчунар. Кандыг сөстөр, терминнер болгаш домактарны барымдаалааш, адаанда үзүндүлери эртем стили деп санаар силер? Бадыткап чугаалаңар.

I.

Бүдүмөл кадыг, суук азы газ хевирлиг байдалга туруп болур. Ооң көскү чижээ дош, суг база бус болур. Ол байдалдарны агрегаттыг байдалдар дээр.

Бүдүмөлдөрдүн бир агрегаттыг байдалындан өскезинче шилчиирин практикада калбаа-биле ажыглап турар. Чижээлээрге, металлургияда шой, кан, хүлөр, латунь болгаш оон-даа өске холуксаалар алыр дээш, металлдарны эзилдирип турар. Сугну изидип тургаш алган бусту электростанцияларның турбиналарынга болгаш оон-даа өске техниктиг сорулгаларга ажыглаар. (*7-ги классың «Физика» деп өөрөдилге номундан.*)

II.

Кылдыныгның херек кырында боттанырынга чугаалап турар кижиниң (субъектиниң) хамаарылгазын илередир кылыг сөзүнүн тускай хевирин наклонение дээр.

§ 15. Публицистика стили.

Публицистика стилин социал-политикага, культурага, нийтиллэгэ хамаарышкан ужур-уткалыг чугааларга болгаш парлалгага ажыглаар.

Публицистикага өндүр-бедик болгаш көдүрлүүшкүннүг аян киирер социал-политиктиг терминнер, килеңнээн, шооткан, чүүлдүгзүнгөн хөөннү илередир сестер болгаш бөлүглелдер, быжыг сөс каттыжышкыннары, үлегер домактар болгаш чечен сестер калбаа-биле хереглеттинер: *күрүңе, найырал, партия, демисел, мөөңнээр, масса, эра, кижиги төрөлгөтөн, бузулбас чөлөнгиши, хей-агт киирер, депшилге, улуг бүзүрел, ак халаттыг кижилер* дээш оон-даа өске.

§ 16. Албан-херек стили.

Албан-херек стилинге хоойлу-доктаалдар, чарлыктар, устаттар, дужаалдар, айтышкыннар болгаш албан-херек бижиктериниң (протокол, шынзылга, албан-херек чагаалары, тайылбыр, чарлал, билдиришкин, акт дээш оон-даа өске документилерниң) дылы хамааржыр. Бо стилидиң сестери, сөс каттыжышкыннары бодалды анаа-ла соок аян-биле дамчыдар, оларда сагыш-сеткил сиңген утка чок болур. Чижээ: *догуннаашкын, ролюн күштелдирер, айтырыгны тургузар, дузаламчы көргүзөр, адаанда ат салган, төлээзинде, айтырыгны тургузары-биле чугаалажыр, адаанда айыткан, шийтпирни үндүргөн, шугуму-биле, күш чок деп санаар, күңседири-биле, ыңдыг турбуже* дээш оон-даа өске.

Сөзүглел: *...Уруг-дарыывысты кара чажындан өг-бүлезинге, школазынга бойдусту камгалаар, хумагалаар талазы-биле өөрөтпейн турарывыс чажыт чок. Бо Хоойлу ёзугаар моон соңгаар уруг-дарыг болгаш улуг улус ортузунга бойдус камгалалынга кижизидилге ажылын күштелдирер ужурлуг* («Долгандыр турар бойдус хүрээлениниң камгалалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузундан).

69. Чарлалды номчуңар. Ол чүгө ажыл-херек стилинге хамааржырыл? Бадыткап чугаалаңар.

ЧАРЛАЛ.

Бо чылын февраль 27-де эртенгиниң 10 шакта Каа-Хем районнун Суг-Бажы школазынга «Ачы-буян марафону» болур.

Ол школага өөренип чорааннарны, башкылап ажылдааннарны марафонга киржиринче чаладывыс. *Школа коллективи.*

Чарлалды эш-өөрүңерге азы таныжар кижилериңерге канчаар дамчыдып болур силер, бижип алыңар. Ынчан ажыл-херек стили болур бе? Бир эвес болбас болза, чүгө?

§ 17. Чечен чогаал стили.

Литературлуг дылда чечен чогаал стили тускай черни ээлеп турар. Чечен чогаалга сөс кандыг-бир чүве дугайында чүглө чугаалап, дыңнадып турар эвес, а харын тодаргай овор-хевирлерниң дузазы-биле номчукчуга эстетиктиг салдарны чедирер. А.М. Горький сөстү «чечен чогаалдың эге элементизи» деп адаан. Овор-хевир көскү болгаш шынныг болган тудум, номчукчуга улам дээштиг, билдингир болур. Таварылга бүрүзүндө чүглө кара чаңгыс, херек сөстү шилип ап тургаш, чогаалчылар төрөөн бойдузун болгаш чоннуң амыдыралын көргүзөр, сагышка ол-ла хевээр артып каар овор-хевирлерни тургузар, боттарының маадырларының сагыш-сеткилин, чугаазын тус-тус онзагай талалары-биле олчаан чуруп көргүзөр.

Чечен чогаалдың маадырлары аңгы бүрүзүнүн болгаш социал бөлүктөрнүн даа төлээлери бооп болур. Аңаа болуушкуннарны бистиң чуртувустуң кайы-даа булуңнарында база даштыкы чурттарда-даа болуп турар кылдыр көргүзөр. Ынчангаш тус-тус маадырларның чугаазының онзагай талаларынче, төөгүлүг болуушкуннун болуп турар үезинче номчукчунун кичээнгейин хаара тудар дээш, литература чогаалдарына нормажыттынган сөстөрдөн, грамматиктиг хевирлерден болгаш конструкциялардан аңгыда, архаизмнерни, диалектизмнерни, бөдүүн чугаа сөстөрүн ажыглап турар. Оларны, чижээ, С. Сарыг-оолдун «Белек», М. Мендуменин «Тайганың ээзи», Л. Чадамбанын «Ивижилер» деп чогаалдарындан көрүп болур. Ёзулуг чечен чогаалдың маадырларының чугаазы онзагай болур. Ындыг онзагай байдалдар чогаалдың маадырының мөзү-шынарын база көргүзөр.

Чечен чогаал стилин литература чогаалының дылы деп база чугаалап болур. Ол дылдың стильдери-биле чүүлдеп, дужаашкак бооп турар. Ынчалза-даа чогаалчы бүрүзү дылдың стильдерин чогаадыкчы ёзу-биле таарыштыр ажыглаар. Чижээлээрге, чогаалчының көргүзөр деп турар кижизи эртем-билиг чок кижиге болза, ооң чугаазына бөдүүн чугаа сөстөрү болгаш шын эвес грамматиктиг хевирлер кирир. А бир эвес чоннуң эрткен амыдыралын чуруп көргүзөр дизе, база-ла ол үеге таарышкан сөстөрнү шилип ажыглаар.

Чечен чогаал стилиниң онзагай талалары мындыг:

1. Номчукчунуң угаан-медерелинден аңгыда, ооң сагыш-сеткилинге дээр болгаш аңаа кандыг-бир хөөннү киирер.
2. Дылдың стиль аргаларын элбээ-биле ажыглаар.
3. Дорт чугааны калбаа-биле ажыглаар (романнар, тоожулар, чечен чугаалар, шүлүглелдер, шиилерниң киржикчилериниң чугаалары).
4. Эпитет, деңнелге, метафора, гипербола дээш дылдың өске-даа чурумалдыг аргаларын үргүлчү хереглээр. Бо аргалар ылаңгыя шүлүк чогаалынга делгереңгей ажыглаттынар.

70. Номчуңар. Дараазында үзүндүлөрни чүнү барымдаалааш, чечен чогаал стили деп санаар силер? Ооң кол-кол демдектери, аргалары чүл? Бадыткап чугаалаңар.

I.

Кышкы хүн удаар эвес, орайтай хона берген: ажыш-ужуш дээн соонда, хем унунуң удур каккан кежээки чывары думчук болгаш чаактар бажын ажыг дылы-биле чылгагылай бериптер. Орук дооразындан чыгыш келген чүзүн-баазын бодалдарым тоо быдарады чиде маңнажы бергилээн.

— Шу! Изиг тыныш туман дүжүр ыдып олур! — деп, шавыдарның дынын шелгеш, алгырыптарымга, шынап-ла, чалы дугадан бедип келген соонда, черниң оргу-дескизи билдирбестээн. Ооң ийи танаандан уштунуп чаштаан ак-ак сноптар дег тыныштар болгаш ооң дөрт хүрээ-дагаларының оюп октаан хүүрек-хүүрек харлары панак кыры-биле булуттап эртип турду. (*С. Сарыг-оол.*)

II.

Дүдүскектиң аразынче
Дүндүүштелип үне берген
— Хайыракан, хүннөш черден
Кажарарып көстүп кээр сен.

Эзир куш дег, эргий ушкаш,
Эктиңге кээп хонуксаар мен.
Ынак черим сеткил хандыр
Ынды-бетин көрүксээр мен.

С. Пюрбю.

III.

Аттыг-сураглыг, тываларның ыр, тоолунда кирген Хайыракан. Ооң кылаң дээрже баганаландыр өрүмнөп үне берген сүүрлери кажарартыр көстүп тургулаан. (*К. Кудажы.*)

БЫЖЫГЛААШКЫН.

71. Номчунар. Адаанда берген сөзүглелдер кандыг стильге хамааржыр-дыр? Кол-кол аргаларын, демдектерин тайылбырлап чугааланар. Стиль бүрүзүнүң өзө болур терминнерни, сөстөрни, бөлүглелдерни ушта бжиңер.

Б

I.

Төөгүнүң археологтуг тураскаалдары-биле Тыва кончуг байлак. Оларның иштинде даш, хүлер вектерге, демир вектин эгезинге, эртеги болгаш орайгы ортаакы вектерге хамааржыр тураскаалдар бар. Ол дээрге – эрте-бурунгу турлаг суурлар, хорум بازیрыктар, хоорайлар, рудниктер, кижин көжээлер, хая-даштарда болгаш көжээлерде чуруттунган янзы-бүрү бжиктер болгаш чурумалдар-дыр. (М. Х. Маңнай-оолдун «Тываның археологтуг тураскаалдары» деп ажылындан.)

II.

– Базыр, кичээл соонда арыгже кирээлем, иелээн.
– Коргар мен.
– Чараа-чечен көргөн сен бе? Дүүн Олег көргөн-дир, арытта.
– Чүү Олегил ол?
– Канчап билбес кижин сен! Мээң акым аан, чолаачылап турар.
– Дөмей-ле коргар мен.
– «Коргар мен», «коргар мен» деп-ле турар кандаай кижин сен, эжим? Кортук ховаган эвес. Арыг иштиниң агаары чүдек таптыг-дыр ийин. Кортпа даан, бараалы! Толяны база ап алыр бис.
– Че харын, баар чоор бе. Кара-оолду база эдертип аалам.
(Чапсарда чугаадан.)

72. Номчунар. Үзүндүлер кандыг стильдерге хамааржыр-дыр, кол-кол демдектерин айтып тайылбырланар.

I.

Сибирниң эзиминде чойган, пөш, дыт үнүп турар. Дыт ыяш Чөөн Сибирьде эң-не нештеренгей. Ооң чинге бүрүзү чымчак, чидиг ногаан, ол кжжын дүже бээр. Дыт болза дек иривес, үнелиг тудуг ыяжы.

II.

Тыва черде база бир хөй
Дыт деп хүрең ыяжымга
Кандыг-ла бир сөглеттинмес
Ханы төрөл сеткилим бар.

Шак ол ынаам илередип,
 Чаңгыс дыттан чижек сактыйн:
 Чажымдан-на таныжарым
 Чайлаг черде селбер дыт бар.
 Каш-каш чүс чыл эргилдир хап
 Кадып-дадып каңнаттырган,
 Бүткүр боду кара-хүрөң,
 Бүшкүк сынныг, селбегер дыт.

С. Сарыг-оол.

73. Аянның номчуңар. Маадырларның чугаазында чугаалажыр стильдин кандыг аргалары бар-дыр, айтыңар. Оларны чогаалчының ажыглаан сорулгазы чүл?

К а р а - К а д а й . Ойт, кудаларым, озалдап калдым бе? Чүү бооп тур моңар?

Т о п т у г - о о л . Харын дүргеденер, оон башка, озалдаар силер.

К а р а - К а д а й . Ынчанмайн канчаар ийик, чүгүрүп-ле ораарым бо ышкакжыл, чыдып калбас дээш аан.

Т о п т у г - о о л . Хувискаалдың ачызында араттар чалгыннанып, күштелип, артында-ла кашпагай бооп турары бо-дур ийин...
 (О. Саган-оол.)

74. Номчуңар. Үзүндүдө диалектизмнерни, бөдүүн чугаа сөстөрүн, эргижирээ сөстөрүн тодаратпышаан, чогаалчы оларны чүгө ажыглаанын чугаалаңар. Сөзүглөп кандыг стильге хамааржырыл?

— Чекпелигнің бачыңнарының хөйү бир-ле Өдүгеннің хорумнары дег болчук, онуң аразыңга теп турза-турза, бир-ле кижиге аза бээр чазар боор оң, хайды. Бир-ле кезең улустар ойнаар кулуб деп бачыңга кире бээримге, кижиниң хөйү бир-ле кымыскай-ла, улустуң чыдының чаагии-даа хепчок, бир-ле артыш чыды-ла. Чанымга бир хамааты эр келген: «Че, сен кыноо көөр эр сен» дээш, алаң кылып туруп берди-и... Ол кыноо деп чүзү ийик деп айтырдым. Диригчурук деп чиме дидир. Көөр мен дидим. Оон мени дөрт буттук ширээ кырыңга олуртуп кагды... Бир-ле эр дискээмгиди шанча кааккан, оккеш дээш, көрүп кээримге, шак дүү бачың хөрөөнде ак песте кижилер чүгүржү бергөөн. Чаа, ол-ла кечээ ону кезе кайгап олура кечээледим. (М. Мендуме.)

С л о в а р ь:
 болчук — болган
 онуң — оон
 теп — кылаштап

хайды — кулугур, аза дээн уткалыг
 чаагии — чаагайы
 оккеш — ой эжен
 алаң кылып — амыратпайн

Диалектизм бүрүзүн дараазында үш бөлүктүн бирээзинге хамаарыштыр сайгарыңар.

1. Литературлуг норма бооп турар сөстөн кандыг-бир үннери-биле ылгалып диалектизм.

2. Литературлуг норма бооп турар сөстөн кандыг-бир кожумактары-биле ылгалып диалектизм.

3. Литературлуг норма бооп турар шуут өске диалектизм.

Утка, тургузуунун талазы-биле онзагай домактарны сайгарып чугаалаңар.

Үстүндө диалектизмнерни, бөдүүн чугаа сөстөрүн, архаизмнерни литературлуг нормалар-биле (стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр-биле) солувушаан, 3-кү арынче кирип чугаалаңар. Чугаалаан чүүлүңерге кандыг сөстөр кирбейн баар-дыр, чүгө?

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар.

1. Стиль деп чүл? Дыл стилистиказы биле чугаа стилистиказы тус-тузунда кандыг хүлээлге күүседип чоруур деп бодаар силер?

2. Чугааның кандыг стильдерин (функционалдыг стильдер) билир силер? Дылдың кандыг элементилери стильдерниң кол үндезини бооп турарын чугаалаңар.

3. Чугаалажыр стильдин лексика болгаш грамматика талазы-биле онзагай чүүлдерин чугаалаңар. Чижектерден тывыңар.

4. Ном стили кандыг бөлүктерге чарлып турарыл? Оларның бот-боттарын-дан ылгалып турар кол-кол демдектерин чугаалаңар.

5. Кандыг сөстөр, домактар стиль талазы-биле нейтралдыг (хамаарышпас) болурул?

75. Үзүндүлери номчуңар, утказын чугаалаңар. Олар кандыг стильге бижиттингенин тодарадыңар. Ук стильдин онзагай демдектери болур тускай сөстөрүн ушта бижирер.

1. Кандыг-даа чугаага стильдер аргалары холуй ажыглаттынып болур. Ынчалза-даа чугааның сорулгазының, утказының аайы-биле аңаа кандыг-бир стиль аргалары колдап кирер. (Ш. Сам.)

2. Амгы үеде алфавитте орус үжүктөр бүрүнү-биле болгаш тыва дылдың онзагай үннерин демдеглээр үш немелде үжүк кирген. Бо алфавит тыва дылдың фонетика талазы-биле онзагай чүүлдерин көргүзөринге латинчиткен алфавиттен артык таарышкан. (Д. Монгуш.)

76. Номчуңар. Үзүндү кандыг стильге бижиттинген-дир? Суваң ашак биле Хүрең-Чейзеңниң чугаазының характеристиказын бериңер.

1. Суваң ашак таакпы тип олура чугаалаан:

— Чүгле дыңнаалап олурурга болур бе моң, оглум? Аныяк кижидээрге ижээген өрге эвес-ле болгай, хар суу үңгүрүңге кире бээрге, ам чожуп, час келген-дир дээш мөгүдөп үнө халыыр аан. Чыда өлүр чылан эвес, чүвениң уг-шиин көрүп чорутсуңза чүл? Кызылдар деп

чүү ындыг кижилер тыпты берди? Кылыр иштиң деги херек, дүрген чорувут... Мен бодап көөрүмге, Лендей деп кижиде идегел-ле бар ышкаш, ооң изин истезиңзе, бир-ле улуг херекти кылыр сен.

2. — Тарааны кайнаар чажырдыңар, дора өлчүк оорлар! — деп, Хүрең-Чейзең кымчызын тудуп алган, баглааптан-на көксенип базып орган. —... Мегелеве, ынчаар тазартыр алыр сээң холуң изи-дир! (К. Кудажы.)

Суваң биле Хүрең-Чейзеңниң чугаазында чугаалажыр стильдиң кандыг-кандыг аргаларын ажыглааныл? Дорт чугааны доора чугаа кылдыр өскертип чугаалаңар.

§ 18. Синонимика — стилистиканың кол өзээ.

Бөлүктөй киирген сөстөрнү номчуңар.

1. Чон, улус, кижилер, хөй; хүреш, демисел; төп, найысылал.

2. Доораар, одуар, сыяр; ыядыр, човаар, эгенир, эпчоксунар; ойнаар, хөглээр.

3. Дидим, эрес, маадыр; деңгелдиг, шыырак, семис; ажыл, иш.

Кандыг сөстөрнү синонимнер дээрил, сактып чугаалаңар. Оларның чугаага ужур-утказын тайылбырлаңар.

Дылда бар-ла синонимнерни ооң синонимиказы дээр.

§ 19. Лексиканың стиль синонимнери.

Дылдың стильдери синонимнер дузазы-биле ылгалыр. Чамдык синонимнер нейтралдыг болур, чамдыктары чугаалажыр стильге, чамдыктары ном стилинге болгаш ооң бөлүктөринге — эртем, публицистика, албан-херек болгаш чечен чогаал стильдеринге ажыглаттынар. Чижээ: *соңга* — *көзенек*; *күцседир* — *кылыр* — *бораастаар*; *ажылдаар* — *чүве кылыр*; *орук* — *орук-чирик*; *баштыңчы* — *удуртукчу* — *дарга* — *дарга-бошка* деп лексиктиг синонимнерниң иштинден *күцседир*, *баштыңчы* деп сөстөрнү ном стилинге; *көзенек*, *бораастаар*, *чүве кылыр*, *орук-чирик*, *нам*, *дарга-бошка* деп сөстөрнү чугаалажыр стильге хереглээр, а *кылыр*, *ажылдаар*, *орук*, *партия*, *удуртукчу*, *дарга* деп сөстөр нейтралдыг стильге хамааржыр.

Чугааның тус-тус байдалынга таарыштыр ажыглаар демей болгаш демейзимээр уткалыг сөстөрнү стиль синонимнери дээр.

Бөлүк синонимнерниң иштинден чамдыктары чаңгыс стильге ажыглаттынып болур: *хензиг*, *азарганчыг*, *ынай*, *дыйтым* (чугаалажыр стиль). Ындыг синонимнерни долу синонимнер дээр.

Тускай сөстөрүнн – эртем-техника болгаш албан-херек терминнерин ниитизи-биле ном стилинге ажыглаар: *лексика, глобус, каттыныг, протокол, акт, шынзылга, диплом, доктаал* дээш оон-даа өске.

Чугааны стильдерге ылгап турар синонимнерден аңгыда, утка ылгаар (идеографтыг) синонимнер база бар. Олар чаңгыс-ла билигниң ылгавыр демдектерин тодарадыр. Чижээ: *чаашкын – кудуушкун – чайык; алгырар – кускуннаар – кышкырар* дээш оон-даа өске. Стиль болгаш утка ылгаар синонимнерниң аразында улуг кызыгаар чок.

Стиль, утка ылгаар, долу синонимнерден контекстиг синонимнерни ылгаары чугула. Мындыг синонимнер харылзаалыг чугаа үезинде тыптып келир. Олар херекчок таварылгада сөс катаптаарын болдурбас. Чижээ: *Эрес-оол шыгаагаш, адарга, чекпе өрү шурай бергеш, ок кадалып кээп дүшкен. Оол балыглаткан араатан айыылдыг деп билир. Ынчангаш чекпеже оожум чоокшулап орган. Хеп-хенертен ол тура халааш, аргаже бурт дээн. Аң ам алдырбас.* Мында контекстиг синонимнер: *чекпе – араатан – ол – аң; Эрес-оол – оол.* Олар чаңгыс стильге хамааржыр.

Лексиканың синонимнери

Утка ылгаар синонимнер	Стиль ылгаар	Долу	Контекстиг
<i>ыглар – мөөрээр</i> (кижиниң аңгы-аңгы байдалын көргүскөн); <i>салгын – хат – шуурган</i> (күштелген байдалды көргүзөр)	<i>чурт</i> (нейтралдыг) – <i>төрээн чурт</i> (ном стили) – <i>чер</i> (чугаалажыр стиль)	<i>шын бижилге – орфография; хензиг – азарганчыг – ынай</i>	<i>Шолбан – ол – оол – өөреникчи – школачы – сургуул</i>

77. Номчуңар. Чүге бирги домак нейтралдыг, ийиги домак чугаалажыр, үшкү домак ном стили болурун чугаалаңар. Домактардан стиль синонимнерни ушта бижип алыңар.

1. Ол-ла хүн оолдар Кызылга келгеннер. 2. Ол-ла хүн күжүр эрлер Кызылга тутсуп келгеннер. 3. Ол-ла хүн аныяктар комитетиниң төлээлери Кызылга чедип келгеннер.

78. Номчуңар. Стиль синонимнерни айтыңар. Олар домакка кандыг аян кирип турарын чугаалаңар.

1. Дүш соонда дээр дүндүйтүр бүргей берген. 2. «Чүү адам кудай боор бо? Чүзүн оскунушкан дээр силер?» – деп, Долаана чугааланган. (*К. Кудажы.*)

79. Номчунар. Адаанда берген синонимнерни кайы стильге ажыглаарын тайылбырлап чугаалаңар. Чугааның кандыг байдалынга оларны хереглээрин барымдаалап тургаш, боттарыңар домактардан чогаадып бижичер.

Баажыланыр – мегеленир, кызар – шырбаяр, багай – санчок, дыдык – ойбак, үрелик – үрелик-саралык, даан – үргүлчү – доктаамал, тергийн – тулган – тас, моортай – мый-ыт – диис, санал – санал-сунал – санал-онал.

80. Дараазында стиль синонимнери-биле домактардан чогаадып бижичер.

Төп – найысылал, эш-тала – өңнүк, ойталаар – ынавас – чөпшээрешпес, аас-кежик – кежик-чол, өөредир – сургаар, бөрү – кокай, удуртукчу – дарга-бошка, орук – орук-арык, партия – нам, ие – ава, ажынар – дарныр.

81. Дараазында сөстөргө синонимнерден тывыңар.

1. Хем, делегей, аът, үн. 2. Бодаар, хорадаар, тывар, ойнаар, аарыыр, октаар (ырадыр октаар). 3. Оожум, караңгы, коргунчуг, чүгүрүк.

Синонимнерни кандыг чугаага ажыглаарын чугаалаңар.

Үлегери: *Хем – суг. Хем* дэрге нейтралдыг сөс. Ону кайы-даа стильге хереглеп болур. *Суг* деп сөстү *хем* деп уткага чүгле чугаалажыр стильге ажыглаар. Чижээ: *Сугга барып эштилем, Лена.*

82. Номчунар. Быжыг сөс каттыжыпшыкыннарын тыпкаш, оларның утказын болгаш стиль аянын тодарадып чугаалаңар.

I.

1. Чиктиг-ле чүве: бодунуң-на уруг-дарыын каапкаш чоруй баар, кандыг кончуг доң баарлыг иелер чоруур чүве боор! 2. Мал-маган дээнде, карак кызыл. 3. Хеймеректиң өдү чарлы бер часкан. (*С. Сүрүң-оол.*)

II.

1. Кижичү угаан-кут чок, дедирленип дезип ыңай боор дей берген. 2. Ынчангап чугаа-сооттан кортпас, хаайым кадынга-даа албас кижичү боор мен. (*О. Саган-оол.*)

III.

1. Эрес дүшкө чедир бажын көдүрбээн. 2. Девин менче чүгө өкпеңер өндөйтиңер, кылыңар кылайтыңар. 3. Үш дүн ортузунда алгыны канчаар чүвөл? 4. Ашак эртенинде куш дүнүндө тура халаан. 5. Үш кудун оскунган кижичү та чүнү көргөниң ол? 6. Эрес чүгле даңгаар эртен бичии када-ла кум кынны тыртып алган. (*К. Кудажы.*)

1. Шынында ыңдыг үе дээрге бир таакпы тыртым манаары.
2. Ам кээп бистиң бажывыска хан кудары ол-дур. (С. Сарыг-оол.)

§ 20. Грамматиканың стиль синонимнери.

Грамматикада (морфологияда болгаш синтаксисте), лексикада ышкаш, стиль синонимнер бар.

Морфологияның стиль синонимнеринге чижектер:

1. Чүве адының углаарының падежинде *-че, -же* деп кожумактарлыг хевири нейтралдыг, *-тыва, -тыве, -дыва, -дыве* деп кожумактарлыг хевири чугаалажыр аянга ажыглаттынар: *хоорайже (нейтр.) – хоорайдыва (чуг.)*; кошкадыр чадада кожумактар дузазы-биле тургустунган демдек аттары нейтралдыг, синтаксистиг арга-биле тургустунары чугаалажыр аянын: *сууксумаар (нейтр.) – элээн (шала) суук (чуг.)*; чүвелерни бөлүктөп төрөлдештир көргүзөр *суг* деп сөс, хөйүнүң санының *(-лар)* кожумаа чугаалажыр стильдин аргазы болур: 1) *Аваа суг ам Дыттыг-Хавакта көжүп келген.* 2) *Үен-оолдардан бээр чорааш келдим.*

2. Янзы-бүрү артынчылар чугаага чугаалажыр аян киирер: 1) *Дүң стадионга хүреш болган. (нейтр.)* 2) *Дүң стадионга хүреш болду бе? (чуг.)* 3) *Дүң стадионга хүреш болган де. (чуг.)* дээш о.ө.

Синтаксистин стиль аргаларына чижектер:

1) Синтаксистин стиль аргазынга домакта сестерниң, сөс каттыжышкыннарының туружунуң байдалы хамааржыр: 1) *Берт-Арыгда инек-караа быжа берген. (нейтр.)* 2) *Инек-караа быжа берген, Берт-Арыгда. (чуг.)* Баштайгы домакта сестерниң туружу өйүндө, нийтизи-биле домак нейтралдыг аянын. Ийигизинде сестерниң туружу өскерилген болгаш, ол чугаалажыр аянын апарган.

- 1) *Каая чагс эки чагганыл, аңаа оът-сиген чаагай үңген. (ном.)*
- 2) *Чагс эки чагган черлерге оът-сиген чаагай үңген. (нейтр.)*
- 3) *Мен бодаарымга, ол келир. (нейтр.)* 4) *Ол келир ыйнаан. (чуг.)*

83. Эге хевирин берген сестерниң дузазы-биле домактардан тургузуңар.

1. Кадарчы, оът, сиген, хем, Малдырганның, көш, кел.
2. Үжелээ, хөглүг, кылашта.
3. Аныяктар, клуб, арт, кал, танцы, организаста, бер.
4. Сайынмаа, сандай, ыт, чок, олур.
5. Суур, клуб, бо.
6. Кым, -даа, чугаа, эгеле.
7. Хурал, суур, адаа, шык, бол.
8. Бис, школа, удавас, кросс, бол.

Сестерни домактар кылдыр тургузарына чүү кол бооп туарыл?

84. Номчунар. Домактарны нейтралдыг аянныг кылдыр эде тургузуп бижиңер. Оларның утка-тургузуг талазы-биле бот-боттарындан ылгалын чугаалаңар.

1. Оларны кичээл кылып деп! Кончуг-ла чурукчу тып алган-дыр силер! Ояның номун мен алдым ыйнаан харын. Ол бистиң-биле чөпшээрержир боор оң!

2. Кым кызымак өөренирил, ол хөйүнү билир. Кайыын кара булут көстүп келирил, оон хат сырыннап кээр. Кажан хар эрий бээр болдур, ынчан тарылга эгелээр.

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар.

1. Кандыг сөстөрнү синонимнер дээрил? Оларның ужур-дузазы чүл?
2. Кандыг синонимнерни стиль синонимнер дээрил? Чижектерден адаңар.
3. Утка ылгаар синонимнерни кажан ажыглаары?
4. Кандыг синонимнерни долу синонимнер дээрил?
5. Контекстиг синонимнерге чижектерден чогаадыңар.
6. Фразеологизм синонимнер кандыг рольдугул?
7. Дылдың синонимиказы деп чүл?

ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ.

§ 21. Литературлуг дыл болгаш ооң нормаларының дугайында билиг.

Парлалга, литература, эртем, өөредилге черлери, радио, телевидение, театр, күрүне документи-лериниң дылын литературлуг дыл дээр. Литературлуг дылга бижиир болгаш чугаалажыр. Ынчангаш ол бижимел болгаш аас чугааның деп ийи хевирлиг.

Литературлуг дыл ниити чоннуң дылындан шилиттинип алдынган тускай нормаларлыг болур. Олар дылдың шын, аянныг, культурлуг болурун быжыглаар база литературлуг болгаш литературлуг эвес талаларын ылгап турар.

Бир аай доктааттынган чурум ёзугаар сөстөрнү шын бижири, адаары, оларны утказының аайы-биле чөп шилип алыры, домактарны шын тургузары, сөс каттыжышкыннарын шын ажыглаары, бижик демдектерин шын салыры литературлуг норма болур.

Литературлуг нормалар дылдың бүгү-ле кезектеринге хамааржыр. Чижээлээрге:

1. Фонетика талазы-биле: *уни, ийи, ижи, их*; *пөш, мөш; огаан, ногаан; чөкпек, чөпек; оттулар, оккулар; айтырыг, аайтырыг* деп сөстөрнүң иштинден фонетиктиг норма кылдыр

быжыга берген янзылар ийи, пөш, ногаан, чөкпек, оттулар, айтырыг.

2. Морфология талазы-биле: барзавыс, барзавысса, барзывысса; хемче, хемгиди; доо, диш; онуун, оон; сууруннан, суурундан; аът-биле, аът-была – боларның иштинден барзывысса, хемче, оон, суурундан, аът-биле деп хевирлери литературлуг норма бооп быжыккан.

3. Синтаксис аймаанда: Чуңзуга ойнаарыңар бе? Чуңзуга ойнаарыңар ол бе? Сен барзаң, эки-дир. Сен бардың изе, эки-дир. Сен барзыңза, эки-дир деп домактарның Чуңзуга ойнаарыңар ол бе? Сен барзыңза, эки-дир деп янзылары литературлуг норма кылдыр быжыккан.

4. Лексика талазы-биле: мыйыт, шокар; бидон, сайыр; киш, чараш-аң, чиңге, алды; мээлик, ховаган; улун, ынаа – оларның иштинден литературлуг нормалар мыйыт, бидон, киш, ховаган, ынаа.

85. «Литературлуг дыл болгаш ооң нормаларының дугайында билиг» деп чүүлдүн планын тургускаш, конспектилеп алыңар. План ёзугаар ооң утказын чугаалаңар.

86. Домактарны номчуңар. Амгы литературлуг дылдың нормаларынга дүүшпес сестерни айтыңар. Оларны литературлуг сестер-биле солуңар.

1. Чыргакының ол-бо талаларында кара мөөрүк сыннарда мөш дээрге хей-ле болдур ийин. Чогум хем иштинин мөштери сулагай узун-узун чиве. Бедик сыннар, мөөрүктер кырында мөштер чыпак, чолдак, чоон-чоон богай. 2. Бистин бо кончуг те-чуңма ыпкаш өшкү-леривис кижии бажын доспас чиве болза, шорааннар, куржааңгылар кырлап чоруп бээр. 3. Аңчы кижии аң сүре бергенде, эдиин курунга астып алган чоруур. Оон бакша ол эдиктернин даажындан аң-мең-даа турбас, дуу ол хойдугуп бар чыдар. 4. Чаъс чаапканда, өзен иштинин балгажы-даа кежээлээр, мажыыналар ынаар чеңгиир ужурудаа чок. 5. Авам айбылаарга, кожавыс өгнүң сүгезин ап алгаш, азырганчыг-ла хей ыяш чарып каан мен.

87. Үзүндүнү аянынг номчуңар. Чогаалчының тожу диалектизинин онзагай чүүлдерин ажыглаан ужуру чүл? Диалект тургузуглуг домактарны тыпкаш, литературлуг нормага дүгжүп турар кылдыр аде тургузуп бижинер.

Ивижини көрүп кааш, дарга-даа столунуң артындан туруп кээп мендилешкен:

– Хоо, Василий Москуевич, чедип келдиңер бе? Ам кайда бардыңар?

– Шеңнелиг-Хемде.

– Оъду-даа эки-ле чер боор аа?

– Оът-даа чүм чер-ле-дир. Харын истиг чер болгаш-тыр чоп. Кырдыра-дыр ийин олар.

– Адыг бе? – деп, дарга арай дүвүрөп айтырган.
– Чок ийна. Ире артпаан ыйнаан мооңар. Эңир чылын чудаан соонда, ире көзүлбестээн боор оң. Бужартап, кокаай деп чүве көвүдээн оран-дыр ыңар.

– ...Өлүрүп тур силер бе ынчаш, эмчи?

– Чок, аглаар хире чап болбаан ийна. Бис ол черге амды чаа бардывыс ыйнаан. Эрлер ам чаа-ла өлүрүп эгеледи дег болчук. (*Л. Чадамбаны-биле.*)

Диалогта долу болгаш долу эвес домактарны тывыңар. Долу эвес домактар кажан, кандыг чугаага хереглеттинер-дир, чугаалаңар.

88. Эш-өөрүңерниң, төрелдериниң чугаазын дыңнап, хайгаарап көрүңер. Оларның чугаазында литературлуг нормаларга дүүшпес чүүлдерни шын, литературлуг янзы-биле солуп бижиңер.

§ 22. Фонетика болгаш орфоэпия (шын адалга) талазы-биле нормалар.

Тыва литературлуг дылдың фонетика талазы-биле нормажыдылгазы чер-чер аялгаларында болгаш улустуң кара чугаазында фонетиктиг янзыларының иптгиден литературлуг нормага дүүшкен янзыларны шилип, оларны литературлуг эвес янзылардан ылгап турар. Чижээ, литературлуг дылда нормажыттынган *чүве*, *лама* деп сөстөр-биле чергелештир чер-чер аялгаларында болгаш улустуң кара чугаазында *чүме*, *чиве*, *чиме*; *ама*, *нама*, *нава* деп янзылары бар.

Бир эвес сөстүң литературлуг дылда нормажыттынмаан янзызын ажыглаар болза, литературлуг норма хажыттына бээр. Ынчалза-даа чогаалчылар боттарының чогаалдарына маадырларның чугаазының онзагай аянын көргүзөр сорулга-биле черчерниң болгаш кара чугаа сөстөрүн хереглеп турар. Ол болза чогаалчының база бир чечен аргазы болур.

89. Аяңныг номчуңар. Утказын чугаалаңар. Сөзүглелге аттан чогаадыңар. Сегбе ирейниң чугаазында нормажыттынмаан сөстөрүн литературлуг синонимнери-биле солувушаан, ушта бижиңер. Шын бижиирин орфографтыг словарьдан хынаңар.

Сыгыр даң бажында отту хонуп келдим. Сегбе ирейни көөрүмге, дүште-даа чок хаарыктаан чыдыр ийин оң. Кижимниң эштип алгаш чыткан тонунуң эдээнден барып шеле тырткылааш:

– Балыктаар үе келди, кырган – дидим.

– Уё, чүрээм! Чүү адамыргай амытан сен, аал. Биеэкиде чылан тутканым олчаан чүрек бош апарган болгай. Балыктаар өй келген-дир аа – дээш, ам-на оожургай берди.

Чайның ортан үези чүве. Арыг агаар-даа магалыг. Дээрниц кааң, аязы-даа дендии. Теректиг хемниц суу кылаң кара апарган көстүп чыдыр. Тулаа-шынаага адар даңны атсы кулак уюкталдыр чарыштырып келген пагалар ам мырыңай дам бар чыткан ышкаш болду. Колхозтуң ногаа кадарчызы Сегбе ирей оларны бир кезек дыңнап оргаш, чугаалады:

— Шак бо багалар деп чивелерниц димиренчиин керичерем. Че, аал, сывырткыш-биле шелип турунда, мырай амыр сен ыйнан.

— Силер харын кончуг болгай силер аан, кырган — деп кагдым.

Хүн бедигиже чедир сыырткыштап келдивис. Үстүү таламда ээтпекте орган Сегбе ирейже алгырып-ла үндүм:

— Чезени тудуп алдыңар, кырган!..

Кижим ында эрик кырында олуруп алган күдүжеңейнип-ле орган чүве. Оон бир дүп болгаш, өөрүшкүлүг харыылады:

— Ом бир кончуг-даа кадыргылар шелип алган-дыр мен, аал. А сен канчалдың?

Тал чиирбейинде шууштур дизип каан чээрби бир кадыргымны ооң чанынга эккеп салдым. Сегбе ирейниц амыраары-даа кончуг.

— Моон соңгаар үргүлчү ижилээн балыктан сывырткыштап тураалы шиңме — дээш, доора-хээре ханы сыгытларлыг хүрең арнын хээлендир хүлүмзүре-дир. (Х. Ойдан-оолдуу-биле.)

Автор нормажыттынмаан сөстөрни кандыг сорулгалыг ажыглааныл? Сегбе ирейни сөстөрни шын эвес ажыглап турар деп болур бе? Кажан, чугааның кандыг байдалыңа, кымнар ажыглаар болза, ол сөстөрни шын эвес ажыглаан деп санаарыл?

Сөзүглелде чагырышкан нарын домактарны айтыңар.

90. Скобкалар иштинде сөстөрниц литературлуг янзызын кирибишаан, домактарны дүжүрүп бижип алыңар. Салдынмаан бижек демдектерин салыңар.

1. Ачам мээң хураганым көргөш, мынча диди Хураганың шору апарып-тыр оң. Ынчалза-даа (хүвээ, хевээ) чүвелерниц (дыны, тыны) хээрек боор чүве-дир. Сүттү өйлеп (эмискиктеп, эмистиктеп) турбас болзуңза хейде-ле ишти (догдаарап, дагдаарап) хевеер чадавас. 2. (Ынчаарга, анчаарга) бо аныяк-(өскенни, өксенни) (көргердаан, көрүңер даан) кандыг хеп кетпес-тир. 3. Бо шагның ажы-төлү (ом, ном) бижек дээнде ана аттыг чүве-дир. Бо кижин көөрге (ом, ном) бижиин көргөн оорар, оон бир көөрге (дошпулдуур, дошпулуур), эдер-хааржак тырткан оорар. 4. (Увам, угбам) Сесеңмаа «Межегей» совхозтуң дуржулгалыг саанчызы. 5. «Көк-Тей» совхоз бо чылын күрүнеге он ийи миллион дагаа (чуургазы, чумургазы) дужаар. 6. (Айтырыг, аайтырыг) бар болза, дүргөн салгылаптыңар дээш бригадир механизаторларны эргилдир көрдү.

91. Аяныг номчунар. Чугааның адын чогаадыңар. Хэй сек орнунга чогуур үжүктөрнү немевишаан, дүжүрүп бижиңер. Сөстөрнүң эгезинге *д, т* база *б, п* деп үннернү шын адаарынче кичээнгейни салыңар.

Ачам сугнуң ...өңгүр көк ...олдургазы бар чүве. Кончуг-ла ...ошкун кулугур.

Бир-ле кезжээ ...аштыгаа олур мен. ...өңгүр көк ...олдурга дуу ол инек кажжазының **чанында** барды. Ооң бажы артында ыңай **ажытталы** берди. Аңаа кедей аарак чылбыртып чеде бергеш, оон ооргазын орта олуро кааптым.

...олдурга-даа кортканындан алгыра каапкаш, чизир-чазыр тепкиленип, мөөп ыңай-ла болду.

...өңгүр көк ...олдурга мөөп турда, чүгле карак **шокараңнаар**. Шыдашпайн, чайлып-ла баттым. Хол ...ээрге черге **хензиг** четпес ...адып чыдыр мен. Ол хиремде-ле арны-...ажымны сивирилдир чаала ...үштүм.

Мени көрүп турган ачам халып келгеш, эктимден өрү тыртып чугаалай-дыр:

— «...олдургага октадырга, сүвүр мыйызын, кадыг ...уюун ...озар, ...огба-чаваага октадырга, чел-кудуруун дөгээр» деп чүве ол ышкажыл.

...өңгүр көк ...олдурга мени ынчаар кезеткен.

Карартыр парлаан сөстөргө чугаада домактарның утказынга дүгжүп турар синонимнерден тывыңар.

92. Адаанда бөлүк сөстөрнүң литературлуг янзын шилип алгаш, домактардан аас-биле чогаадыңар. Оларның шын бижиirin, адаарын сактып алыңар. Орфографтыг словарьдан ажыглаңар.

Хыргыыш, хыыргыш, хыыргыыш; сарбакшын, сарбаншын, сарбакчын; чуурга, чумурга; ыраак, ырак; таакпы, такпы; дораан, дораа; акша, ашка; деңернаан, деңердаан, деңер даан; ийна, ыйнаан, ийнээн, ийнен; шиңбе, шиңме, шүңме, шиве, шүве; демдек, темдек; таалың, даалың; хазар, казар; дон, тон; дегий, дегийт; болбаасырат, болбаазырат; шынавыла, шынап-ла; аксак, аскак; хок, пок, бок; нүгүл, үгүл; ыяавыла, ыяап-ла; амдызында, амдыызында; чукшуу, чушкуну; чалгаазымаар, чалгаасимээр.

Сөстөрнү шын, литературлуг норма ёзугаар адаарының чурумун орфоэпия (шын адалга) дээр.

Сөстөрнү шын адаарын барымдаалаары культурлуг чугааның база бир кол негелдези болур.

93. Нарын сөстөрнүң ударениези колдуунда йи дугаар кезээниң сөөлгү слогунга таваржыр болгаш чаңгыс сөс бооп адаттынар. Адаанда домактарны номчуңар. Нарын сөстөрнү тыпкаш, ударениезин шын адаңар.

Салдынмаан бижек демдектерин болгаш дефистерни четчелевишаан, дүжүрүп бижиңер.

I.

1. Бора Шай Моолдуг Хем Хорумнуг Ой ол кавының арат чонунун ...рүшкүзүн чүгле частың ол чаагай хү...ү көдүргөн эвес, харын чоннун хостуг эргезиниң аяс хүнүнүн херелин кара..гыландыр дуглаар кара булут ышкаш ...иргелип келген дээрбечилерни чылча шапкан Араттың революстуг шерии көдүрүп үндүргөн. 2. Чаа Тере Хөлче аалдап барып көрүңер. (С. Тока.)

II.

1. Кызыл тас, арбай, сула, чиңге тараа болгаш чүзүн баазын ногаалар, чүс-чүс муң-муң сноптар моожа-суслоннар комбайннарның дизе ...өккүлөп кааны саваннар сар...ттаан, хөпээннээн сигеннер шупту ол эртенги херелге чиргилчинне...иң, кый...ыңайнып чыдырда бо хемни-даа мында тургускан колхозту-даа «Эртинелиг» деп ча...гаар-ла адаптар сен. (С.) 2. Анай-хаактар аразында айлаң куштар ырлажы-дыр. (О. О.) 3. Белдирлешкен Каа-Хем, ...и-Хем «моорлаңар» деп уткуп турду. (Б. Х.)

Чаңгыс аймак кежигүннерни айтыңар, оларга бижик демдээн салганыңарны аас-биле тайылбырлап чугаалаңар.

94. Номчуңар. Тываның кожууннарының аттарын шын адаңар.

Бии-Хём, Каа-Хём, Улуг-Хём, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Тес-Хём, Тожу, Эрзин, Өвүр, Чеди-Хёл, Чаа-Хёл, Сүт-Хёл, Кызыл, Танды.

95. Домактарны номчуңар. Болбас хевирниң болгаш -гаш, -геш деп деепричастие кожумактарлыг кылыг сестериниң ударениезин болгаш -нм, -нг, -гн деп үннер каттыжышкыннарын шын адаңар.

I.

1. Бичии уруг сести аарак келгеш, конфетти ап алган. (К. К.) 2. Кашпал тускай амыдыралдыг, амы...аннарлыг, дөмейлээр чүве чок бергелиг болза-даа, төнмөс санныг көрүштүг. (С. Т.) 3. Өгнүң ээзи хөнекке шай куткаш, ыяш тавакка далган оваалай ургап, кырынга саржаг салгаш, баарымда орбак ширтек кырынга тургузуп кагды. (С. Т.)

II.

1. Ам-даа кино төнмээн. 2. Кызыл хоорайны мооң мурнунда көрбээн болгаш, аңаа дүргөн-не четсимзе деп бодап чордум. 3. Херел дииңнээш, өөрүнче далашкаш, аңнап өөредир дээн ыдын безин албаан. 4. Эртен эрте каттап чоруткан уруглар кежээликтей безин одаанга келбээн.

I кезекте домактарның синтаксистиг болгаш морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Моон деп сөстүн фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар.

Орбак, чидиг, дүрген, далажыр, кезээликтей деп сөстөрниң антонимнерин тып бижиңер.

96. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрниң дөмей болгаш ылгалдыг чүүлдерин тайылбырлаңар, шын номчуңар, утказын чугаалаңар.

1. Чылгычы Каң-оол ыт кежи сөспегер кара **чагызын** кеткен, **чылгы** бажында халдып турган. 2. Бо хире үр үе эрткенде, сээң ол хүлээнип алган ажылың **чылгы** дег болган чүве-дир. 3. Кышкы эртен телефон **чагызын** дыңнаарга, кандыг-бир аялгалыг-биле дөмей-ле, коолаан турар. 4. Бөкпек-бөкпек талдар аразынче кодан даалыктап чоруй барган. 5. Кодан хой Чагынтай хөлдүң эриин дургаар чаттыла берген. 6. Оглум! Чем соой бээр, дүрген кээп дүште. 7. Дүште биле дөмей-ле, кажандан бээр ужурашпаан башкызы ону уткуй хүлүмзүрбүшаан, кел чораан.

Домактарда карартыр парлаан сөстөрдөн аңгыда, өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрни ушта бижээш, ол үн кайы слогта чоруур-дур, адаан шыйыңар, шын адаңар.

Үлегери: 1-ги домактан: *ыт, кежи, бажында*.

97. Кылыг сөстөрин болбас хевирге тургускаш, шын адаңар.

Тепсен, бодан, чүген, үн, номчуттун, кеттин, мун, көрүн, сагын.

Домактардан чогааткаш, бижиңер.

98. Номчуңар. Хэй сек орнунга чогуур үжүктөрни киирбишаан, дүжүрүп бижиңер. Чедир салдынмаан бижик демдектерин салыңар. Узадыр база өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрни шын адаңар.

АВА.

Эрээн, шиник ховага...ар бүргег, к...нда
Ээртиңдир д..рже үнүп ужукса-даа,
Өңгүр чараш, чигир чемниг чечектерден
Ө...ээр барбас – эглип келир тудужу дег,
Өөрүнчүг, му...аранчыг кандыг-даа хүн
Өзүп орап чалыы-биле салгакчыга
Чаңгыс дээди – төр...н чурту, хүнү мөдү¹,
Чарлыш болбас эргими бар – авазы-дыр.

С. Сарыг-оол.

¹ *Мөдү* – дег, ышкаш.

99. С. Сарыг-оолдун «Белек» деп тоожузундан үзүндүнү аянын номчунар. Шын адаар нормалары хажыттынган сөстөрнн литературлуг янзылары-биле солуп чугаалаңар. Шын бижиирин орфографтыг словарьдан көрүңер. Оларны чогаалчы кандыг сорулгалыг ажыглааныл?

Адыгжы ачазының те мыйызы сыптыг улуг кош бижээниң чүгле бичезин **хынынга** суп азынгаш, аът **бышкаа**-биле шап каан хаакчыгажын кеткеш, **какпаларын** кезип чоруп-ла каан... Боданыр-даа чайжок, көөрге, бир эл алдында какпазының ужу көстүп чыткан. ...Адак сөөлгү **какпазынга** келген: бир астың **моюнундан** кагарда, ол-ла черинден шимчевейн чыткан.

...Аал **чанынга** чоокшулап келгеш, холдарында туткулап алган чораан ас, күзенин **курунга** астып алгаш, **чадырынга** чанып келген.

— Каяа чордун, оглум? — деп, кырган-авазы оглунче көрүнмейн-даа сиирин катпышаан, айтырган.

— Какпа, дузак кезип чордум. Ёх, чоп кончуг аар чүвөл — дээш, **азынган** олчазын чеже берген.

— Оо! Канчап өлүрүп алдың, оглум! Мээң оглумнун аңчызы ындыг кончуг болгаяан!

— Какпалап алдым, авай.

— Сен чиде **бээриңге**, коргуп сүргей олурдум, оглум. Какпаларың ыракта ийикпе?

— Чок, авай, мыя мында. Туралаар өзенде чүве.

— Оо, хепчок ыракта дег чөлээн, оглум. Аалда улус чокта, дыка ырава шоң ба.

— Оон өске черлерде ас чок, мен дөгере какпалап каапкан мен, авай.

— Бо-ок хейт! Ынча дивес чүве **ийнээн**, оглум. Танды **чимезин** кижн өлүрүп төтпес болгаяан. (С. Сарыг-оол.)

Карартыр парлаан сөстөрнн ушта бижээш, сөс бүрүзүнде чазыг болу бээр хире черниң адаан дорт шыйыг-биле демдеглеңер.

Үлегери: **Хынынга** (н орнунга **ң** дыңналыр болза-даа, **н**-ны бижиир.)

Диалогтун баштайгы 3 домаан доора чугааже кирип бижиңер. Бижиң демдээн салыры канчаар өскерли бээр-дир, чугаалаңар. Адалгалар кандыг кежигүннер апаар-дыр? Кандыг сөстөр доора чугаага кирбейн баар-дыр?

§ 23. Лексика талазы-биле нормалар.

100. Номчунар. Чагының кайы талазында сөстөрнн нинити хереглеп тура-рыл? Диалектизмнер, эргижирээн сөстөр деп чүл? Оларны кажан, кандыг сорулгалыг ажыглаарыл?

литературлуг

дырбактыг
аа
кызыл-тас
ак-кызыл
революция
машина
даштыкы
хоорай
бомба

литературлуг эвес

үс, алды
уурак
ак-тараа
ягаан
хувискаал
оттуг-терге, чычаан
кадагааты
кода
частыр бөмбүк

Кайы бөлүктө диалектизмнерил? Кайызында эргижирээн сөстөрил?

Литературлуг сөстөр диалектизмнерден, эргижирээн сөстөрдөн, кара чугаа сөстөрүндөн бүгүдөгө билдингири-биле, чер бүрүзүнгө ажыглаттынары-биле ылгалып турар.

101. Номчунар. Карартыр парлаан диалектизмнерни скобка иштинде литературлуг нормага дүгжүп турар сөстөр-биле катая одуруглай ушта бижиң алыңар.

Силерниң чурттап турар чериңерде ук сөстөрни өскээр адаарын дыңнаан силер бе? Оларның литературлуг янзызы-биле домактардан аас-биле чогаадыңар.

I.

1. **Хокаштарны** (иви молдургалары) каяа оъткарап бис, дарга? — деп, аныяк ивижи Лида сагыш човап айтырган. 2. Күзүн иви **чекпелеп** (мөңгүлөп) чиир дээш, оранны одуртуп, делегейни дескинип чоруп бээр. (*Л. Чадамба.*)

II.

1. «Кожуунувус черинде чүү туруп тур, **соодап** (чугаалап) көрөм.» — «Бо чоокта **дылдашпаан** (чугаалашпаан), чүнү-даа дыңнавадывыс.» 2. Пөш бажында кузук (тоорук) боду дүжүп келир эвес. 3. Ачаң Кызыл Шеригниң бир командиринге **чараш-аң** (киш) кежи тон садып бер дээн, бодумнуң өлүргөн хамык чараш-аңымны тон кылгап, сээң өлүргөн дилгиң кезин моюндурук кылып бээр деп тур мен, оглум. (*С. Сарыг-оол.*)

102. Номчунар. Карартыр парлаан диалектизмнер, бөдүүн чугаа сөстөрүниң орнунга чогуур литературлуг сөстөрни кирип тургап, бижиңер. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Октябрь ай. Аңчыларның **сырбыктаар** үези-даа келген. 2. «Бажың иштин **хокталдырбаңар**, даштыгаа барып ойнаңар» — дээш, авам ажылдап чорупту. 3. Эрес-оолдуң хазы колхоз наадымынга болган хүрешке шүүлген. 4. Хойжу кончуг семис эътти дүлгөш, **кулурун**-даа өзүп эгелээн. 5. Кожазы ам-даа удувушаан, **чандаңындан**

бурт дээр ыш безин көзүдбээн. 6. Он шоодай ак-тараа сөөрткен сөөлгү терге орай келген. 7. Тываның хемнеринде, хөлдөринде ак-балык, мезил, шокар, шуруш дээш кандыг балык чок дээр.

Ки ирер сестер: *шортан, дицнээр, мыйыт, бокталдырар, акызы, далган, хоолой, кызыл-тас.*

103. Номчуңар. I бөлүктө үзүндүгө аттан чогаадыңар. Чогаалчы архаизмнерни чүгө ажыглааның? Кайы үеде болуп турар болуушкунну ол көргүзүп турарыл? Амгы үеде чогаалчының ажыглааны эргижирээн сестерин аас, бижимел-даа чугаага чүгө хереглевес бис?

I.

Бир-ле чайын Ары Торгалыгның Улуг-Шөл бажынга аныяктарның хуралы болур дээн-дир деп чар келди. «Салуучут төп хораазындан ийи сургакчы келген-дир» дижиң, аныяктар дүүрей берген.

...Чыгыр дээн аалда аныяктар-ла хөй. Арат нам кежигүннери-даа бар. Баштай төп хораадан келген сургакчы долгандыр олурган аныяктар ортузунга ол-бо девиржиди кылаштап тургаш, илеткел кылды. Дараазында кожуун сургакчызы чугаалады.

Илеткелдерден шала-була билип алган-на сестерим мындыг:

— Кежигүн кижини кым-даа дарлаар-бастыр эрге чок. Хурал-суглаага идепкейлиг киржир.

Бүгү чыылганнарны тараткаш, кежигүнге кирген кижилерни арттырып ап калгаш, бүрүткеп бижээш, сый-сый тудуп каан кызыл шугумнуг моду саазында моолдап бижээш, адаанда дөрбелчин таңма каккан бижиктер берген.

— Түр бадылгергейлээр бижиңер бо. Эки, шынчы эдилээр силер. (*С. Сарыг-оолдуу-биле.*)

II.

Ойнаар-бажың, дириг-чурук,

Оттут-терге азы чычаан,

Коржаа, банк, шуудаң дээш

Кончуг солун сестер турган.

С. Сарыг-оол.

Архаизмнерни оларны солаан сестер-биле кады ушта бижиң алыңар.

салуучут төп хораазы — аныяктарның төп комитеди

нам — партия

оттут-терге — машина

моду — ыяш

чычаан — машина

бадылгергей — билет

коржаа — магазин

ойнаар-бажың — клуб

шуудаң — почта

дириг-чурук — кинофильм

104. Номчуңар. Домактарда карартыр парлаан эргижирээн сөстөрнү литературлуг нормага дүгжүп турар сөстөр-биле солуп, дүжүрүп бижирер. Чедир салдынмаан бижик демдектерин салыңар.

1. Кырган-ачамның эң-не баштай оттуг-терге көргениниң дугайында чугаазын дыка-ла сонуургаан бис. 2. С. Токаның «Араттың сөзү» деп чогаалының база бир кол темазы болза арат чоннун хосталгаже көдүрлүүшкүнү болгаш Тывага хувискаалдың тиилээни болур.

Домактарның кол сөс, сөглөкчилерин шыйыңар.

Диалектизмнерни, архаизмнерни, кара чугаа сөстөрнү литературлуг норма деп санакас болгаш оларны чугааның байдалына таарыштыр ажыглаары чугула.

105. Бөлүктөй берген сөстөрдө архаизм апарган сөстөрнү солагай талазынга, а оларны солуп чоруур сөстөрнү оң талазынга бижирер. Архаизм сөстөрнү солуп чоруур сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

Библиотека, ном саңы; аэроплан, самолёт, ужар-базын, ужар-хеме; кода, хоорай; ямы; чырыдышкын, кегээрел; чычаан, машина; от, оттуг-ыяш, шүдүнзе, оттуг-хааржак, серенги; бадылгергей, билет; гармонь, эдер-хааржак; сургуул, өөреникчи, сурукчу; билдиришкын, өргүүдел.

Архаизмнерни солаан сөстөрнүң кайыларын орус дылдан үлөгерлеп алганын чугаалаңар.

§ 24. Грамматиктиг нормалар.

1. Грамматикага чүнү өөренирил? Ол кандыг кезектерден тургустунганы?
2. Дылдың грамматиказы кандыг хулээлге күүседип турарыл?

106. Домактарның утказы билдине бээр кылдыр сөстөрнүң туруштарын шын тургузуңар.

1. Бистин чуртта оолдар, кыстар күш-ажылга ынак чоруун анык көргүзүп турар. 2. Чинге-тарааның сызы болгаш богу үнелиг кончуг мал чеми бооп турар. 3. Чүзүн-баазын Тывада куштар, аңнар бар.

Домактарда тодарадылгаларны хамааржып чоруур сөстөр-биле кады ушта бижирер.

Оларның домак иштинге туружун солуп болур бе? Кандыг чугаага оларның туружун хостуг ажыглап турарыл?

107. Номчунар. Скобкалар иштинде кожумактарны домактарның утказын барымдаалап, шын ажыглавышаан, дүжүрүп бижинер. Бижик демдектерин четчелеңер.

1. Уруглар арыг (-га, -же) каттап чоруп каан. 2. Ол номну сээң номчувааның (-ны, -га) бүзүрөвейн тур мен. 3. Школа (-же, -да, -га) чеде бээримге кежээ эгелей берген болду. 4. Сөөлгү парталарда олурар уруглар (-же, -га) башкы чугаалаан. Шимээргевейн кичээңгейлиг дыңнаңар.

108. Домактарны кичээңгейлиг номчуңар. Оларда шын эвес ажыглаттыңган, карартыр парлаан чугаа кезектериниң кожумактарын шын янзылары-биле солуп чугаалаңар.

1. «Хадың» колхозка болгаш «Шивилиг» совхозка ол ажыл сөөлгү хүннерде чедир шуудавайн турар. 2. Улуг улус болгаш уруглар кедер эки шынарлыг идиктернен оон шилип ап болур. 3. Мерген шеригде акызыннан чагаа алгаш, хөлчок өөрээн. 4. Ыргак-дагыр кадаглар-бла кижичү күнү кадап алыр боор. 5. Онуун ам инженер бисти эдертип алгаш, фабриканың үүрмектеп-сорттаар цегинге чедире берди. 6. «Бо чайын каандаар эвеспе» – деп, кадарчы хөлзеп чугаалаан. 7. Бир эвес садыг барзывыссе, өңнүг карандаштардан садып эскээр бис. 8. Өөредилге номнарын чогуур үезинде садып алырынче далажыгар.

Сөөлгү домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Шын бижилгези берге, частырыг кылыптып болур сөстөрни айтып, тайылбырлаңар.

Үлегери: *шуудавайн*. Бо сөстү шын бижиринде ийи чүүл берге. Бирээде, узадыр адаар үн чаңгыс үжүк-биле демдеглеттине берип болур. Ийиде, *й* биле *н* деп үжүктөр аразыңга артык *ы* деп үжүк бижиттине берип болур.

Кожумактарның болгаш өске-даа аргаларның дузазы-биле домакта сөстөрниң харылзаазын шын тургузары чугаа културазының чугула негелделериниң бирээзи болур.

109. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни чогуур черлеринге киригеш, домактарны дүжүрүп бижинер. Домак кежигүннериниң туружун хайгаарап көрүңер.

1. Ол дугайын тодаргай автор бижип көргүскөн. 2. Дөрт кышкызыл өңнүг торгу тоннарлыг уруг бисти уткуп келди. 3. Школада тергиин өөреникчилерниң бирээзинге Эртине санадып турар. 4. Бир дугаар агаарга ужуп чоруурумну эскерип, өөрүшкүм хайныгып, хөйүнүле эргий бодап чордум.

Домакка сөстөрнүн туруштарын билип алыңар.

1. Кол сөс сөглекчиниң мурнунга турар.

2. Тодарадылга тодарадып турар сөзүнүн мурнунга турар:

Төрүүр чүс хойдан чүс алдан ийи хураган алган. (О. С.) Чыланнын шокары даштында. (Үл. д.)

3. Немелде хамаарышкан сөзүнүн мурнунга турар: Кончуг улуг тарбаган цңгүрдөн цне халаан. Булут хцннц диглай берген.

4. Байдал хамаарышкан кежигүнүнүн мурнунга чоруур:

Аалчылар Москвадан келген.

5. Домак кежигүннери бооп чоруур быжыг сөс каттыжыышкыннарының туружу ниитизи-биле бөдүүн кежигүннерниң-биле дөмей: чагырткан сөс чагырып турар сөстүн мурнунга чоруур: Бодун тогдунары, думчуун боралаары оон илден. Ынчангаи чугаа-сооттан кортпас, хаайым кадынга-даа албас кижжи боор мен. (О. Саган-оол.)

Чагырткан сөстөр чагырып турар сөстөрнүн мурнунга шуут кожа чорууру албан эвес. Олар чагырып турар сөстөрдөн ыраккадаа туруп болур: Ыракта динмирээшкин дынналыр.

Сан ады база хөй, эвээш чергелиг наречиелер-биле илереттинген тодарадылгалыг чүве ады чангыстың санынга турар. Чижээ: 1) Марс Хүнден ийи чүс чээрби сес миллион километр хире ырак турар. 2) Ийи ыт аразынга сөөк кагба, ийи кижжи аразынга сөс сөглеве. (Үл. д.) 3) Азаста дыка-ла хөй балык бар.

110. Номчуңар. Сан аттары-биле кады чоруур чүве аттарының сан кожумаан шын тургузуңар. Хөй сек орнунга чогуур үжүктөрни кирибишаан, дүжүрүп бижиңер.

1. Картофельди чырыкка чээрби-...өртөн хонуктар ...ургузунда 10 – 15 градус чылыг черге өстүрер. 2. Меңээ ...айылбырл...р ужурулуг ийи чүс бежен айтырыгларны салганнар. 3. Аныяк малчын өг-бүлө бо чылын ...өрүүр чүс хойга он...штыр чүс он беш хураганнарны камгалап ап, бир хойдан үш килограмм ...үктү кыргып алган. 4. Сески классчылар школага херегл...р үжен беш ширб...штерни кылган, ийи дуг...р уруглар садын болгаш бирги класстың үжен беш өөреникчилерин шефке алган.

111. Сөс каттыжышкыннары-биле домактардан чогаадыңар.

Хөй айтырыг, сөс шортан, алдан дөрт мөге, беш хоорай, үш муң ажыг ыяш, үш миллиард ажыг кижиге, чүс чээрби хураган, ийи чүс дөртөн чеди муң ажыг кижиге, чүс үжөн тос муң кижиге.

§ 25. Сөстөрнү ажыглаарының нормалары.

Чижектер:

Шын эвес ажыглааны:

1. Мен ада-иемге дузалам-чыны көргүзүп турар мен.

2. Чемоданын черже салгаш, башкызының холун быжыг туткан.

3. Тас-Баштыгның болза амыдырал-чуртталгазы, демги ол, аар-берге турган-даа болза, ажы-төлүңгө болза ынак, оларны эки аажы-чаңга болза өөредип чораан. (Өөреникчинин харызындан.)

4. Шефчилер хөй ажылды ажылдааннар.

5. — Отвечатьтап шыдавас мен, башкы. Дүүн дижим аарааш, зубной врачыга чордум.

Шын ажыглааны:

1. Мен ада-иемге дузалажып турар мен.

2. Чемоданын черже салгаш, башкызының холун дыңзыг туткан.

3. Тас-Баштыгның амыдырал-чуртталгазы аар-берге турган-даа болза, ажы-төлүңгө ынак, оларны эки аажы-чаңга өөредип чораан.

4. Шефчилер хөй ажылды кылганнар.

5. — Харыылап шыдавас мен, башкы. Дүүн дижим аарааш, диш эмчизинге чордум.

Бирги домакта *дузаламчыны көргүзүп* деп сөс каттыжышкынының утказы таарышпас. Ону *дузалажып* деп сөс-биле солдуурга, домак шын апаар. Чүгө дээрге *дузаламчыны көргүзүп турар* деп сөс каттыжышкыны колдуунда албан-херек бижинге болгаш парлалгага делгереңгей хереглеттинер, а ажыл-амыдырал чугаазыңга таарышпас. Ындыг сөстөрнү канцеляризмнер дээр.

Ийиги домакта *быжыг* деп сөс ооң утказынга база таарышпас. *Быжыг* дээрге үзүлбес дээн уткалыг. *Быжыг* деп сөстүң орнунга утка талазы-биле ылап тааржыр *дыңзыг* деп сөстү хереглээрге, домак шын болур. *Быжыг сөс, быжыг найырал* деп болур.

Үшкү домакта аңаа алыс ужур-утка бербейн турар *болза, демги ол* деп бок сөстөр хөй ажыглаттынган. Ынчангаш олар домактың шынарын кудуладып, чугаага чевен аян киирип турар.

Дөрткү домакта чаңгыс дазылдыг *ажылды ажылдааннар* деп ийи сөс катаптааш, домактың аянын чевенчидип турар.

Бешки домакта тыва сөстөрнүң орнунга орус дылдың сөстөрүн хереглээн. Ынчангаш домак орус-даа, тыва-даа эвес апарган. Мынчаар орус сөстөрнү хамаанчок ажыглаар чорук чугааны бокталдырар.

Сөстөрнү ажыглаарының нормалары дээрге ук сөстөрнү азы сөс каттыжыышкыннарын утказынга, чугааның аянын барымдаалап домакка шилип кириери, үлегерлеп алган сөстөрнү, канцеляризмнерни (чүгле хоойлу-дүрүм, дужаал, айтыышкын, албан-херек бижиктеринге хереглээр сөстер, сөс каттыжыышкыннары) чөп ажыглаары, артык бок сөстер, штампылар (дылга пат-ла эптежиш калган, чаңгыс аай үлегер-майык хевирлиг сөстер, сөс каттыжыышкыннары), катаптаан сөстөрнү хереглебези болур.

Сөстөрнү шын шилип ап, чөп ажыглаары кандыг ужур-дузалыгыл? Кандыг сөстөрнү бок сөстер дээрл?

112. Өске улустуң чугаазындан литературлуг нормага дүүшпес сөстөрнү хайгаарап тывыңар.

113. Номчуңар. Эжеш домактарда карартыр парлаан сөстөрнү болгаш сөс каттыжыышкыннарын ажыглаанын кичээнгейлиг деңнеңер. Сөстөрнүң утказын барымдаалап, шын кириген домактарны ушта бижир.

1. Аныяктарның бот-идепкейин улгаттырар. Аныяктарның бот-идепкейин бедидер. 2. Мээң сагыш-сеткилимге ол кино дыка-ла таарышты. Мен ол кинону дыка-ла сокуургадым. 3. Дыттың чөвүрээзин адыг союп каан болду. Дыттың чөвүрээзин адыг хоора соп каан болду. 4. Аарыырын намдадыр эм бээрге, хөй суксун, шай ижиртирге, хамыктан эки. Аарыырын намдадыр эм бээрге, хөй суксун, шай ижиртирге чүден-даа эки. 5. Оларны дыштанылга лагеринче чорудар дугайында айтырыгны чөвүлелдежиш көөр бис. Оларны дыштанылга лагеринче чорудар дугайында айтырыгны сүмележиш көөр бис.

114. Номчуңар. 1) Карартыр парлаан сөстер домактарның утказынга чүге эпчок болгаш таарышпазыл? Кажан, кандыг домактарга оларны шын ажыглаан деп санап болурул? Чижектерден аас-биле чогааткаш, тайылбырлап чугаалаңар. 2) Ук сөстөрнү домактарның утказынга ылап тааржыр сөстер-биле солувушаан, оларны эде тургузуп бижир.

1. Мээң сөстөримни ол шын билип алчык ирги бе деп айтырыг мени үргүлчү девидедип турган. 2. Районда кышкы мал ажаап алыышкыны эки чоруп турар. 3. Орлан шүлүктү билдилиг чугаалаан. 4. Мээң бажымга янзы-бүрү бодалдар шуужуп турган. 5. Хөглүт алгылар куттулуп-ла турган.

115. Синонимнер-биле домактардан аас-биле чогаадыңар. Оларның утка талазы-биле ылгалын, кандыг чугаага ажыглаттынарын чугаалаңар.

1. Чөңгээлээр, күш дөгээр, кежээлээр. 2. Девиденчиг, сүргенчиг, коргунчуг, дүвүренчиг. 3. Кыдыг-кызыгаар чок, талыгыр, оранчок, ырак, чедер аргажок. 4. Кагар, согар, этгээр, эриидээр. 5. Чайыннаныр, көрүнчүктелир, чырыыр, чылчырыкталыр. 6. Тода, билдингир, тодаргай, көскү. 7. Чаңчыгар, өөренир, сиңнигер.

Чайыннаныр деп сөстүң фонетика-орфографтыг сайгарылгазын кылыңар.

116. Бердинген кылыг сестерин утказынга тааржыр чүве аттары-биле каттыштыргаш, домактардан чогаадып бижинер.

Үлегери: *Дүштеки чем белеткээр өй келген.*

Белеткээр, сыскыар, хайындырар, хаарар, соолдуар, дөгээр, быжыар (тараа, чем, шай, оорга, эът, чаг).

Чогаадып алган домактарыңарның кол сөс, сөглекчилерин шыйыңар.

117. Сөс каттыжышкыннарын чаңгыс сөс-биле солуңар.

Үлегери: *Дуза чедирер – дузалажыр.*

Дуза чедирер, тиилелгени чедип алыр, чагыг бээр, план тургузар, шийтпир үндүрер, согуг бээр, орталанып көөр, дыңнадыг кылыр, химиренип чугаалаар, хурааңгайлап бижиир.

118. Номчуңар. Канцеляризмнерни айтыңар. Оларны чугааның байдалынга тааржыр сөстөр-биле (ажыл-амыдырал сөстери-биле) солуп чугаалаңар.

1. Авам биле ачам мени даайым сугже чорудар дугайында айтырыгны дугуржуп чугаалашкан. 2. Хол бөмбүүнүң чыынды командазын кожазында школаже чорудар дугайында айтырыгны школа директорунун мурнунга көдүргөн бис. 3. Чоокта чаа Солун-оолдуң адресинге чагаа келген. 4. Колхоз баштаар чери ниитиниң өнчү-хөреңгизин камгалаар талазы-биле чогуур хемчег ап турарын бадыткап болур мен, авай.

Ук канцеляризмнерни кажан, каяа ажыглап болурул?

119. Номчуңар. Домактарның утказын экижитпишаан, катаптаашкыннар чок кылдыр эде тургузуп бижинер.

I.

1. Тываның даглары казар байлак-биле байлак. Мында янзы-бүрү казар байлактың хөй-хөй тывыш черлери тыптып турар. 2. Чоокта чаа бистиң суурувуска артистер концерт көргүзүп чораан. Артистерниң шуптузу аныяк артистер. Артистер чонга уран талантызын бараалгаткан. 3. Эжишкилер шупту чаңгыс класста өөренип турар. Оларның чуруму эки. Олар кезээде арыг-шевер. Олар хостуг үезинде ада-иезинге дузалажып, хөй-ниитиниң ажылынга киржип турар. Олардан үлегер алыңар, уруглар. 4. Мээң чаңгыс-

классчыларымның чамдыктары чүнү канчаарын ам шиитпирлеп алган. Чамдыктары уламчылап өөренир, чамдыктары ажылдап эгелээр. 5. Эликтү ол көрүп каапкаш, шимээн чок көрүп олурган. 6. «Одагга баргаш, шайлап алыылы» — дээш, ачам одагже басыпты. 7. Бичии Эресчигешке бир бичии хууңчугаш ишти кат уруп берген бис.

II.

1. Амгы үеде Африканың хөй-хөй чурттары колониалдыг дарлалдан адырлып хосталган болгаш хамаарышпас чорукту чедип алган. 2. Ол чугаазыңга диалектизмнерни болгаш чер-черниң сөстөрүн ажыглап турар.

120. Номчунар. Кандыг-бир сөстүң утказын катаптап турар артык сөстөрни тывыңар. Оларны ап каапкаш, домактарны дүжүрүп бижиңер.

У л е г е р и: Кажан кино эгелей бээрге, зал шыпшың барды.

Бо домакта артык сөс *кажан*. Ынчангаш домак, ол сөс чокта, аяныг апаар: *Кино эгелей бээрге, зал шыпшың барды.*

1. Кажан эртенги гимнастиканы үргүлчү кыдырга, баш мээзиниң, иштики органнарның база хол, буттуң ажылы экижиир. 2. Адазы-биле аңнаарын иштинде бодап, сактып чыткаш, удуп каап-тыр. 3. Кажан Хунаштаар-оол Ооржак сыгырты бээрге, ынчан шак ол өйде аал ишти шыпшың барды.

121. Номчунар. Артыкка ажыглаан чаңгыс дазылдыг сөстөрни айтыңар. Утказын экижидип, катаптаашкын чок кылдыр эде тургускаш, домактарны бижиңер.

1. Чугааның эгезинден тура эгелээрин чөпшээрер. 2. Ондар-оол шеригге шериг албаны эрттиргеш, чоокта чаа чанып келген. 3. «Аныяк гвардия» деп организация Краснодон хоорайга организастаттынган. 4. Демир-орук чоогу кончуг чоокшулап орган. 5. Чайгы дыштанылгада Чагытай хөлдүң кыдыында «Байлак» деп лагерьге дыштанып турган мен. Дыштанылгавыс доостурга, Кызылдың автобустары бисти Кызылга чедирип каан.

Катаптаашкыннарны эдериниң аргалары: 1. Чаңгыс дазылдыг сөстөрниң кайы-бирээзин синоним-биле солуур азы ап кааптар; 2. Домакты эде тургузар.

122. Номчунар. Домактарга кандыг-даа чаа утка киирбейн турар сөстөрни тыпкаш, олар чүге артык бооп турарын чугаалаңар.

1. Оол номга сундугуушкунун сактып, бодап келирге, каттырынчыг-даа, мунгаранчыг-даа турган. 2. Ылавылап топтап көөр дээш клубче чоокшулай бердивис.

Чамдык сөстөр азы сөс каттыжышкыннары домакка тускай ужур-уткалыг катаптаан туруп болур. Ынчан оларны домактарны

күштелдирер дээш ийикпе азы тускай аян киирер сорулгалыг катаптаар. Чечен чогаалга катаптаашкыннарны кииргени чогаалчының дылының база бир уран аргазы бооп турар. Чижээ: 1) *Күс. Орай күс.* 2) *Күс-кас дивес хап-ла чыдар, дүн-хүн дивес хап-ла чыдар.* (К. К.)

Баштайгы ийи ат домаанда *күс* деп сөстү катаптааны *орай күс дүшкен* деп бодалды күштелдирип турар. Сөөлгү домакта катаптаашкынның дузазы-биле чогаалчы үргүлчү болуп турар болуушкунну улам тодараткан.

123. Номчунар. Домактарда катаптаашкыннарны тыпкаш, чогаалчының оларны кииргениниң ужурун чугаалаңар. Бижек демдектерин четчелеп, катаптаашкыннарның адаан шыйбышаан, домактарны дүжүрүп бижиңер.

1. Идик-хеви чок дээр эвес ижер-чири чок дээр эвес мунар аъды чок дээр эвес... (В. К.) 2. Мээң дылым мээң чепсээм. (С. Там.) 3. Алдын хүнүм чырык хүнүм! Авыралың ачы-дузаң авамдан-даа, ачамдан-даа артык сен деп үнелээр мен. (С.) 4. Долаана Агылыгны өрү, куду хөй катап чораан... Көжүп-даа чораан хой сүрүп-даа чораан чааскаан-даа чораан. 5. Аалывыстың күзээр черинден тараа шөлдүг хову-даа мыя бо эзимнерлиг тайга-даа мыя бо! (К. Кудажы.) 6. Күштүг диңмит аразындан күштүг ыры төрүттүнген. (Б. Х.)

Катаптаашкыннар домактың кандыг кижигүннери бооп турарын чугаалаңар. Оларның адаан чогуур шыйыглары-биле демдеглеңер.

§ 26. Орфография болгаш пунктуация талазы-биле нормалар.

124. Номчунар. Хөй сек орнунга чогуур үжүктерни немевишаан, домактарны дүжүрүп бижиңер. Карартыр парлаан сөстөрнүң орфографтыг сайгарылгазын кылгаш, оларны шын бижирииниң дүрүмнерин сактып чугаалаңар.

Бижимел чугаага ...омакта ...ус-...ус сөстөрни, хевирлерни шын биж...риниң ...үрүмүн орфография дээр.

Тыва орфографияның негелдези мындыг. Бижекти а...ыглап турар кижиге бодунуң ад...рының ылгал...ыг чүүлдеринден болгаш хууда ...одалындан хам...рылга чо...а сөстөрни ...үрүмчүткенин ёзугаар хажыдыг чок биж...р ужурлуг. Чүгле ыңдыг негелдени сагып тургаш, биж...н чүүлдүң утказын номчук...уга ...олузу-биле ...амчыдып болур. Орфографтыг дүрүмнери маргыл...лыг азы ийи ...нзы биж...р ховар ...аварылгаларны шуптузун хаара тутпайн турары билдингир. Ынчангаш чам...ык сөстөрни шын биж...ринге бергедей берген ...аварылгаларда чаа орфографтыг словарь...ны ажыгл...ры чугула.

Бижимел чугаага бижек ...емдектериниң уjur-дузазы база-ла улуг. Орус улустуң улуг чогаалчызы А. П. Чехов: «Бижек ...емдектери номчулга үезинде ноталар бооп чор...р» — деп чугаалаан.

Бижик ...емдектери чокка бижимел чугаада сөзүглелдерниң, домактарның болгаш сөстөрниң ...одаргай утказын шинг...дип билип алыры берге.

Бижимел чугаага сөстөрни, оларның хевирлерин шын бижири, бижик демдектерин шын салыры чугаа культуразының кол негелделериниң бирээзи бооп турар.

125. Сөзүглелди номчааш, оң орфографтыг болгаш пунктуастыг сайгарылгазын кылыңар. Оң соонда башкы адап бээрге, бижидер.

Дыл болза кижилерниң аразында харылзажырының эң-не чугула чепсээ. Ол чокка кижилер амыдырап, бүдүрүлгө болгаш культура сайзырап шыдавас. Бодунуң төрөөн дылын хүндүлээр, оң ужурдузазын үнелээр, ону культурлуг, арыг эдилээр чорук кижиге бүрүзүнүң, ылаңгыя аныяк-өскөнниң хүлээлгези болур.

Төрөөн дылының байлаан, оң бүгү аргаларын билбес болза, чугааның культурлуг болурун чедип алыры берге. (М. Биче-оолдуу-биле.)

126. Карартыр парлаан кылыг сөстөрниң хевирлерин тодарадыңар, тургузуун сайгарыңар, шын бижилгезин тайылбырлап чугаалаңар.

1. Утбам биске аалдап келгеле, неделя хире болду. 2. Күштүг хат хадаала, үр болбаан. 3. Аал чанындан кускун эдип эртти. 4. Бөгүн сыгытчылар мөөрейи эртер. 5. Аңчы кижиге аалче чанарда, одаанга одун, шайын-дузун арттырып каан. 6. Өлден артар, өрттен артпас. (Үл. д.)

Негелделерни номчуңар. Чүгө оларны сагыыры чугулал, чугаалаңар.

ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫНЫҢ КОЛ-КОЛ НЕГЕЛДЕЛЕРИ.

1. Бодалды кыска, шын, чиге кылдыр илерединер.
2. Чер-чер аялгаларыңа хамаарышкан сөстөр литературлуг дылдан лексика, фонетика, грамматика талазы-биле ылгалдыг болза, литературлуг чугаага хереглеңер. Оларны анаа чугаага тускай сорулгалыг ажыглап болур.
3. Сөстөрни утказыңа дүүштүр ажыгланаңар.
4. Грамматика талазы-биле шын чугаалаарын, бижириң сагыңар. Ол болза чугааның утказын билип алырыңа дыңнакчы азы номчукчу кижээ дузалаар.
5. Домакка кандыг-даа утка кирибейн чоруур сөстөрни артыкка ажыглаваңар.
6. Домакка чаңгыс сөстү катаптавазын оралдажыңар.
7. Херекчок черге үлегерлевээн сөстөр ажыглаваңар.

Катаптаашкын.

1. Литературлуг дыл деп чүл? Ооң хевирлериниң дугайында чугаалаңар.
2. Литературлуг нормаларның ужур-дузазы кандыгыл?
3. Тыва литературлуг дылдың нормаларының дугайында өөрөнгөн чүүлдериниң кыска конспектизин кылгаш, класска номчуңар.
4. Чугаа культуразының кандыг-кандыг негелделерин билир силер база оларны аас болгаш бижимел чугаага барымдаалаары чүгө чугулал, чижектер-биле бадыткап тургаш, тайылбырлап чугаалаңар.

127. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрнү чүгө ажыглааныл? Оларның кайылары ажыглалдан үнгенин база кайылары чаа сөстөр-биле солуттунганын чугаалаңар.

Хөй сектер орнунга чогуур үжүктөрнү немеп, бижик демдектерин четчелвишаан, домактарны бижичер.

1. Чугааланып олур...ан кадайны ылав...ап көр...үм. 2. Көк торгу додарлыг хураган кежи тоннуг кара чоон **кежегезин бээжин-кара**¹ -биле каттай өрөөш курлаан куду бадырышкан. 3. Өгтө кир...еш, авам биле угбам олурга...арның амыр-мендизин ай...ырып **Амырхын тур бе** ыңар деп ёзулады. 4. Өгнүң чиге дөрүн...е шала силиг кеттиниң алган көк додарлыг тоннуг **тевек кежегелиг** аныяк кижиге олурган. 5. Биске тыва бижик...и чогаат...ып бээринге эртемниң дузаны көр...үзерин ССРЭ-ниң **Коммун намының Төп Хораазын...ан** диледивис деп **ТАРН Төп Хораазы** дилег бижик...и кириген. (С. То-ка.)

2-ги, 4-кү, 5-ки домактарда демдек аттарын чүгө хөй ажыглааныл?

128. Номчуңар. Домактарның утказы чүгө чевенил, чугаалаңар. Часты-рыгларны тыпкаш, домактарны эде тургузуп, утказын экижидинер.

1. Арыг агаарга агаарлаашкын кадыкшылды быжыглаар. 2. Диңчилер диңчеп чоруткаш, дөрт чүс ажыг диңч өлүргөн. 3. Шынаалар ногаарарып, чечектер янзы-бүрү өңнөр-биле чечекте-лип эгелээр. 4. Экскурсияга уран чүүлдүң тураскаалдары-биле таныжар болгаш ол тураскаалдар кайы үеге хамааржып турарын база көөр. 5. Кырган-авам сугга кээримге, кырган-авам шай изиде каапты. Изигде изиг шай ижерге, изиин канчаар ону! 6. Мен хостуг шактарымда ном номчуп турдум. Мен хемге эштип, кинолап база турдум. 7. Ол чаптанчыг диңчигеш бисти көрүп кааш, үр-ле көрүп турган. Бис база-ла олче үр көрүп турган бис. Оон ам бичии чаптанчыг диңчигеш бистен корткаш, бодунуң бичии «бажыңынче» кире халыды. 8. Оларның өг-бүлөзи шуптузу авазы, ачазы-биле каттышкап алды кижиге турган.

¹ Бээжин-кара – чинге торгу удазын.

§ 27. Ниитилел амыдыралынга дылдың ужур-дузасы.

Бир дугаар класстан эгелеп төрөөн дылыңар өөренип келген силер. Ынчангаш дараазында айтырыгларга харыылаңар:

1. Дыл деп чүл? Ону чүге хереглеп турарыл?
2. Төрөөн дылыңардан аңгыда, кандыг дылдар билер силер?
3. Дылды кандыг эртемге өөренип турарыл?
4. Дыл дугайында эртемниң кандыг бөлүктөрүн билер силер?

Дыл — кижини төрөлгөтөннүн ниитилелинин бүгү-лө хөгжүлдезинин төөгүзүндө эң чугула черни ээлеп келген болгаш ээлеп турар ниитилел болушкуну. Ниитилелдин хөгжүлдезинге, ооң бурунгаар депшилгезинге дылдың ужур-дузасы дыка улуг.

Дылдың дузасы-биле кижилер бот-боттарының бодалын билчир, солчур, чугаалажыр. Кижилер тус-тузунда, чаңгыс-чаңгызы-биле ниитилелден дашкаар, хоорук амыдырап шыдавас. Ийи-чаңгыс кижилер амыдыралдың эргежок чугула материалдыг чүүлдерин бүдүрүп, бойдус-биле демисежиң, эртем, техника, культура хөгжүдүп албас. Кым-даа кижини өске кижилер-биле харылзажылга, кады ажылдажылга чокка амыдырап, ажыл-иш кылып шыдавас. Кижилер чүглө дылдың дузасы-биле аразында харылзажып, үзел-бодалдарын, сагыш-сеткилин бот-боттарынга дамчыдып бээр.

Дыл кижилернин угаан-бодалы-биле тудуш харылзаалыг. Кижинин бодалы чүглө дылдың дузасы-биле илереттинер. Бисти долгандыр турар бойдуста, делегейде, өртемчейде бүгү-лө бар чүүлдернин угаан-медерелге, сагыш-сеткилге тода илереттинип, билдинип турарын бодал дээр. Бодалдар чүглө дылга: сөстөргө, сөс каттыжышкыннарынга, домактарга илереттинер. К. Маркстың чугаалаанын эзугаар алырга, *«дыл база-ла медерел ышкаш, эрте-бурунгу шагдан бээр туруп келген»*.

Дыл баптайгы амыдыралдың эгезинден тура-ла кижилернин амыдыралының, күш-ажылының үезинде бот-боттары-биле аразында харылзажырының эргежок херек апарганындан тывылган.

Дылдың хөгжүлдези кижинин бүгү-лө ажылының чедиин-киннерин бадыткап, быжыглап, оларны бир салгалдан өске салгалче дамчыдар арганы берген. Ооң түңнелинде күш-ажылдың чепсек-херекселдери болгаш кижиге эргежок херек чүүлдерни тыварының аргалары оон ыңай сайзырап, материалдыг чаагай чоруктуң деңнели бедип, эртем, культура, техника улам хөгжүп турар.

Моон ап көөргө, дыл болза ниитилелдин хөгжүүрүңгө тергип улуг ужур-дузалыг-дыр.

129. Үстүндө параграфтың планын тургускаш, бижип алыңар. План ызуугаар параграфтың утказын чугаалаңар. Сөзүглел кандыг стильге бижиттинген-дир, бадыткап чугаалаңар.

§ 28. Дыл эртеми база ооң кол адырлары.

Дыл деп чүл, ооң медезел, бодал-биле холбаазын, дылдың тургустунган кезектерин, оларның аразында харылзааларын, илередир уткаларын, дылдарның аразында ниити харылзааларын шинчилээр эртемни ниити дыл эртеми дээр.

Кандыг-бир дылды өөренир дыл эртемин тускай дыл эртеми дээр. Чижээ: *орус дыл эртеми, тыва дыл эртеми.*

Дыл эртеми мындыг адырларлыг:

1. Фонетика — дылдың үн системазының дугайында эртем.
2. Орфоэпия — шын адалга дүрүмнери болгаш оларны шинчилээр эртем.
3. Лексикология — дылдың словарь составының дугайында эртем. Ооң лексикография деп кезээнге янзы-бүрү словарьлар тургузарының теоретиктиг болгаш практиктиг айтырыгларын өөренир.
4. Грамматика 2 кезектен тургустунган: морфология болгаш синтаксис. Морфологияга дылда сөстөрүн тургустунарын, чогаадылгазын болгаш чугаа кезектеринин дугайында өөренир. А синтаксиске сөс каттыжышкыннарының база домактарның тургузуунун дугайында өөренир.
5. Орфография — шын бижилгениң дүрүмнерин болгаш пунктуация — бижик демдектеринин дүрүмнерин өөренир болгаш шинчилээр дыл эртеминин адырлары.
6. Дылдың төөгүзү — дылдың туруп турар үезинде ооң бүгү-ле ярустарында (деңнелдеринде) болуп турар өскер-лиипкииннерни хайгаарап, оларны тодарадып өөредир эртем.
7. Стилистика — чугааның байдалынга таарыштыр дылдың синонимнерин (фонетиктиг, грамматиктиг, лексиктиг элементилерин) чөп ажыглаарын өөренир эртем.

Чүүлду кичээнгейлиг номчааш, утказын чугаалаңар.

Школага өөренир бөлүк бүрүзүн кайы класска өөренип эрткен силер, сактып чугаалаңар.

§ 29. Дылдарның хөй янзылары.

Төрөл дылдар дугайында билиг.

Тыва дылдың төрөл дылдары.

1. Делегейде дылдарның тодаргай санын айтыры берге, чүге дээрге дыл болгаш ооң диалектилерин аңгылаар айтырыг дугайында дорт харыы бээринге моондак болуп турар. Чижээлээрге, бир талазында, тофа дыл тыва дылдың диалектизи деп бодал бар; эске талазында тофа дыл бир тускайлаң дыл дээри түрк дыл эртеминде нептереңгей. Шак ынчаар диалект болгаш дылдың ылгалын тодарадыры берге болганындан (эң ылаңгыя дылдың эки шинчилеттиммээнинден) делегейде дылдарның дорт санын айытпайн, 2500-тен 6000 чедир деп санап турарлар.

2. Кижини төрөлгөткөн эрткен төөгүзүндө янзы-бүрү тургузуглук хөй-хөй дылдар турганын төөгү болгаш дыл эртемнери херечилеп турар. Дыка хөй дылдар читкилей берген, оларның чүгле бижип каан тураскаалдары арткан. Ындыг, амгы үеде чер кырында чурттап турар чаңгыс-даа чон чугаалавайн турар, дылдарны өлүг дылдар дээр. Чижээлээрге, өлүг дылга латин дыл хамааржыр. Ол чүс-чүс чылдарның дургузунда дириг турган. Эрте-бурунгу шагда ол дылга римляндар болгаш Рим империязының эске-даа улустары чугаалажып чораан.

Ук дылда чугаалажып турары улустун санын алгаш көөр болза, каш чүс кижини чугаалап турар дылдар (кет, нганасан, ненец), миллион, миллирд ажыг кижини чугаалажып турар дылдар бар (кыдат, хинди, урду). Оон аңгыда ук дылдың нептерээни девискээрлерден үнүп, эске чурттарда, делегейде нептереңгей апарган дылдарның санынга англи, немец, испан, француз, португал, орус дээн ышкаш дылдар хамааржыр. Оларны чоннар аразының харылзажыр дылдары деп адаар.

3. Делегейде дылдарны тывылган угун барымдаалап элээн каш төрөл бөлүктөргө чарып турар. Чижээ: славян дылдар, финн-угор дылдар база роман-герман дылдарның өг-бүлелери. Төрөл дылдарда кол-кол чүвөлери, билиглерни илередир сестерниң дазылдары болгаш грамматиктиг хевирлери дөмей болур. Ындыг дылдар эге баштай чаңгыс дылдан тывылган бооп турар.

Тыва дыл түрк дылдарның аймаанга хамааржыр. Олар огуз дылдар база кыпчык дылдар деп ийи улуг бөлүктөргө кирет. Тыва дыл огуз дылдарның аймаанга кирип турар. Түрк дылдар шунту 30 ажыг.

Түрк дылдарның төрелдешкээн сөстөрнүң дазылдарын болгаш грамматиктиг хевирлерин база домактарны, оларның тургузуун деңнеп тургаш, көрүп болур.

Чижектерден көрээлиңер:

1. Сөстөр:

	ч.а.	ч.а.	ч.а.	ч.а.	ч.а.	д.а.	д.а.	д.а.	с.а.	а.о.
тыва	чыл	чер	даг	даш	аас	ажыг	чоон	соок	он	мен
хакас	чыл	чир	таг	тас	аас	ачыг	чоон	соох	он	мин
алтай	дьыл	дьер	туу	таш	оос	ачу	дьоон	соок	он	мен
шор	чыл	чер	таг	таш	аас	ачыг	чоон	соок	он	мен

2. Падежтер:

	<i>тыва</i>	<i>башкир</i>	<i>татар</i>	<i>узбек</i>	<i>казах</i>
А.п.	кижи	кеше	киши	кісі	кеше
Х.п.	кижиниң	кешенең	кишининг	кісиниң	кешенең
Б.п.	кижиге	кешеге	кишиге	кісиге	кешеге
О.п.	кижини	кешене	кишини	кісини	кешене
Т.п.	кижиде	кешедэ	кишида	кісиде	кешедэ
Ү.п.	кижиден	кешедэн	кишидан	кісіден	кешедэн

3. Домактар:

хакас дылдан
Ол Алма-Атага үгрөнерге парган.

алтай дылдан
Тайгага баштай кар түшкен. Койлорды өзен ичине түжүрер өй дједип келген.

түрк дылдан
Кырларда чичеклер ачар, далда кушлар өгерди.

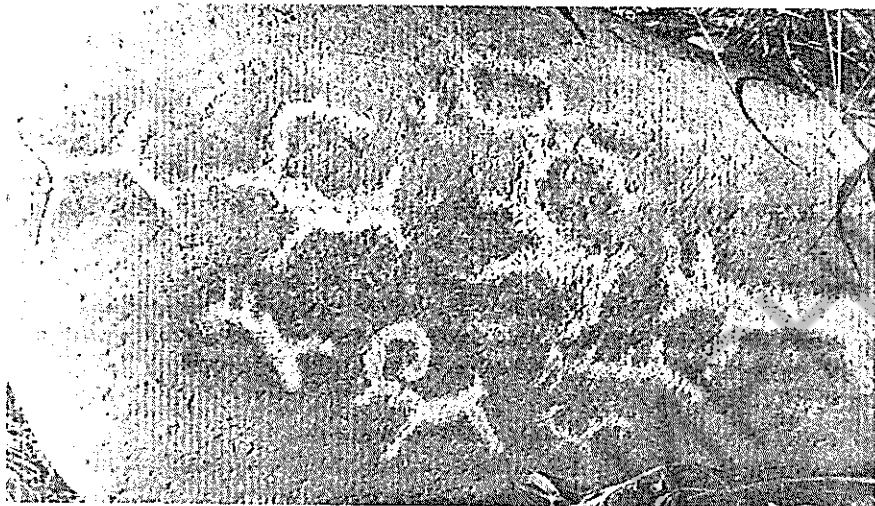
Очулгазы:
Ол Алма-Атага өөренип дээш барган.

Тайгага баштай хар дүшкен. Хойларны өзен иштинче бадырар өй чедип келген.

Шөлдерде чечектер үнер, будуктарда куштар эдер.

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Делегейде чеже хире дыл барыл?
2. Өлүг болгаш дириг дылдар деп кандыг дылдарыл? Чижектер.
3. Эң-не нептерөңгей дылдарны адаңар.
4. Кандыг дылдарны төрөл дылдар дээрил? Тыва дылдың төрөл дылдарын адаңар.
5. Деңнелге материалы кылдыр берген 1-ги таблицаны кичээнгейлиг көрүнер. Түрк дылдарда чаңгыс-ла сөстүң фонетика талазы-биле дөмей болгаш ылгалдыг чүүлдерин чугаалаңар.

Петроглифтин үлгери.

§ 30. Бижиктің тывылганы.

Тываның девискээринге эрте-бурунгу үелерде демдек бижикилер турганын шинчилелдер көргүзүп турар. Бижиик хөгжүлдесиниң баштайгы чадазы болза хаяларда кижилерниң болгаш дириг амытаннарның хөделиишкиннерин дүрзүлөп көргүскен чурумалдар болур. Оларны эртемде петроглифтер дээр. Тывада ындыг дүрзү-чурумалдар хөй. Чижээлээрге, Барыын-Хемчикте болгаш Улуг-Хемде петроглифтиг хаяларны «Бижиктиг-Хая» дээр.

Петроглифтерниң соонда иероглифтиг бижиик тывылган. Ол бижиикте демдек бүрүзү бүдүн билигни (сөстү) илередир. Ук бижииктиң чижээнге кыдат иероглифтер хамааржыр.

Үннүг бижиик Тывага эртеги түрк үеде, V–VII вектерде, тывылган. Ол болза даш көжээлерде оюп бижээн сөстөр болгаш домактар болур. Эртеги түрк бижииктиң тураскаалдарының – даш көжээлерниң – дыка хөйү Тываның девискээринден тывылган (186-гы арында чурукту көр.).

Эртеги түрк бижиикти тываларның өгбелери ажыглап турганын эртемденнер бадыткап турар. Төп Азияга моол дарлалдың түңнелинде эртеги түрк бижиик чоорту уттундурган.

Революция мурнунда Тывага ажыл-херек бижиик кылдыр эрги моол бижиикти ажыглап турган, а хүрээ-шажын черлери мөргүл, чүдүлгени төвүт дыл кырынга чорудуп турган.

1. Тываның девискээринге кандыг бижииктер турган-дыр, чугаалаңар.
2. Бижииктиг хаялар, даш көжээлер көргөн силер бе? Силерниң черинерде ындыг тураскаалдар бар бе?

Чаа-Хөлде Суглуг-Адыр аксында турар эртеги түрк бижиктиг көжээ.

Транскрипциязы:

- 1) Элим каныма сизиме.
- 2) Куйда кунчуум сизиме.
- 3) Кеспик Отачы бен.

Очулгазы:

- 1) Куруңем, хааным силерге.
- 2) Өргээде кижим (кадыным) силерге.
- 3) Кеспик Одучу (эмчи) мен.

§ 31. Тыва бижик тывылган соонда, тыва дылдың хөгжүлдеси.

Тыва улустун национал литературлуг дылы совет үеде тургустунуп келген болгаш кыска үе дургузунда пашкын темпилер-биле хөгжүп, национал культураны сайзырадырының күчүлүг чепсээ апарган. Ооң ниитилел функциялары калбарганы-биле чергелештир литературлуг дылдың лексиказы улут өскерлииншиктерге таварышкан болгаш ооң фонетиказында, грамматиказында чаа шынарлар тыптып келген.

Фонетиканың хөгжүлдеси. Тыва дылда фонетика талазы-биле янзыларлыг чораан сестерниң үн составы турумчуп, чаңгыс аай

апарган. Чижээ: *демдек – темдек, демисел – темисел, девидээр – теvidээр, хүлбүс – күлбүс, пөс – бөс, кадаг – хадаг, таакны – такны* деп янзыларның иштинден *демдек, демисел, девидээр, хүлбүс, пөс, кадаг, таакны* деп хевирлерни литературлуг норма кылдыр хүлээп алган.

Чингине тыва сөстөрний эгезинге ажык эвес үннер кожа турбас. А үлегерлеттинген орус болгаш интернационал сөстөргө ажык эвес үннер кожа хереглеттине бергенде, литературлуг дылдың нормаларын эки шингээдип албаан улустарның чамдыкта *ышкоола, ыстоол, хилээп, Кырым* деп (*школа, стол, хлеб, Крым*) адай бээрининг чылдагааны ында.

Сөстүң иштинге кадыг болгаш чымчак ажык үннерни холуй хереглээри: *комитет, наречие, телевизор, орбита*. Чингине тыва сөстөргө ажык үннер кадыг-чымчааның аайы-биле эптежиш чоруур: *коргулчун, дөрбелчин, тараалыг, үнер* дээш о.ө.

Совет үеде тыва дылдың лексиказы тыва улустуң ажыл-агый болгаш культурлуг амыдыралында чаартылгаларны, чедиипкииннерни көргүзүп турар хөй чаа сөстөр-биле баян. Оон байырының оруктары мындыг:

1. Сөстү чаа уткага хереглээри. Чижээ, *башкы* деп сөстүң революция мурнунда утказы болза «шажын номун уругларга айтыр лама». Амгы утказы – «уругларны үжүк-бижикке өөредир, билиг-биле чепсеглээр, эки ёзуга кижизидер кижиге». *Малчын* деп сөстүң эрги утказы – «кызымак, ажылгыр, хөй малдыг арат». Амгы утказы – «мал ажылы-биле холбашкан мергежил». *Улдуң* деп сөстүң шаандагы утказы – «идик улдуңу», «сарыг шайның дөрт дең кезииниң бирээзи». Чаа утказы – «өөредилге чылының дөрттүң бир кезии» дээш оон-даа өске.

2. Чаа сөстү чогаадыры: а) *Кожумактыг арга-биле тургустунары: кижизидикчи, чырыдыышкын, чаартылга, кезилде, бүдүрүкчүлүг, харысалгалыг, башкылаар, баяннаар, электрижидер;* б) 2 болгаш оон хөй дазылдарның каттышканындан тургустунары: *улу-хүн, ак-чоорган, уран чүүл, ужар-хеме, эдер-хааржак, будук-базар, сал-чулчир, ши-булуңчук, хөмүр-даш, демир удазын, ада-чурт, төрөөн чурт.*

3. Өске дылдардан сөстөр үлегерлеп алыры. *Моол дылдан үлегерлеп алган сөстөр: эртем, үлетпир, хурал, соңгулда, хувискаал, найырал, нам, шүңгү, тук, хөгжүлдө, чолаачы* дээш оон-даа өске.

Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөр: оглаңай (оглобля), кыдырааш (тетрадь), шылыя (шля), сапык (сапог). Мындыг сөстөр национал бижик чогааттынмаанда, аас-биле үлегерлеп алдынган.

Национал бижик тывылган соонда, тыва дылче орус сөстөр хөйүбиле кирип эгелээн. Чижээлээрге, *капиталист, комитет, музей, машина, литература, школа, клуб, революция, ток, слёт, самолёт, состав, совет* дээш оон-даа өске.

Чоокка чедир чаа бооп турган сөстөрнүң чамдыктарын колдуунда орус сөстөр солаан: *оттуг-терге – машина, нам – партия, оттуг-хеме – катер, эдер-хааржак – гармонь, ужар-хеме – самолёт, чыттыг-суг – одеколон, мону – область* дээш оон-даа ыңай.

Ынчалза-даа оларның чамдыктарын аас чугаага ам-даа ажыглап турар. Чижээлээрге, *эдер-хааржак, ужар-хеме* дээш оон-даа өске.

Орус дылдан хөй-хөй белен сөстөр үлегерлеп алганындан аңгыда, дыка хөй сөстөрнү, сөс каттыжышкыннарын очулдуруп алганы, хурааңгайлаан сөстөр тургузар арганың тывылганы тыва дылдың лексиказының сайзыраарына улуг ужур-дузалыг болган. Чижээ: *хөмүр-даш (каменный уголь), тура халыышкын (восстание), согур-шөйүндү (слепая кишка)*, ТАР, РФ.

Грамматиканың хөгжүлдөзү. Совет үеде тыва дылдың грамматиказында чаа шынарлар, болуушкуннар база бар апарган. Чижээлээрге, тыва кижилер мурнуку үеде чүгле чаңгыс аттарлыг турган: *Омдарый, Бады, Дандар-оол, Көшкен, Чулдум* дээш оон-даа өске, а фамилия болгаш адазының адын чаңгыс ат солуур чораан. Тывага паспорт чурумун нептереткен соонда, тыва кижилерниң фамилиялары, ады болгаш адазының ады бар кылдыр доктааткан. Кижиниң адазының адын тургузарына хереглээр *-ович, -овна* деп кожумактарны орус дылдан үлегерлеп алган: *Намчыл – Намчылович, Намчыловна; Быстан-оол – Быстан-оолович, Быстан-ооловна*.

Чоокка чедир дугаар сан аттарының тургустунар кара чаңгыс аргазы түң сан ады-биле *дугаар* деп сөстүң каттыжары турган: *он дугаар, үжен беш дугаар*. Сөөлгү үеде ук арга-биле чергелештир чаа, кожумактыг арга тыптып келген: *онгу, үжен бешки*.

Бирги арынның орнунга үшкү арынны «арын чок» уткалыг кылдыр (хүндүткелдиг стиль аянынга) домакты тургузары база чаа болуушкун болур. Чижээлээрге, «Эмчи, кайнаар баар силер?» дээриниң орнунга «Эмчи кай баарыл?» дээр.

Айтырыглар болгаш онаалгалар.

1. Чаа сөстөр чүге тыптып келирил?
2. Чаа сөстөрнүң тыптырының кандыг оруктары бар-дыр, чугаалаңар. Чижектерден беринер.
3. Тыва дылдың хөгжүүрүнге орус дылдың ужур-дузазының дугайын чугаалаңар.

4. Амгы үеде орус дылдан сөстөрнү үлөгерлеп ап турар бе? Чижектерден тывыңар.

5. Совет үеде тыва дылдың фонетиказының болгаш грамматиказының хөгжүлдөзүнүн дугайын чугаалаңар.

130. 30 чылдар үезинге хамаарышкан болуушкуннарның дугайында бижээн үзүндүлөрнү кичээнгейлиг номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрнүн утказын чугаалаңар. Ук сөстөрнү дараазында үш бөлүккө хамаарыштыр кириңер:

1. Ажыглалдан үнгеннери: ...

2. Орус сөстөр-биле солуттунганнары: ...

3. Ажыглалда хевээр артканнары: ...

I.

1. Араттың чазаа доктааган-дыр! Бүгүдө найырамдаар: Танды Тывазының Араттың чазаа доктааган!

— Өөк-Колдун, Кара-Ыяштың черинге угаазуулга яамыны¹ тургускан.

— Таңды Тывазының түмөн чылда базындырган биче-буурай араттары тускай догуннап, эрге-шөлөзүн боттарының холунга алган-дыр...

— Элегестин Суг-Бажында бүтүдөниң шуулганы болган-дыр!

Бо-ла сөстөрнүн ужур-утказы эң баштай эки-ле билдинмес болза-даа, оларның экизи, чаазы шак-ла ында бир-ле онзагай, дээди чаа чүвени чугаалап келген.

2. Араттарның чугаа-домаанда чаа-чаа чүвөлөр хүннүң-не не-межиң-ле турар. Коммун нам, арат нам кежигүнү мен дээр, Төп Хораага баар мен дээр, баячуутка базындырбас мен дээр, Ленин башкының шавызы мен дээр... кожуун чызаанга баар — намнаар, хуралдаар, хувискаалчы болур дижир. (С. Сарыг-оол.)

II.

1. Ойнаар-бажыңывыс бичии өрээли арай дакпыжап-даа келген. (В. Х.) 2. Хурал соонда үүрнүң тергинлекчи кежигүннери (бюро кежигүннери) чыылгаш, чүдөн эгелээрил деп айтырыгны чугаалаштывыс. (С. П.) 3. Салуучут кежигүнү кижиги торлур, далдараар чүве чок болур ужурлуг. (С.) 4. Ооң соонда шүүгү яамызының хоолгалаар бижээчизи, 1924 чылда ол яамының бижик даргазы болдум. (И. Шагдыржап.)

Авторлар ук сөстөрнү чүгө ажыглааныл?

Амгы үеде эртем-техниканың хөгжүп турары-биле тыва дылдың лексиказы чаа сөстөр-биле байып турар. Чижээ: *кылы-мал эдеринчи, телевизор, телекөргөзүг, телемедээлер, соодукчу, космос, корабль, атомоход, луноход, термоядролуг, бионика, нейлон, гагаринит* дээш оон-даа өскө.

¹ Угаазуулга яамы — Тываның араттың революстуг намын баштайгы чылдарда ынчаар адап турган.

§ 32. Тыва дылдың ужур-дузазы.

Тыва дыл — тыва улустуң национал дылы болур. Ында тыва улустуң мерген угааны мөөңнеттинген. 1989 чылда чоруткан бүгү эвилелдин чурттакчы чонунуң чизе-бүрүткелин ёзугаар алырга, Тывада 308,6 муң кижиге чурттап турар. Оларның иштинден 198,3 муң кижиге — тывалар.

Революция мурнунда тыва дыл аас-биле чугаалажып харыл-жажырының база байлак аас чогаалының дылы турган. Национал бижик чогааткан соонда, ооң ниитилелге ужур-дузазы улгаткан. Тыва дылдың эң сайзыраан хевири — национал литературлуг дылдың тургустунганы деп санаттынып турар. Ол ам бүгү талалыг хөгжүп, сайзырап бар чыдар.

Тыва дыл кырынга уран чүүл болгаш хей жанрлыг чечен чогаал хөгжүп орат.

Тыва дыл — 1991 чылдан бээр орус дыл-биле деңге Тыва Республиканың күрүне дылы. Ол — башкылаашкынның болгаш кижизидилгениң база дылы. Амгы үеде 1 — 8 класстарга чедир тыва дыл кырынга бүгү эртемнерни башкылап турар. Оон ыңай тыва литературлуг дылды тыва школаның 1 — 11 класстарында, педколледжете, Тываның Күрүне университетининг филология болгаш педагогика факультеттеринде, профессионал-техниктиг училищелерде тускай эртем кылдыр өөренип турар.

Тыва дыл кырынга номнар болгаш солуннар парлаттынып, күрүнениң албан-организация черлерининг ажыл-чорудулгазын боттандырып, радио болгаш телевидение дамчыдылгалары бооп турар. Ынчангаш тыва национал литературлуг дылдың хөгжүлдеси национал культураның сайзыраарынга, тыва кижилерниң эртем-билиг чедип алырынга улуг ужур-дузалыг.

Айтырыглар.

1. Тыва национал литературлуг дылдың тывылганын чүден көрүп болурул?
2. Тыва улустуң төрөөн дылының ужур-дузазын чугаалаңар.

§ 33. Тыва дылдың шинчээчилери.

Тыва дылды шинчилээр ажылды фин эртемден Матиас Александр Кастрен эгелээн. Ол 1847 чылда чазын Минусинск можузунга чедип келген. Хакас дылдың диалектилеринге хамаарышкан материалды чыгбышаан, ук черниң чурттакчыларындан оларның кожалары тываларның дылының дугайында чамдык демдеглелдерни кылып ап чораан. Ынчалза-даа аңаа ооң сеткили ханмаан. Ынчангаш А. Кастрен Тывага 1847 чылдың июльдуң эгезинде Тожу районда Сыстыг-Хем бажынга чедип келген. Ол бир неделя иштинде дөрт чүс хире тыва

сөстү бижип алган. Сөөлүндө барып ол сөстөрнүн лексика болгаш фонетика талазы-биле онзагайларын шинчилээш, «Койбал – карагас – сойот – качин – камасин словарь» деп аттыг ажылынга көргүскен. Кастрен тыва дылдың хакас болгаш тофа дылдар-биле дөмейлешкээнин дугайында база бижээн.

Шылгараңгай орус эртемден, тюркологияның үндезилекчизи В. В. Радлов тыва дылды эң-не баштай шинчилеп эгелээн эртемденернин бирээзи бооп турар.

Академик Василий Васильевич Радлов (Фридрих Вильгельм) 1837 чылда Берлинге төрүттүнген. Ооң кылган ажыдышкыннары чокка тюркология эртем бооп санаттынмас.

В. В. Радлов

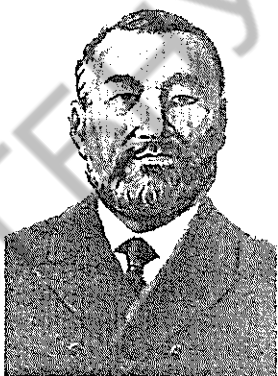
1861 чылдың июль эгезинде чүгле дөрт хонук иштинде Кара-Хөл (Бай-Тайга кожууну) чоогунга чораан. Аалдарга кирип, тыва чугааны дыңнап чорааш, ийи тоолду база дөрт ырны тыва дыл кырынга бижип алган. Ооң ажылы база тыва дылга хамаарышкан баштайгы ажылдарга санаттынып турар.

Тыва дылдың шылгараңгай шинчөөчизи профессор Николай Фёдорович Катанов 1862 чылда Абаканга төрүттүнген. Ол тыва дыл дугайында эртемнин үндезилекчизи.

1889 чылда барык беш чартык ай иштинде Тывага чоруп келгеш, тыва улустун дылын шинчилеп, амыдырал-чуртталгазын көрүп, янзы-бүрү дыл материалдарын чыып алган. Сөөлүндө кээп «Опыт исследования урянхайского языка» («Урянхай дылды шинчилээринин шенелдези») деп ажылды бижип дооскаш, парлап үндүрген. Ол болза тыва дылды өске түрк дылдар-биле деңнеп тургаш, ону бүгү талазы-биле хандыр шинчилээн ажыл болур.

Ынчангаш XIX вектин ийиги чартыында В. В. Радлов биле Н. Ф. Катанов тыва дылды эртем талазы-биле шинчилээр ажылды эгелээн.

Октябрь революциязының соонда тыва дылды шинчилээринге канчаар-даа аажок улуг салышкынны профессор Александр Адольфович Палымбах кириген. Ол 1897 чылдың сентябрь 11-де Белорус ССР-де Дрисса деп черге төрүттүнген.

Н. Ф. Катанов

А. А. Пальмбах бодунуң амыдыралынын 30 ажыг чылдарын тыва дыл эртеминге, национал кадрларны белеткээринге, өөредилге номнарын чогаатчырынга бараалгаткан. Ол тыва дылдың хөгжүлдезинге эртемден, педагог база чогаалчы бооп киржип чораан. 30 чылдарның эгезинде А. А. Пальмбахтың «Тыва дыл кичээлдери» деп он ийи үндүрүлгелиг ному парлаттынган. Оон соонда 40 чылдарның эгезинде орус белгүмнерге болгаш школаларга тыва дыл өөредириниң «Тыва домак» деп номун ол С. С. Лопсаңбиле кады бижээн.

А. А. Пальмбах

Тыва прозаның улуг хемчээлдиг чогаалы болур С. Токаның «Араттың сөзү» деп тоожузу ол орус дылче очулдурган. А. А. Пальмбах эң баштайгы проза чогаалы болур «Самбукайның чугаазы» (1931 ч.) деп тоожу хевирлиг чугааны чогаадырынга база киришкен. Александр Адольфович Пальмбах тыва дылга арыг чугаалаар чораан.

А. А. Пальмбахтың эртем ажылдары 30 ажыг. Оларның ишинде тыва дылдың база бир көскү шинчээчизи Ф. Г. Исхаков-биле кады кылган 1961 чылда үнген «Грамматика тувинского языка. Фонетика. Морфология» деп эртем грамматиказы чугула черни ээлеп турар. Ол болза тыва дылды мурнуку үеде шинчилеп келгенин түңнөп көргүскен улуг хемчээлдиг ажыл бооп турар.

1945 чылдан эгелээш, тыва дылды шинчилээриниң төвү Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институту (ТДЛТЭШИ) апарган. 50 чылдардан эгелээш, тыва дылды шинчилээр ажылды Күрүнениң Кызылда педагогика институту база чорудуп турган. Амгы үеде Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институту болгаш Тываның Күрүне университеди кылдыр оларны эде адаан.

Тывага эртемниң хөгжүлдезинге болгаш эртемниг башкы кадрларны белеткээринге шылгараңгай үлүүн профессор Шулуу Чыргал-оолович Сат киирген. Ол тыва филология, ылангыя лексикография, грамматика, диалектология талазы-биле улуг эртемден чораан. Ол чүс ажыг эртем ажылдарының автору. Ш.Ч.Сат «Тыва орус словарь», «Тыва национал литературлуг дылдың тывылганы болгаш хөгжүлдezi», «Амгы тыва дыл (синтаксис)», «Амгы тыва дыл (лексика, фонетика, морфология)» (Е. В. Салзынмаа-биле кады), «Тыва

Ш. Ч. Сат

диалектология» чергелиг улуг ажылдарны, педагогика институтунга болгаш школага хереглээр программаларны болгаш өөредилге номнарын бижээн.

Амгы үеде тыва дылды эртем ёзузу-биле шинчилээринге эртемденнер Д. А. Монгуш, Б. И. Татаринцев, З. Б. Чадамба, Я. Ш. Хертек болгаш өскелер-даа киржип турар.

Айтырыглар.

1. Тыва дылдың баштайгы шинчээчилери кымнарыл? Оларның тыва дыл дугайында кандыг ажылдары барыл?

2. Профессор А. А. Пальмбахтың тыва улуска, ооң төрөөн дылының болгаш чечен чогаалының хөгжүлдизинге чедирген улуг ачы-дузазының дугайында чугаалаңар.

3. Амгы үеде тыва дылды шинчилээр талазы-биле эртем ажылын кайда база кымнар чорудуп турарыл?

5 – 9 КЛАССТАРГА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРНИ КАТАПТААРЫ.

§ 34. Фонетика болгаш графика.

Дараазында айтырыгларга харыылаңар.

1. Кандыг-кандыг чугаа органнары билир силер?

2. Чугаа үннери канчаар тыптырыл?

3. Кандыг үннерни ажык үннер дээрл, кандыгларын ажык эвес үннер дээрл? Олар канчаар тургустунарыл? Ажык эвес үннер кандыг бөлүктөргө чарлырыл? Олар канчаар тургустунарыл?

4. Үжүктөрни чүгө хереглөп турарыл? Сөстөрдө үннер биле үжүктөр үргүлчү дүгжүп турар бе?

131. Интонацияны шын сагып, аяныг номчуңар. Үзүндүлөргө теманы болгаш кол бодалын тодарадыңар.

1. Башкы деп сөс хүндүткелдиг.

Баар орууң чырыткызы –

Эртемнерниң туюлунга

Эчизинде чедире бээр.

Ю. Кюнзегеш.

2. Мээң башкымны Байыр Маадыевич дээр. Боду бөдүүн, чазык-чаагай шырайлыг, чугаакыр кижичүе. Биске келгеш, кичээл эрттире бээрге, ооң кайгамчык солун бодалдарыңга кижичүе боду ала-чайгаар алзып, эртем делегейиниң ханы дүвүнчө шымнып кире бээр. Башкымга ынчанга ынак мен.

Школамны дооскаш, ынак башкымның изин истеп, чап ажы-төлдү өөредип кижизидер башкы болуксаар мен. (Өөреникчинин «Ынак башкым» деп чогаадыындан.)

Карартыр парлаан сөстөрнүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар. Оларның иштинде үннеринден үжүктөри көөй сөстөрнү айтыңар. Үзүндүлөр кайы стилиге хамааржырыл? Чүгө?

132. Номчуңар. Бөлүк сөстөр бот-боттарындан кандыг үннер-биле ылгалып турар-дыр, чугаалаңар.

Сан, сын, сен, сун; ал, өл, ол, эл; кат, сат, дат, пат, бат, мат; хат, чат; ус, ун; үт, үр, үш.

133. Дараазында сөстөрдө *я, е, ё, ю* деп үжүктөр кандыг үннер илередирил?

Ёзулуг, дуогу, яла, хавыяалыг, көпөөм, өөнгө, хаая.

Үннери үжүктөринден көөй сөстөрнү ушта бижээш, фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар.

134. Онаалга: фонетиктиг сайгарылга кылырының чурумун 5 класстың өөредилге номундан база катап көрүп алыңар.

135. Сөстөрдө үннерни болгаш оларның үжүктөрин шын адаңар.

Аялга, хоо, тиилелге, өөредиг, туруш, боопшкун, исчи.

136. Аянынг номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрдө кыскаладыр, узадыр адаар үннернүң үжүктөрининг адаан шыйбышаан, оларны ушта бижип алыңар, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Төрөөн черим дамыр күжү,
Төрөл чонум хини тудуш.
Улуг-Хемим — Эне сайым,
Улуг өгбөм — эге дөзүм!

Чеже чүс чыл чаның-биле,
Челер аът дег, эртпеди дээр.
Чеже мерген сени йөрөөн,
Чечен сөзүн сөңневөөн дээр.

М. Доржу.

Кандыг үннерни кыскаладыр, узадыр адаар ажык үннер дээрин болгаш оларның шын бижилгезин сактып чугаалаңар.

137. Номчуңар.

Төрөөн Улуг-Хемимнүң дугайында ырның эгези-даа чок, төңчүзү-даа чок. Ооң дугайында ыр мөңгө. Ол мөңгө аялгага аът баштыг бызаанчым тудуп алгаш, хензиг-даа бол үлүүм киирипкен болзумза, пымбай-ла аас-кежиктиг болур ийик мен деп бодап чордум. (*К. Кудажы.*)

Узадыр адаар ажык үннерлиг сөстөрнү ушта бижээш, сөс бүрүзүндө каш үжүк, каш үн барыл, тодарадыңар.

138. Аянның номчуңар. Шүлүктүң темазын тодарадыңар. Карартыр парлаан сөстөрнүн үжүктөрүн мындыг дөрт бөлүккө чыскаап бижинер: 1) күштүг дүлөй үннернүн үжүктөрү: ...; 2) кошкак дүлөй үннернүн үжүктөрү: ...; 3) кошкак ыттык үннернүн үжүктөрү: ...; 4) аяр ыттык үннернүн үжүктөрү:

ХЕМНЕР ЫЙЗЫ.

Кедек сындан **дамырак** чыып,
Хемнер болуп тывылган бис.
Херектигге суксун болуп,
Кежиивисти өргүп чор бис.

Бок, хир октап, оо холуп,
Боой тудуп, өскээр чайып,
Хайыра чок аажыладып,
Кара хинчек көрүп чор бис.

Балык, кундус, куштарывыс
Барык **төнер** чеде берди.
Барып-барып көңгүс соглуп,
Бажы-биле чидер бис бе?

О. Сувакпип.

139. Номчуңар. Хөй сек орнунга чогуур үжүктөрнү кирибишаан, дүжүрүп бижинер. Өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрнүн адаан шыйыңар.

Кыш. Ыяштар өз...нге киир ...оңгаш, хар-биле шу...лангаш турупкан, хемнернүн суглары дош адаан...е чапты ...ергилээн.

Кышкы соок, кыржаң хүннернүн бир...зинде аргаже базып кириптим. Баарында хорумдан казылган үнгөн, бедик ...уругнуң чанында бажын адыгга сый ...ырттырып к...пкан чолдак пөште кээрген алгыра берди. Ол бир-ле чүвени көрүп каанда, шак ынч...р ...үвүренчиг кылдыр ал...ыра бээр куш болгай. (*Х. Ойдан-оол.*)

Кыш, ыяштар, өзээнге деп сөстөрдө каш үн, каш үжүк барын тодарадыңар. Оларнын фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар.

140. Сөс бүрүзүн ч ү з ү? деп айтырыгга харыылаттынар кылдыр өскертп бижинер. Солчуп чоруур ажык эвес үннернүн үжүктөринин адаан шыйыңар.

Өк, область, сараат, шеф, сып, каас, рельс, штаб, тракторист, дош, плащ, торф.

Карартыр парлаан сөстөр-биле домактардан чогаадып бижинер.

141. Хөй сек орнунга чогуур үжүктөрнү кирип бижинер. Шын бижилгениң кандыг дүрүмнерин барымдаалааш, ук үжүктөрнү киригенинерни тайылбырлап чугаалаңар.

Ч...естерни эдер, чүре...иң ханы...ындан, чи...иниг чок, хуу...аа бе...нде күү...едир, дуру...лар ...урлаа, ч...гай үе, ы...штың ...едик ...ажы, ча...ар үезинде, ...ал кырында олурар ...ааннар, ...иңмир...шкинниг ч...с.

142. Аянный номчуңар. Үзүндүгө аттан тывыңар. Хей сек орнунга чогуур үжүктөрни кирибишаан, чедир салдынмаан бижик демдектерин четчелээш, дүжүрүп бижидер. Орфографтыг словарьны ажыгланаңар.

Бараан эрик...е чоо...улап олурган. Хемелиг кижилер-дир дээрзи ам шуут билдинген. Ол ара...ында эжи база чеде халып келген. Резина хемени эрик...е ...үргөн эжиң олурган. Чогум ча...гыс азы эштиг кижиге бе дээрзи эки билдин...ес. Хайгыыл...ы кызыгаар...ылар ийи ...алалап ал...аш мырыңай-ла оларның мурнун ...оза кедеп келген. Билдин...ес улус биле оларның аразы каш-ла ...азым. Хемезин эрикке үстүрө эшкеш ...октаай берген. Ийи кижиге ...олган. Эрик...е үнө халышкаш хемени суг...аан үндүр ...ырта бээр ор...а, Салчак тура:

Холуңар көдүрүңер диген.

Удурлан...аң хер...ңер чок деп эжи база алгырган. Заставадан келген улус өөрүнүң үнүнүң кайд...зын дыңнай ...ыртып каап күштүг прожектор-биле эрикти ...ургаар чыры...ыпкан. (Т. Кызыл-оол.)

Бижик демдектерин чүгө салганыңарны чугааланаңар. Сөзүглелде үлгөргөп алган сөстөрнү айтыңар.

§ 35. Лексика.

Айтырыңарга харыланаңар.

1. Лексика деп чүл? Ол бөлүктү кайы класстарга өөренип эрткен силер?
2. Лексикага чүнү өөренирил, сактып чугааланаңар.
3. Кандыг сөстөрнү хей уткалыг сөстөр дээрл? Сөстүң дорт болгаш көжүргөн утказы деп чүл? Синонимнер, антонимнер, омонимнер деп чүл?

143. Номчуңар. Сөс каттыжышкыннарында карартыр парлаан сөстөрнүң кайылары дорт, кайылары көжүргөн уткалыгыл, айтыңар. Утказын тайылбырлап чугааланаңар.

Өгже кирер — ооң бүзүрелинге кирер, ыяш чазаар — хөөн чазаар, чүректің кыпкан оду — одагның кыпкан оду, машина оруу — тиилелгениң оруу, чалгынның ховаган — чалгынның сөс, соок суг — соок хүлээп алышкын, фонарь-биле орукту чырыдып көөр — херектиң байдалын чырыдып көөр, дашты көдүрер — сеткил-сагышты көдүрер, чуртту чаалап алган — хүндүткелди чаалап алган.

144. Демдек аттарын скобкаларда сөстөр-биле каттыштырарга, кандыг уткаларлыг апаарыл, тайылбырлап чугаалаңар.

Аар (чүэк, үлетпүр, деңзи, үүлгедиг). Кадыг (ажыл, чер, сеткил). Чоок (кижи, суур). Улуг (угаан, уйгу, хөөн, хоорай, стол). Ырак (булут, төрөл, бодал). Чиик (өртект, бараан, бодалга, орук). Изиг (элезин, үе, шай, кижиг).

Сөстүн дорт утказы көжүргөн утказындан канчаар ылгалырыл?

145. Номчуңар. Көжүргөн уткалыг хереглеттинген сөстөрни тывыңар. Авторлар кандыг арга-биле сөстөрни көжүргөн уткага хереглээрин чедип алганыл?

I.

1. Хөглүг чай аъттанды. 2. Узун кыш удуваан. 3. Даглар баштары куурарып, ыяштар карарып келди. (С. П.) 4. Амыдырал дошкун болгаш кээргел чок. Ол кадыг хоойлуга кижиг болган бырашпас. Амыдырал чүгле эң-не каң кадык, кадыг-бергеге шыдамык кижилерни шилип ап, арттырып алган. (К. К.)

II.

Тыва черниң дошкун кыжы	Чаш мал ыпкаш хөглүг сергек
Дыңгылдайлап эрте берген.	Частың айы эргип келген.

М. Өлчей-оол.

II пунктуда домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

146. Дараазында демдек аттары кандыг уткаларга хереглеттинип болурун чижектер-биле бадыткап, чугаалаңар.

Чиңге, кара, согур, сөөлгү, чымчак, чиг, ак.

147. Дараазында сөстөр дорт болгаш көжүргөн уткаларынга турар кылдыр домактардан чогаадып бижиңер.

Чайыннаныр, оскунар, чуруп көргүзер, ажыг, куруг, чалгыыр, чөленир.

148. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни домактарның утказынга тааржыр синонимнери-биле солуп бижиңер.

1. Удатпаанда орукту куду аъттыг, чадаг кижилер сөктүп тур. 2. Ыракта от чырып турган. 3. Часкы дээрде кара булуттар бедик эвес салдап тургулаан. 4. Чаъс соксаан. 5. Удуурунун мур-нунда борта кээп, өрү-куду кылаштап, агаарлаары кырган-ачамның чаңчылы апарган. 6. Машинага кончуг шалып олура кааптывыс. 7. Ол өскөн-төрээн чериниң агаар-бойдузун магадап чораан. 8. Өөредилге чылы чедишкенин доозулган.

149. Дараазында сөстөргө синонимдерден тывыңар.

Үлегери: *тывар – дилээр – хайдынар, оюн – оюн-тоглаа – оюн-хөг – хөг.*

Оожум, дидим, шыырак, кыска, ээлдек; белек, өөрүшкү, үе; кывар, төнер, хорадаар, чүлгүүр, хомудаар.

Синонимдерниң ужур-утказын чугаалаңар.

150. Номчуңар. Домактарда синонимдерни тывыңар, утказын тайылбырлап чугаалаңар.

I.

Дээрлерде сылдыс караан часпас адар
Тевер кызыл чадан аткан согун ышкаш,
Корабльге олурупкаш, кызаңнааш дег,
Космоска челээштелген совет оолдар!

Ак кудай – октаргайга ужуп чорааш,
Агаардыва эштип үнгөш, сугда бел дег,
Коргуш чокка хайгааралдар кылып-кылып,
Корабльче дедир кирип олурупкан.

С. Сарыг-оол.

II.

1. Кижилер чазын тарааны тус-тузунда тарыыр. Ынчалза-даа суггарылга бугазын аштаары – бүгү улустуң херээ. 2. Чон арбын-на болган. 3. Ийи аът уткужуп келгеш, боттары-ла доктаай берген. Олар таныжар малдар. *(К. Кудажы.)*

III.

1. Улаачы ашактын чанында ыт кежи чагы-биле дуй ораат-тынып алган кижини орган *(К. К.)*. 2. Сойлук кежи чагым көргөш, шоглаан адыг келди диве *(К. Л.)*.

Синонимдерни бөлүктөй ушта бижип алыңар. Оларны тус-тузунда кандыг стильдерге ажыглап болурул, чугаалаңар. Барык демей уткалыг синонимдерни айтыңар.

Пункт бүрүзүндөн шын бижилгези берге деп бодаар сөстөрүнүн ушта бижээш, оларда чазыг кылыптар хире чериңерниң адаан шыйыңар. Ону шын бижириңиң дүрүмүн сактып чугаалаңар. Орфографтыг словарьны ажыглаңар.

151. Номчуңар. Бөлүктөй берген синонимдерниң тус-тузунда ужур-утказын чугаалаңар. Оларның иштинден стиль синонимдерин айытпышаан, кайы стильге ажыглап болурул, чугаалаңар.

1. Тывар – дилээр – хайдынар – сураглаар. 2. Хөөржүдөр – орнукшудар – ажаар. 3. Бүзүрээр – ынаныр – идегээр. 4. Аът – мал – хөлге. 5. Эчизинде – алызында – кедизинде – сөөлүндө. 6. Дүрген – шымда – шымда-декте. 7. Өрээл – дазылга. 8. Доостур – төнер – соксаар – болур. 9. Эргелиг – чассыг.

1, 4, 7 дугаарларда синонимдер-биле домактардан чогаадып бижиңер. Синонимдерни чугааның байдалыңга таарыштыр ажыглаарын утпаңар.

152. Кайы синонимдерде ылгавыр демдектер болгаш кылдыныглар күштүг илереттинген-дир, чугаалаңар.

1. Шугулдаар – ажынар – хорадаар – шыжыгар. 2. Алгырар – кускуннаар – кышкыгар. 3. Бак – санчок – бузар. 4. Шымбай – эки – тергийн – тас – тулган. 5. Чаашкын – кудуушкун – чайык.

2, 5 дугаар пунктуларда синонимдер-биле домактан чогаадып бижирер.

153. 3–4 хире бөлүк синонимдерден тып бижирер. Оларның иштинде стиль синонимдери-биле домактардан чогаадып бижип алыңар.

154. Номчуңар. Үлегер домактарның утказын чугаалаңар. Оларда антоним сестерни тыпкаш, кандыг чугаа кезээ бооп чоруурун айытпышаан, ушта бижирер.

1. Ие көрбээнин кызы көөр, ада көрбээнин оглу көөр. 2. Буура кырыыр, бодаган өзер. 3. Кижиге экизи – хүн, кижиге багы – чылан. 4. Эштиң эргизи эки, эттиң чаазы эки. 5. Кежээнин мурнунда – хүндү, чалгааның мурнунда – кочу. 6. Эргээ өөрениринден бергээ өөрөн. 7. Сеткилдин бичези херек, эртемнин улуу херек. 8. Алыры амыр, бээри берге. 9. Сен утканда, мен сагынганда. 10. Шевер кижиге мактадыр, чевен кижиге бактадыр. 11. Тайып ужал, даянып турар. 12. Кел дээн эки, бар дээн багай. 13. Даартагы чагдан бөгүнгү өкпе дээр. 14. Өөрээнде ыглаар, муңгараанда каттыгар.

155. Сестерниң антонимдерин тып бижирер.

Үнер, үстүнде, чада, дирлир, өөрүшкү, кывар, эгези, кедер, хүндүс, келир, эрген, тенек.

156. Дараазында антоним сестер-биле домактардан чогаадып бижирер.

Турар – олуар, доң – эриг, ишти – дашты, тайбың – дайын, ужал – хонар, күзүн – чазын.

157. Номчуңар. Карартыр парлаан быжыг сөс каттыжышкыннарының утказын тайылбырлаңар.

I.

1. Ону көрүп кааш, Маңгыр-Чейзеңниң дөрт өкпези дөртөлээ тура халып келген. 2. Сүлдем ашак тайгадан эеп кээри билек, кыргыстарның Херик бошказы хөөрем чок-ла аът кудуруу ызыртыр келген. 3. Ам чүү боор, даш бажы ашты бээр. Чаш анай-хураган боттары-ла дешкилежиң чоруй баар болгай. 4. Аэропорт начальниги

херек бажы келдейген деп билип алган. 5. Бажыңның херээжен ээзи дээрге кечээ дургу балдыр сыкпаан. 6. Мен мал-маганныг, чодазы чоон, балдыры шыырак кижиниң чаңгыс, артында-ла хеймер оглу болгаш, амыдыралды кедергей-ле чиик көрүп чораан мен. 7. Часкы тарылга думчук кырында келген. (*К. Кудажы.*)

II.

1. Ара-албатының бажы ковайган, хөрээ хозаан, экти бедээн, хей-аьды өрүлээн. 2. Эң-не чугула дээн херектерге киржир, аар-саар чүвөгө холун булгавас кижиги. 3. Кончуг-ла карак кызыл, баш көдүрбес өөренир сургуул дээрге-ле орнунуң кырында дискетенип олуруп алган, дөңмээнде калбак шуугай үңгеришкен, моол бижикти бийир-биле бижээн олурар. (*С. Сарыг-оол.*)

Быжыг сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, оларга синоним сөс каттыжышкыннарындан азы сөстөрдөн тывыңар.

Үлегери: *дөрт өкпези дөртөлээ тура халып келген – аажок хорадаан (ажынган), хорадай берген.*

Ара-албаты, сургуул деп сөстөрниң синонимнерин тывыңар. Ук сөстөрни кайы стильдерге, кандыг сорулгалыг ажыглаарыл?

158. Дараазында быжыг сөс каттыжышкыннары-биле домактардан чогаадып бижидер.

Ыт кагар ыяш чок, тын албайн чугаалаар, аксындан дүжүрбес, кум кылынган, чүрээ атпаш дээр, бажы ыжар, карак-кулак чок, хүр кыштаар, бапка хан кудар, куйга баш кужураар, дыл агарар, карак кызыл ажилдаар, бижектиң бизинде, хылдың кырында.

Кандыг-даа дылдың словарь составы үзүктел чок өскерлиң, сайзырап турар. Дылда бар бүгү сөстөрни ук дылдың словарь составы дээр. Дылдың словарь составының үзүктел чок өскерлишкени болгаш сайзыралы анаа-ла ала-чайгаар болуп турар эвес, харын ниитилелдиң болгаш эртем-техниканың хөгжүлдеси-биле эргежок негеттиниң келгенинден болур. Ынчангаш дылдың словарь составыңга чаа сөстөр хүн бүрү үргүлчү тыптып, чамдык сөстөр чоорту ажыглалдан үнүп турар.

Чүнү дылдың словарь составы дээрил? Тыва дылдың словарь составы үзүктел чок хөгжүп турар дээрзин чижектер-биле бадыткаңар.

159. Номчунар. Космос делгемнерин шингээдип ап турары-биле холбаштыр тыптып келген чаа сөстөрнүң адаан шыйбышаан, дүжүрүп бижиңер. Чедир салдынмаан биче сектерни салыңар.

Долгандыр чүгле дээр биле хову көскү, шыпшың-на чүве! Бо карак четпес ховуда кижилер космодром тургузуп алган.

1961 чылдың апрельдин 11-ден 12-же дүнезинде удуваан бис. 3 пақта корабльдин бүгү системазының сөөлгү хыналдазы эгеледи.

Айыткан үезинде космонавтыларлыг автобус чедип келгеш ракета-чедирикчиге мырыңай чоокшулай берди. Юрий Алексеевич удуртукчуларның бөлүүнге чеде бергеш холун гермошлёмче көдүрүп ёзулавышаан илеткеди:

— Эш Күрүне комиссиязының даргазы, ужудукчу-космонавт, улут лейтенант Гагарин делегейде бир дугаар космиктиг корабль «Восток»-биле ужударыңга белең! (*А. Ивановтуу-биле.*)

Неологизмнер деп чүл? Үстүнде сөзүглелде неологизмнер тыва дылга кажан, канчаар тыптып келгенин чугаалаңар.

160. Номчунар.

Луноход, шынаа, кижизидикчи, робот, дээр, сайгылгаан, институт, чунар-бажың, кино, дарга, идик, ужудукчу, чаашкын, байлаң, кижиге, атомнуг реактор, ниитилел, телевизор, кибернетика, рынок, гагаринит, компьютер.

Кайы сөстөр амгы үеде неологизмнер бооп турарыл? Оларның утказын чугаалаңар, домактардан чогаадып бижиңер.

161. Номчунар. Карартыр парлаан архаизмнерниң, эргижирээн сөстөрнүң утказын аас-биле тайылбырлаңар. Чогаалчының оларны калбаа-биле ажыглаан ужуру чүл?

1. Бижик-даңзыны чугажак, кызыл, кара шугумнуг саазыңга кыдат бүүзелеринден алыр бийир, яндай-биле бижиир. 2. Бичии кызыл дасык хөлбеңнедип алган улус-тур. 3. «Бис база кончуг амырап тур бис!» — деп чугаалааш, Имажап бодунуң хөөргезин уштуп алды. 4. Анаа-ла ырактан мендилешкеш, кожуун хораазының даргазын айтырдым. 5. Бижик даргазының меңээ херээ чок. 6. Намның шылгалдазын чорудары кончуг-ла сайсиялдыг чүве-дир. (*С. Тока.*)

Архаизм бүрүзүн дараазында ийи бөлүктүң бирээзинге хамаарыштыр ушта бижиңер:

1) Эдилелден, ажыглалдан шуут үнген чүүлдерни илередир архаизмнер: ...

2) Амыдыралда ам-даа бар чүүлдү илеретсе-даа, чоорту еске сөс-биле солуттунгаш, ажыглалдан үнген архаизмнер: ...

162. Ниити хереглеттингир болгаш ниити хереглеттингир эвес сөстөрни ийи бөлүккө чарып бижиңер.

Куш, дылдажыр, дапштыг, ак-тараа, көк, ягаан, салыр, чөдүрер, хөглээшкин, андыг, часкаар, баш.

163. Номчуңар. Синонимнерниң кайылары ниити хереглеттингир, кайылары ниити хереглеттингир эвезин айтыңар.

Хуун, демир-хуун, кочал, бөдүрээ; тевер, кылаштаар; эккээр, аккыыр; койгун, тоолай; кызар, шырбаяр, оралдажыр; киш, чарашан, чиңге, алды; үс, улуг-алды, дырбактыг.

Ниити хереглеттингир эвес сөстөрни кайы стильдерге ажыглап болурул, чижээн көргүзүп бадыткаңар.

Диалектизмнер деп чүл?

164. Номчуңар. Сөзүглел кандыг стильге хамааржырыл, кол демдектерин адап, бадыткап чугаалаңар. Литературлуг нормага дүүшпес сөстөрни чогаалчының хереглээн ужуру чүл? Ук сөстөрниң адаан шыйбышаан, дүжүрүп бижиңер. Нарын сөстөргө дефистерни салыңар.

— Чеден харлыг болзумза-даа, чеди харлыг оглумну ышкоолага киирдим. Оомнуң ижер чиирин, идик хевин өске ада ие, эш өөрдөн артык кылдыр күүсээр мен. Уруувус, орус эмчивис Надьяа бодунуң эмчи ажылын аас кежик деп чугаалады. Ону дыңнаап, ышкоола, эмчи чери тудар деп чоннуң улуг үүлезинге, далайга дамды дег, бичии най дузамны **чоргаарап**, «Мен база аас кежиктиг ашак-тыр мен» деп бодап тур мен. Аарый бергеш, эмнедир ачылыг эмчи черин, ажы төлдү өөредир авыралдыг ышкоолавысты ам-даа **сайзырадып**, бар шаавыс-биле кызып ажылдап көрээлиңерем, чон, ха дуңма... (Д. Бегзи.)

165. Тускай эртемниг кижилер чугаазынга, ниити хереглеттингир сөстөрдөн аңгыда, боттарының ажыл-херээнге үргүлчү таваржыр сөстөр болгаш сөс каттыжышкыннарын калбаа-биле ажыглаар. Оларны профессионализмнер дээр.

Дараазында сөстөрни кандыг тускай эртемниг кижилер үргүлчү ажыглап турарын чугаалаңар.

Дезинфекция, хан базыышкынын хемчээр, өкпеге дегдириишкин, чүрек согары, ханның анализи, рентген, иштики органнар аарыы; взвод, рапорт бээр, оң талаже эргилер, солагай талаже эргилер, команда, чыскаалыңар, шериг өөредилгези, поход, дүвүрээзин медээзи; херээн көөр, байысаакчы, келдерелди бээр, судче киирер, агартыр, кеземче херээ, хоругдалче киирер, херекти оттурар, үүлгедигни кылыр, истелге.

166. Профессионализмнерни ажыглавышаан, школа мастерскаязының азы участогунуң дугайын тодарадып бижиңер.

167. Аякныг номчунар. Нарын сөстөрнн шын адаңар. Оларны дефисте-
вишаан, дүжүрүп бижиңер. Чедир салдынмаан бижики демдектерин салыңар.

— Үш-Белдирни долгандыр кандыг кандыг, чүү чүү каттар барыл?

— **Дөгөрезин** билир мен көк кат, киш кулаа, инек караа, кызыл кат кара кат казылган кызырак караа чадаң кат мыжыраш кат чодураа долаана борбуйак ыргай кады дээш оон-даа өске бар.

— Бир эвес билирин күзээр болзунза артыш кады шаанак кады адыг кады дээр эм каттар база бар.

— Мында кандыг кандыг мөөгүлөр барыл?

— Оларны тывалар шаандан тура **ажаап** чивес чораан болгаш, алдаржываан-дыр. А мен ону ам орустап, оон очулдуруп-даа тургаш адап ажаап чип билир мен. Бээр дыңна, **төрээн**: ак мөөгү (белый гриб), хадың мөөгүзү (подберёзовик), шарлан мөөгүзү (подосиновик) саржаг хавы (маслёнок) маңгырак (груздь) төш мөөгүзү (опёнок) хүргүлбей (рыжик) дилгижек (лисички) чигте чиир (сыроежки) агараң (белянки) чиңгиспей (моховики) өдек туңу (шампиньон) суг-суг дээш чүс-даа ажыг янзы-бүрү мөөгү бар. (*С. Сарыг-оолдуу-биле.*)

Үзүндү кандыг стильге хамааржырыл? Ооң кол-кол демдектерин чугаалаңар.

Карартыр парлаан сөстөргө синонимнерден тывыңар.

168. Номчунар. Сөзүглел кайы стильге хамааржырыл? Чүгө? Ук стильдин кол демдээ болур сөстөрнн ушта бижиңер. Ындыг сөстөрнн чүү деп адаарыл?

Октаргайның төңчү, кызыгаар чок делгемнеринде Черге эң чоок дээр бүдүмели — Ай. Ол черни 834 муң километр ыракта дескинип чоруп турар. Ынчангаш космосту шинчилеп эгелээнден бээр Ай баштайгы шинчилелдерниң төвү апарган.

Ай чүден, кандыг довурак, хөрзүнден бүткенил деп чүве ам тодараттыңган.

Чер биле Айның назыны 4,5 миллиард чыл болуп турарын Айдан алган даш, довурак бадыткаан. Ай довураанда демир, алюминий болгаш ховар металлдарның казар байлактары бар деп эртемденнер бодап турар.

Ай өске планеталарже орукка өртөөл болбушаан, октаргай объектилери, сылдыстар шинчилээр төп болу бээри ырак эвес. Ийи-үш он чылдар эртерге, аңаа доктаамал станциялар, хөй кижилиг экспедициялар ажылдай бээри чугаажок. (*«Знание — сила»* деп журналдан.)

Сөзүглелде синонимнерни тывыңар.

Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрнн адаңар.

§ 36. Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгасы.

Харыылаңар.

1. Морфология деп чүл? Аңаа чүнү өөренирил? Ону кайы класстарга өөренип эрткен силер, сактып чугаалаңар.

2. Орфография деп чүл? Сөстөрнүң шын бижилгези дылдың кайы кезектери-биле холбашканыл? Чүгө?

169. Төрөл сөстөрнүң дазылдарын болгаш чогаадылга кожумактарын айтыңар.

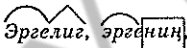
Бодал, боданып, бодалдыг, бодалга, боданыышкын, бодалгалыг, бодалгазыг; хүндүлел, хүндүткел, хүндүлелдиг, хүндүлээр, хүндүлүг.

Дазыл болгаш чогаадылга кожумаа деп чүл, сактып чугаалаңар.
Карартыр парлаан сөстер-биле домактардан чогаадып бижинер.

170. Төрөл сөстөрнү бөлүктөй чыскаап бижинер. Дазылдарның адаан шыйыңар. Төрөл эвес чаңгыс сөстөрнү аас-биле айтыңар. Оларны чүгө чаңгыс сөс дээрил? Кандыг сөстөрнү төрөл сөстер дээрил, чугаалаңар.

Эртен, мөңгүннүг, хонук, соңга, баштаар, эртенги, кижизиг, хонаш, мөңгүннелчек, хонуктуг, кижизидер, эртелээр, агар, кижизидикчи, мөңгүннелир, баштайгы, үнер, баштыг.

171. Дараазында сөстөрнү дүжүрүп бижээш, чогаадылга болгаш өскертилге кожумактарын демдеглеңер.

Үлегери:

Эргелиг, эргениң, эргелекчиниң, эргелекчилээр, эргелекчилиг; амыдыралда, амыдыраар, амыдыралдыг; байлаңнар, байлаңныг, байлаңнаар; кылажывыс, кылаштыг, кылаштаан.

Чүнү чогаадылга болгаш өскертилге кожумактары дээрин сактып чугаалаңар.

172. Кандыг дөстөрнү укталбаан болгаш укталган дөстөр дээрил, чугаалаңар. Аянынг номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрнү ушта бижээш, оларның тургузуун бижимел-биле сайгарыңар. Укталбаан болгаш укталган дөстөрнү айтыңар.

**Чуртталгавыс ырга төдү ырлаттынмас,
Чурукчулар четчир өңнүг будук тышпас,
Шүлүкчүлөр уран сөске бижип четпес,
Шүүдделиг базымывыс быражыр чок.**

Күзеливис хүлээлгелер болу берген,
Күүседири чаңчылывыс апаргылаан,
Холдарывыс чылыг дери ажыл болган,
Хостуг угаан тыпкан бодал эртем болган.
О. Сувакпит.

173. Дараазында чугаа кезектериниң тургузуун аас болгаш бижимел-биле сайгарыңар.

Үлегери: айтырыглар. Аас-биле: сөстүң дазылы – айтыр, чогаадылга кожумаа – -ыг, ынчангаш дөзү – айтырыг (укталган дес), өскөртилге кожумаа – -лар (хөйүнүң санын илередир). Бижимел-биле: айтырыглар.

1. Чүве аттары: айтырыглар, хыналда, кудуушкун, хүндүлелдин, төрелдеривис, шоочаң, суггат, ээремчиктер, буттардан.

2. Кылыг сестери: кылаштаар, номчаан, буттаар, ыналас, ырлаар, үнгеле.

3. Демдек аттары: сайзыраңгай, улуг, байлак, чүреккир, тараалаң, дүрген.

174. Нарын сөстөрни айтыңар. Олар канчаар тургустунарыл, кандыг утка илередирил, чугаалаңар. Нарын сөстөрни дефистевишаан, дүжүрүп бижинер.

1. Анаада кара куш кижии барааны көргөш, кайы ырактан-на ужа бээр чүве болгай. 2. Бичии азарганчыг сарыг шокар, чөөк дүктүг кушчугаштар «чып-чып, чып-чып» дижип, сигенге ораажып, ужа тура маңажып чоруп турлар. 3. Чер кыры чайгы шимелдези-биле каастанып эгелээн. Чаш оът сиген ногаан чайт. Эртежи чечектер эрээн шокар апаргылаан. А эзим аргада куштарның ыр хөгжүмүн чүү дээр! 4. Чайын амытан бүрүзү аас кежиктиг, өөрүшкүлүг. 5. Сыын мыйгак, буур булан, элик хүлбүс, иви чары, адыг бөрү, дырбактыг эндерик, черле кандыг аңны мында чок дээр боор!

Карартыр парлаан сөстөрниң тургузуун бижимел-биле сайгарыңар.

175. Номчуңар. Тус-тус бөлүк хурааңгай сөстөрниң тургузуг талазы-биле ылгалын чугаалаңар.

МАР, РФ, КНО. Профэвилел, күрмузей, телемедээлер.

Хурааңгай нарын сөстөрни канчаар шын номчуурул?

176. Хой сектер орнунга турза чогуур үжүктөрнү кирибишаан, дүжүрүп бижиңер. Сөстөрнү шын бижириңиз дүрүмнөң сактып чугаалаңар.

Сып...ар, шаң...а, дош..уг, булут...ар...а, чыт...ан, кеш...ин-мес, чайыннал...ак, чогаал...ыга, тудуг...у, ажыл...ын, хой...уларга, барабан...ы, бызаң...ы, суурнуң клу...у, шынааның шы...ы, дээрниң сылд...зы, хемниң до...у.

Карартыр парлаан сөстөрнүң тургузуун бижимел-биле сайгарыңар.

177. Хой сектер орнунга турза чогуур үжүктөрнү кирибишаан, дүжүрүп бижээш, номчуңар. Ук сөстөрнү шын бижириңиз дүрүмнөң сактып чугаалаңар. Салдынмаан бирик демдектерин салыңар. Бергедей берзинерзе, орфографтыг словарьны ажыглаңар.

Школаның иштиги чурумалын ам ол-ла хевээр сактып, көрүп олур мен. Чугайла...ынмаан дөрт-булуңнал...ак улуг өрээл. Стол өттүн...үр сомалаан, безин буду...аан, дөрт бут...уг-даа бол...а, элөң-тендиң бичии, чавыс стол...угаштар. Оларның артын..а көк даалымба тыва хейлең чүвүрлүг оолдар база-ла хейлеңниң юбкалыг уруглар. Улуг өрээл..иң бир тала...ы азын...а чавыс кыл...ыр а...ып каан, додарлыг-даа, додар чок-даа, алгы негей тон...арывыс. Класс..ың дөрүн...е Маркс биле Ленинниң улуг чурук...ары (оларны хоола...айн... хана...а чы...ыр азып каан). Бир азыгга узун шей...ек изиг демир, ооң чанын...а, шала кырында бедиди чыып каан кургаг сыра...ан хирээлеп, чарган от...улар топкак-ыяш...ар. Башкы столунуң артында ханада улуг-ла хылыр..ай чуга демирни самбыра кыл...ыр азып каан. (Д. Бегзи.)

Карартыр парлаан сөстөрнүң тургузуун бижимел-биле сайгарыңар.
Сомалаан, чуруктары деп сөстөргө синонимнерден тывыңар.

178. Школаңарның, класыңарның иштиги байдалын болгаш ында өөренип турар эш-өөрүңерниң идик-хевиниң дугайында тодарадып, кыска чогаадыгдан бижиңер. 30 чылдар үезинде школаның иштиги байдалы-биле ам силерниң өөренип турар школаңарны деңнеп, ылгалын чугаалаңар.

179. Номчуңар. Дүжүрүп биживишаан, салдынмаан бирик демдектерин болгаш нарын сөстөрнүң дефистерин салыңар. Карартыр парлаан сөстөрнүң тургузуун бижимел-биле сайгарыңар. Дөстөр (дазылдар) биле кожумактар аразында үннерниң өскерлишкенин, солчуушкунун тайылбырлаңар.

1.

1. Хүн даг ба...ында олуруп арга чарыкта шондуна берип-тир. Алдын сарыг дыт...ар кызыл хурең ханды каралар кара ногаан пөш шивилер хорагайлан...ыр чырып турлар. 2. Дөө үнүп чы...ар кара

суг чээрби ба...ым чет...ес, чер...е кире бээр. Ынчангаш Үзүк Кара Суг дээр. 3. Ооң боду-биле көржүп, чугаалаш...ан болза, ооң ажыл херээ овор хевирин оон-даа эки тодара...ып ап болур турган ийик. (С. Пюрбю.)

II.

Орай кежээ Нева хемниц эриин дургаар
Ооргам...а сумкам чүк...ээш, чанып ор мен.
Орус сөстүң чырыт...ызы маңаа база
Орай кежээ чораан боор деп бодап келдим.

М. Кенин-Лопсан.

2 пунктуда автор кымның дугайын бижээн-дир? Ында перифразаны тыпкаш, шүлүкчүнүң ады-биле солунар.

§ 37. Чүве ады. Демдек ады. Сан ады. Ат орну.

Дараазында айтырыгларга харыылаңар.

1. Тыва дылда каш чугаа кезээ барыл? 2. Тускай чугаа кезектериниң дузалал чугаа кезектеринден ылгалы чүл? 3. Аян сөзүнүң өске чугаа кезектеринден ылгалып турар онзагай чүвези чүл?

Чугаа кезээ бүрүзүңгө 3 – 4 хире чижектен кирибишаан, дараазында схема ёзуугар таблицадан тургузуңар.

Тускай чугаа кезектери	Дузалал чугаа кезектери	
Чүве ады: чечек, агаар, хыраа, диңмизээшкин, ...	Эдеринчилер: дугайын, ышкаш, дээш, ...	Аян сөстери: Оой! Эх!, ...

180. Номчуңар. Домактарда чугаа кезектерин тодараткаш, үстүндө мергежилгеде ышкаш таблицадан тургускаш, долдуруңар.

1. Ынчан сес харлыг турдум. Ол хүннү онзалап демдеглеп-даа турбаан. 2. Часкы аңнаашкынче акым ачам-биле иелээн коошпахемелиг чоруп турган. Оларның кайызы хөйүнү өлүргенин кым-даа сонuurгап айтырбас, чүгө дизе ийи ийикпе бөлүк аңчыларның тыпкан олчазын үлежип четтирип тура, оларның чогуу кайызы хөйүнү өлүргенин айтырып болбас деп чаңчыл бистиң улуста бар. 3. Ах, 208

Полун ышкажыл сен! Чүге менче кезе кайгаарың ол? 4. «Әх! Ынча диве моң! — деп, Закун хенертен кылыктанып кышкырган. — Сен кандыг-бир оюн-тоглааже эвес, аңнаар дээш келген сен.» (В. Санги.)

181. Дараазында план ёзугаар чүве адының дугайында харылзаалыг чугаадан аас-биле тургузуңар.

1. Чүве ады — чугаа кезээ.
2. Хуу болгаш ниити чүве аттары.
3. Чүве аттарының саны.
4. Чүве аттарының падежтерге өскерлири.
5. Чүве аттарының домакка ролю.

182. Дараазында чүве аттарын падежтерге өскерттип бижир. Падеж кожумактарының адаан шыйыңар.

Сараат, арыг, күшкүл, коргулчун, ыраажы.

Ол-ла сестерге хөйүнүң санының кожумаан немеңер.

183. Үлегерлеп алган сестерни хөйүнүң санынга бижир.

Космонавт, банк, тракторист, курс.

184. Үлегерлеп алган сестерни хөйүнүң санынга бижир.

Диктант, банк, конспект, фонд, митинг, аффикс, киоск, поезд, алач, киловатт, сеанс, футболист.

Үлегерлеп алган чүве аттарының падеж болгаш сан кожумактарын шын ижириң чугаалаңар.

185. Адаанда чүве аттарын хамаарылга хевиринге чүзү? деп айтырыгга ыылаттыңар кылдыр өскерттип бижир.

Асфальт, ансамбль, цирк, рельеф, гардероб, вестибюль, продукт, епт, горн.

186. Хөй сектер орнунга чогуур падеж кожумактарын кирибишаан, дүжүрүп иңер. Падежтерни айтыңар.

1. Шай... ижиңер!
2. Оол кабина... кире халып келген.
3. Бир-атап шоодай... урган тараалар тергелер... чүдүрүп турганнар.
- жилиер... чайгаар-ла эрес-сорук кирип турар ол хөгжүм... үнү
- р-ла калбак-делгем шынаалар... ужугуш чоруп турган.
5. Бо
- ы... саап белеткээн хымыс... ижер силер. (Х. Ойдан-оол.)

аштайгы үш домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

иский язык, 8—9 кл.

187. Дараазында сөстөргүнч иштинден укталган чүве аттарын ушта бижээш, оларнын тургузуун бижимел-биле сайгарыңар. Чүве аттарының чогаадылга кожумактарын шын бижириң чугаалаңар.

Салгакчылар, өөрүшкүнүң, чугаалажыышкын, чугаавыстан, өңнүктөр, чылгычыларывыска, хуннерде, чоогаже, кыштагның, чылгызының, өөреникчи.

188. Сөс каттыжыышкыннарында чүве аттарының падежтерин, сан болгаш хамаарылга кожумактарын тодарадыңар.

Дүжүттү ажаажыр, аайынга кирер, аас-кежиктиң өөрүшкүзү, школазынче чорупкан, чайлагда хойлар, авазындан чагаа алган.

189. Адаанда чүве аттарының долу морфологтуг сайгарылгазын бижимел-биле кылыңар. Оларнын тургузуун сайгарар.

Үлегери: дайынчылар - укталган чүве а., дазылы - дайын, эге хевири - дайынчы, ниити, хөйүнүң с., хамаар.п.

Илеткелчиден, чонга, дыңнакчыны, кудумчулар, Туранның, черлери.

190. Домактарны сайгарыңар. Чүве аттарын тывыңар. Олар домактын кандыг кижигүннери болурун чугаалаңар.

1. Ленинград, хомудал чок салымым сен. (С. П.) 2. Сеткилимде четтирдим деп сөглөп чор мен. (С. П.) 3. Улуг-Хемим дагларга-да муңгашталбас, улуг Саян сыннарындан меңги читтес. (С. С.) 4. Уж чүүлдүң школазын доозуп алгаш, күзүн келди, лейтенант болг чорду. (С. С.)

191. Дараазында чүве аттарын ажыглап тургаш, утка талазы-биле ырызгаалыг домактардан чогаадып бижиңер. Чүве аттарының падежтерин тодарадыңар.

Стадион, маргылдаа, көрүкчүлөр, класс, финиш, индир, ст бирги чер, чарып, чүс метр, команда, өөрүшкү, хүндүлел биз киржикчи.

192. Дараазында план сзугаар демдек адының дугайында чугаалаңар.

1. Демдек адының утказы болгаш грамматиктиг демдек
2. Укталбаан болгаш укталган демдек аттары. 3. Демдек ад чадалары. 4. Демдек аттарының домакка ролю.

193. Номчунар. Демдек аттарына айтырыгларны салбышаан, домактын кандыг кижигүннери болурун тодарадыңар. Укталган демдек аттарының тургузуун тайылбырлаңар.

I.

1. Орлан-оолдун чоогунда куу сырада улуг кара торга шалырт кылдыр кээп олутуп алгаш, ону чидиг пиш хаайы-биле токкуладыр соктай берген. (X. O.) 2. Дидим чүрек, күштүг күзел дириглернин одуруу бооп мөңгө ат ап, шүглүп үнгөн. (O. Cув.)

II.

Улуг-улуг соңгаларлыг, чокпак кара ыш бурулаан хоодайлыг, чаңгыс каът узун бажың. Ооң ишти делгем, дээвири бедик. Дээвирииниң адаан дургаар улуг-ла демир оорга шөйлүп чоруп каан. (K. Кудажы.)

I бөлүктө дорт болгаш көжүргөн уткага хереглеттинген демдек аттарын айтыңар.

194. Номчааш, дүжүрүп бижирер. Дакпырлаан ажык эвес үжүктөрлиг демдек аттарының адаан шыйып, шын бижиirin тайылбырлаңар.

1. Частың хүнү үнүп кээрге, чассыг чүрээм оожургавас. (K. K.)
2. Ачазыдың кара чаңгыс чоржаң аъттыг. Хөлзээзинниг бир-ле чазын самдар өглер чоогунга чаңгыс бажың тыштып келген. (E. T.)
3. Чыккылама соок күжүр чылганып каап чоруп турган. (K. Л.)
4. Чединместе чевен аттыг, чеми чокта харам аттыг. (Yл. д.)

Карартыр парлаан сестерге синонимнерден тывыңар. Диригжидилгени тывыңар.

195. Номчунар. Демдек аттарының чадазын тайылбырлаңар.

1. Кончуг аныяк болгаш кидин-не шыырак аңчы дирти берген шаам ол чүве ийин. (M. Θ.) 2. Ол кончуг күштүг кижии. Ындыг бичии хирезинде чугаакыры, ыраажызы аажок. (C.) 3. Хураган чыдыны хире каранды, ооң ортузунда шончалай. Кып-ла кызыл. (K. K.) 4. Эрес билип келирге-ле, ада-иези аажок яды улус чораан. (K. K.) 5. Киштен киш кара, кижиден кижии каралыг. (Yл. д.) 6. Даартагы чагдан бөгүнгү өкпе дээр. (Yл. д.)

196. Аянын номчунар. Дүжүрүп бижээш, домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Демдек аттары домактын кандыг кижигүннери бооп чорурун чугаалаңар.

ЧИНЧИ-ШУРУ

Чингир ногаан, көс дег кызыл —
Чинчи өңү эрэн-шокар,

Чивеннешкен сылдыстар дег,
Чиргилчиннеп чайыннап кээр.

Чинчи-шуру кысты каастаар.
Чинчи-шуру сынын каастаар.
Чинчи-шуру чидиг өңнүг,
Чинчи-шуру өшпес өңнүг.

В. Шараши.

Укталган демдек аттарының тургузуун бижимел-биле сайгарыңар. Карартыр парлаан сөстөрнүң синонимнерин тывыңар.

197. Номчуңар. Сан аттарының морфологтуг сайгарылгазын аас-биле кылыңар.

Гектар черден үжен-дөргөн центнер дүжүт алган, бир хойдан 25–26 кг дүк кыргаан, бир инектен чылда 14 муң литр сүт саап алган, ооң азыраан ады хары угда 40 тонна чүк ууп сөөртүр, ооң азыраан хаваны 20 хаван оглу берген, дөрт чүс дөргөн чеди хойдан беш чүс ийи хураган ажаап алган дээш көргүзүп турда, канчаар ону! Көрбөөн кижиги бүзүрээр аргажок чүүлдер бар.

Кижиниң кылбас чүвези чок, угааннын, чогаадыкчы тывызыын, кижиниң күштүүн, кижиниң үнелиин ында тодаргай көргүзүп турар оран-дыр... (*С. Сарыг-оол.*)

Саннарны сөстөр-биле солувушаан дүжүрүп бижээш, тодарадылга бооп чоруур сан аттарының адаан шыйыңар, бөлүүн тодарадыңар.

2-ги абзацта домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар, кижигүн бүрүзү кандыг чугаа кезектери-биле илереттинген-дир, сөстөрнүң үстүңге айтыңар.

ч. а.

Чижээ: *кижиниң, ...*

198. Домактарны номчааш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Сан аттары домактың кандыг кижигүннери бооп турар-дыр, чугаалаңар.

1. Тос дугаар класста он оол, чээрби уруг бар. Шупту өөреникчилерниң саны үжен. Оларның иштинден англи дылды он дөрт кижиги, немец дылды он алды кижиги өөренип турар. 2. Бистиң школавыс кожуунуң баскетбол маргылдаазыңа бирги черни алган. 3. Чүстен бежен ийи катап эвээш. Дөрттү квадратче көдүрерге, он алды болур. 4. Үженге онну кадарга, дөргөн.

Сан аттарының падежтерин, бөлүктөрүн айтыңар.

199. Дараазында сан аттарын араб чурагай-биле дугаар сан ады чогаадыр кожомактыг кылдыр бижигер.

Чээрби дөрт, чеди, бир муң он, бежен беш, ийи чүс алдан ийи, тозан.

200. Сан аттары кол сөс, сөглөкчи, немелде, тодарадылга болуп чоруур кылдыр домактардан чогаадып бижип алыңар.

201. Номчуңар. Карартыр парлаан сестерни ушта бижип алыңар.

1. Ооң таптыг-ла кулааның дужунда хилирээн-халыраан дааш үнген. 2. А борта дээрге хаяның кадыры, шынап-ла, дендии. 3. Сарлык-деге дөө куржаангыны дургаар маңнаан хире. 4. Оон ыңай та чүү бар. 5. Эникпен кайыл? 6. А хонган хонаш бүрүзү база бир-ле уттундурбас сактыышкынны кижиге арттырып каар. (Б. Ондар.)

Ат орну деп чүл? Олар кандыг бөлүктөргө чарлырыл? Чижектер кылдыр үстүндө сөзүглелде ат оруннарын ажыглаңар.

202. Номчуңар. Ат оруннары кандыг бөлүктөргө хамааржырын, домактын кандыг кижигүннери бооп чоруурун айтыңар.

I.

Космонавтар — ол дээрге сен сен, мен мен,
Холдарывыс тутчуп алган бистер-дир бис.
Тайбың диген дайынчылар баштап алган
Дадай дивейн дидим баскан совет чон бис.
О. Сувакпит.

II.

1. Олар ядыы кижиге бүгүдесин кээргээр, камгалаар улус-тур.
2. Бо-даа база анаа эвес кижиге-дир. 3. Оларның аттарын шуптузун шууштур бижип бадырышкан. 4. Часкы дыштанылгасын кым канчаар эрттиргенил? (Х. Ойдан-оол.)

203. Чогаадыглардан үзүндүлөрнү кичээнгейлиг номчуңар. Оларның утказын экижидип, стиль (сестерни, сөс каттыжыышкыннарын чугааның утказын дүүштүр чөп ажыглаары, катаптаашкыннарын эдери дээш о.ө.) болгаш грамматиктиг чазыгларны этпишаан, дүжүрүп бижиңер.

1. В. Көк-оол «Самбажык» деп шииде 1883–1885 чылдарда тыва чоннуң амыдыралын чырыдып турар. «Самбажык» деп шиин алдан-маадырларның тура халыышкынынга тураскаадып бижээн шиин. Во шииде кол маадырлары Самбажык биле Дажыма. Самбажык бир дугаар Тывага байларга удур тура халыышкын үндүргөн араттарның баштыңчызы.

2. Ийи оол балыктап чорупкан. Оолдар хемге келгеш, сыырткыыштарын сугже киир салып алгаш, сыырткыыштарын көрүп манап олурганнар. Шоолуг үр эвес сыырткыыштааннар. Оларның бирээзи үштү туткан, а ийизи оон хөйүнү туткан.

Олар кезжээ иелээ ол балыктарын үлешкеш, өөрүшкүлүг чанып-каннар.

Чүве аттарын, демдек аттарын, сан аттарын, ат оруннарын 4 бөлүк кылдыр чыскаап бижирер.

§ 38. Кылыг сөзү.

204. Дараазында план ёзуугаар кылыг сөзүнүн дугайында чугаалаңар, чижектерден бериңер.

1. Кылыг сөзүнүн утказы болгаш грамматиктиг демдектери. 2. Кылыг сөзүнүн болур болгаш болбас хевирлери. 3. Кылыг сөзүнүн залог, вид хевирлери: *хынаттыр, хынаш, хынагыла, ...* 4. Бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстери (*цнер, цнер-кирер, цнцп келир, ...*). 5. Кылыг сөзүнүн арыннарга болгаш саннарга өскерлири.

205. Номчуңар. Кылыг сөстөриниң хевирлерин кырынга демдеглевишаан, дүжүрүп бижээш, домактың кандыг кижигүннери бооп чоруурун чогуур шыйыглары-биле демдегленер.

1. Оюнмаа ам сески классты доозуп алган. Ынчалза-даа колхозтун чаа школазының тудуу ам-даа төнмээн. Ынчангап район төвүңге барып, ортумак школаны доозар, оон ыңай дээди эртем чедип алыр. (С. Пюрбю.)

2. Бо удаада Барык унунга ыыт-дааш, ыр-шоор дыңналбаан. Садыгжылар доюлбаан. Аяттар дуюу дагжаваан. Ыттарның ээргизи безин кодандан үнмээн. (К. Кудажы.)

Сөзүглелде болур болгаш болбас хевирлиг кылыг сөстөрин айтыңар. Болбаан кылдыныгны илередирде, кандыг кожумак ажыглаттыңан-дыр? Оларны шын бижириң чугаалаңар.

Карартың парлаан кылыг сөстөриниң тургузуун сайгарыңар.

206. Дараазында кылыг сөстөринге болбас хевирниң кожумактарын немээш, домактардан чогаадып бижирер.

Хөм, шып, харыыла, шөй, кас, ээл.

207. Кылыг сөстөриниң дазылдарын (дөстөрин) болгаш залог, вид уткаларың илередир кожумактарын айтыңар, дакпырлап кирген үжүктөрниң адаан шыйыңар.

1. Өрээлге кирип кээримге, Анай-оол номчуттунган олур. 2. Дүжүңде чугаалаттыңар кижидир сен. 3. Эки кижизиттинген школачы улуг улуска олудун чайлап бээр. 4. Походтап чорааш, чурук тырттырар бис. 5. Удавас бо ховуга далай дег тараа чатгыла бээр. 6. Өй-өйлөп

суггур чаъс чаггылаар. 7. Ол студент дүн ортузу чедир карак шиммес, кичээлге белеткенип олурар.

Кылыг сөстөрүнүн санын, арнын тодарадыңар.

208. Немелде утка илередир 4 хире кылыг сөзүндөн тыпкаш, домактардан чогаадып бижиңер.

209. Номчуңар. Причастиелерни айтыңар. Олар домактың кандыг кежигүннери болуп чоруурун чогуур шыйыглары-биле демдеглевишаан, дүжүрүп бижиңер. Причастиелерниң үелерин үстүндө айтыңар.

1. Хөй каът бажыңның бир өрээлинде чурттап турар кижиге болгай мен. 2. Сериин агаар удуур өрөөл иштинче шуужуп кирип турары илдең. 3. Эртең ажылдап кедер идик-хевимни белеткеп алгаш, удуп чыдыптым. (О. Саган-оол.)

Причастиелерниң демдек ады-биле дөмөй шынарларын чугаалаңар.

210. Номчуңар. Чүве аттары уткалыг хереглеттинген карартыр парлаан причастиилер домактың кандыг кежигүннери бооп чоруурун чогуур шыйыглары-биле демдеглээш, падежтерин үстүңгө айтыңар.

1. Бодум багай-даа болзумза, мээң бажымның ажылдаары пыылаар болдур ийин. 2. Карманыңдан от ап, кыпсырыңга белеткени берди. 3. Аннага Катяның чоруурунун дугайын чугааладым. 4. Оон-даа шаап халдааннар ураалап кирипкен. 5. Чөмнениринден кайын ойталаар деп. (С. Сүрүң-оол.)

211. Ийи дугаар кезээ причастиеден тургустунган чер аттарын сактып бижиңер.

Үлегери: *Кулун-Дүжөр, Кыс-Халыыр, Аскыр-Чуглур...*

Оларның-биле домактан чогаадыңар.

212. Номчуңар. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Причастииелерниң үелерин үстүңгө айтыңар, шын бижириң тайылбырлаңар.

Эрес мунган мотоциклин улуг дыка дүргедетпейн чораан. Оңт-сиген чап-чаа-ла частып эгелээн часкы хүнде Агылыг унун көөргө, мага ханмас болган, агаар арыг, салгын безин билдирбес. 2. Орук чиириглээн чудукту тура көдүргөш, доора салып каан чыткан. (К. Кудажы.)

213. Скобкаларны ажыткаш, кылыг сөстөрүнүн дөстөрүн баштай эрткен үениң, ооң соонда келир үениң, адак сөөлүндө болгалак келир үениң причастииелери кылдыр өскертпишаан, сөс каттыжышкынарын дүжүрүп бижиңер.

(Чып) чодураа. (Чугаала) кижн. (Хак) кадаг. (Тара) хурал. (Багла) аът. (Чаг) чаъс. Одарже (үн) хой. (Чуг) өрээл. (Үн) оът.

214. Номчунар. Домактарны кежигүннер аайы-биле сайгарыңар. Тургузуун тодарадыңар.

1. Ленин аттыг ледокол-даа көстүп келди. 2. Соңгу хаяа сагыжымда солаңгылап чырывышаан. 3. Хаактыг аңчы караш диди, бузураан хар буруңайнып туруп калды. 4. Аъдым тура удуй каап тур.

Карартыр парлаан сөстөрнүн кайылары составтыг кылыг сөзүнүн кезээ бооп, кол кылдыныгны илередир-дир? Кайызы боду тускай сөглекчизи бооп чоруур-дур? Оларнын кайылары немелде кылдыныг илередип турар-дыр?

Деепричастиелернин утказынын болгаш грамматиктиг демдектеринин дугайында сактып чугаалаңар. Тыва дылда кандыг деепричастиелер барыл, адаңар.

215. Номчуңар. Деепричастиелерни тывыңар. Деепричастие бүрүзүнүн хевирин адавышаан, ооң кандыг дестен, кандыг кожумактың дузазы-биле тургустунганын тайылбырлаңар.

1. Космоста маадырларга кожаланчып чеде бергеш, чаагай күзел белээ кылдыр Саян чечээн суна кааптым. (О. С.) 2. Шап ол чалгыг төөгүнүн базымы-дыр, тоовайн эрттириптер ужур турбас. (Е. Т.) 3. Долгармаа өөреникчилеринин аразынга кылашпап, ончалавышаан, оларнын чаңгыс аай арыг-силиг болгаш чараш кеттингенин, өөрүшкү-маңнайлыын көргеш, сеткил ханып, оожургай берген. (Б. О.)

1-ги домактын морфологтуг болгаш синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.

216. Номчуңар. Деепричастиелиг бөлүгелдерни айтыңар. Хөй сектер орнунга турза чогуур үжүктөрни кирибишаан, дүжүрүп бижинер. Олар домактын кандыг кежигүннери болурун шыйып демдегленер.

Ширбий хадып каа...ан кырны ашкаш, кудургайны куду бадыттывис. Адаң биле бууранын халышкан истери кара дес, кайызы-даа аажок шурап, халып чораан. Кезек-кезек кырлаңарны ажалдыр одуртпушаан, ч...галарны кежилдир, куу-куу шаттарны одур...ур үр-ле истеп келдивис. Бичии бүүрелчин тей кырынга үнүп кээри-виске, буура челип чоруй докт...гап, туруп-туруп, дедир эшкен болду.

— Па, чаагай бооп-тур. Кулугуруң че...ирбейн барганы ол-дур — дээш, эжим менче көргеш, хүлүмзүрүп кагды.

Аъттарывис дарс кылдыр кымчыл...аш, хөрүктелдир чел-зиптивис. (К. Орзу.)

Деепричастие бүрүзүнүн кырынга хевирин хурааңгайлап бижинер.

Ч и ж э э : Ширби хадьп (каапкан кыр).

217. Чогуур үжүктөргө болгаш бирик демдектерин кирибишаан, дүжүрүп бижиңер. Бирик демдектерин чүгө салганыңарны тайылбырлап чугаалаңар.

Сүлдем чу...уштарга даг-иргек алгырышкаш курусук ыяштын бажын кызырады уу дайнапкан. Адыг көксенмишаан ижээн а...ында суп каан дазылдыг чудукту ийи холу-биле и...ээр кири тыртып бир ийинден ...быржыш думчуун уштуп келген. Адар-байның үш адыры чык дээн. Адыг кургам...ык кылдыр алгырбышаан дедир ижээн дүвүн...е хилирт дээн. Кезек ондап-остап чоруй каржы-шугулу дам барган. База катап үнө чүткээн. Ийи боо барык-ла деңге чыгыы чык-дарс дээн.

Чымчак чүвө бар-дыр — деп Адарбай чүшкүвүшаан чугааланган. Өлгөн-дир.

Деепричастиелиг бөлүглелдерни айтыңар.
Деепричастиелерниң хевирин кырынга демдеглеңер.

218. Деепричастиелиг бөлүглелдер кирген 5 домактан чогаадып бижип алыңар. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Деепричастиелиг бөлүглелдер домактың кандыг кижигүнү бооп чоруурун болгаш оларга бирик демдектерин канчаар салганыңарны тайылбырлап чугаалаңар.

219. Номчуңар. Карартыр парлаан кылыг сестери кандыг кылдыныгларны илередир-дир? Кылыг сөзүнүн ыңдыг хевирлерин чүү дээрл, сактып чугаалаңар.

... Ох, космос кораблиниң иштин оода чаңгыс карак-биле бакылап көрзе дээр мен ийин, оолдар!

Шынап-ла, олар борта чүгө хонмас деп? Саратовтун тараа шөлүңгө, Караганданың ховузунга, Пермьниң арга-арыгларынга хонуп-ла турар ышкажыл. Удавас Хемчиктиң шынаазынга кээп хонарлар оң. А хонмаза, база хомудал чок. Чуртувус улуг болгай, Ону чедиштир хонуп чоруп орғуже, бис өзе бээр бис. Келир үениң космонавтызы болур дизе, ботту амдан эгелеп белеткээр деп баш-кывыс чугаалаар ышкажык. (Б. Ондар.)

Карартыр парлаан кылыг сестериниң наклонениелерин айтыңар.

Тыва дылда кылыг сөзү каш наклонениелигил? Наклонениелерниң аттарын адап, чижектерден көргүзүңер. Үстүндө сөзүглелде кандыг наклонениелер кирбейн барган-дыр?

220. Номчуңар. Кылыг сестериниң наклонениелерин айтыңар. Болушкун наклонениезинде кылыг сестерин дараазында бөлүктөргө кирип, ушта бижиңер: 1) эрткен үениң кылыг сестери; 2) амгы үениң кылыг сестери; 3) келир үениң кылыг сестери.

Күжөппей. Адыр, оолдар, ыыдыңар шеглеңер! Бис хостуг-шөлөөн чурттаар дээш, амы-тын чок сокчур дээн болгай бис. Бисте дедир базар орук чок. Ындыг-даа болза бистиң-биле кады чоруурундан бергезинер кижиге бар болза, амдыгааштан боданып алзын. Албадавас бис. Эрте дээр чарлып алзын, соң даарта чарбыктыг артык-үлүү сөс турбас кылдыр.

Дарган-оол. Чөп, чөп. Кижиниң саап ижиң орган инээн соп чипкен эвес, чаңгыс аьдын чайып мунупкан эвес силер. Мындыг кем чок улусту албан-чагырга чери база бир янзы көөр ыйнаан.

Күжөппей. Адыр, оолдар, шимээргеверер. Дарган ирейде бак сагыш чок боор деп бодай-дыр мен. Бистиң эп-чөп-биле чугаалажыр хөлүвүс эрткен, билдиң бе, Дарган? Баяат-дүжүметтер кажан-даа биске анаа дүжүп бербес. Олар бистиң-биле чүгле күш-биле чугаалажырлар. (С. Пюрбю.)

Кылыг сөзүнүң эрткен, амгы, келир үелериниң тус-тузунда хевирлерин тодараткаш, арнын болгаш санын айтыңар.

Болуушкун наклонениезиниң үе бүрүзүнүң хевирлерин адап чугаалаңар. Сөзүглелдин стилин тодарадып, ооң кол-кол демдектерин адаңар.

221. Оонаалга: 6-гы класстың өөредилге номундан кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениезиниң үелериниң дугайын катаптап номчааш, дараазында схема ёзугаар чижектерден кирибишаан, таблицадаң тургузуп алыңар. (Чүгле болур хевирин алыр.)

Эрткен үе болгаш ооң хевирлери (арыннары, саннары)	Амгы үе болгаш ооң хевирлери (арыннары, саннары)	Келир үе болгаш ооң хевирлери (арыннары, саннары)
1. Чоокта эрткен үе: Мен сөөрттүм Сен сөөрттүң Ол сөөрттү Бис сөөрттүвүс Силер сөөрттүңер Олар сөөрттү(лер) 2.	1. Тодаргай эвес амгы үе Мен сөөртүп турар мен Сен сөөртүп турар сен Ол сөөртүп турар Бис сөөртүп турар бис Силер сөөртүп турар силер Олар сөөртүп турар(лар) 2.	1. Болгалак келир үе: Мен сөөрткелек мен Сен сөөрткелек сен Ол сөөрткелек Бис сөөрткелек бис Силер сөөрткелек силер Олар сөөрткелек(тер) 2.

Оонаалганы күүсеткениңер соонда, дараазында айтырылгала харыылаңар: Болуушкун наклонениезиниң кандыг үези хөй хевирлиг-дир? Кайылары эң-не хереглеттингирил? Оларның бот-боттарындан утка талазы-биле ылгалын чугаалаңар.

222. Эртем, чечен чогаал, чугаалажыр, публицистика болгаш ажыл-херек стилинге хамаарышкан улуг эвес үзүндүлөрдөн тып бижээш, оларда болуушкун наклонениезиниң үелериниң бүгү хевирлеринде херэглеттинген кылыг сөстөриниң адаан шыйыңар. Дараазында айтырыгга харыылаңар: кылыг сөзүнүң үелериниң кандыг хевирлери нейтралдыг-дыр (кайы-даа стильге ажыглаттынар)?

223. Номчуңар. Карартыр парлаан кылыг сөстөриниң наклонениелерин тодарадыңар.

I.

1. Эки чүве эгелезин эгелээнней! Маадырлар улай-улай төрүттүңүң! 2. Ара черле тура дүшпө, адың черле баксыратпа. (О. Сувакпирт.)

II.

1. Бисти эвес-даа болза, бо орган өске эшти хүндүлөп көрзүңөргө. 2. Ол айтырыгны бистер эвес, олар шийтпирлээй аан. 3. Дүргөн-оолдун бажыңыңа чедирин каг. Түр када чурттаайлар аан. 4. Мен дыштанып алың. Соонда кады барып тургай бис аан. 5. Школа доозулгуже, каш-ла хонук арткан-дыр, дарга. (К. Кудажы.)

Карартыр парлаан кылыг сөстөрүн тус-тузунда дараазында таблицаже кирип бижиңер, кырыңа арыннарын, саннарын айтыңар.

Дужаал наклонениези	Чөпшээрел наклонениези	Даар наклонение	Кызыгаарлаар наклонение

Үстүндө дөрт наклонениениң кайызын чүгүлө чугаалажыр болгаш чечен чогаал стильдеринге ажыглаарыл?

224. Номчуңар. Домактарны дүжүрүп бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Кылыг сөстөрүниң причастие, деепричастие хевирлерин, наклонениелерин тодарадыңар, домактың кандыг кежигүннери бооп чоруур-дур, чугаалаңар.

1. Ындыг-дыр. Далашпайн көрөм. Маңаа бичии олураалы. Мээң дергимде шоодайжыгаш бар, чежиң эккелем. Чөмнөниң алыылы, оон сен-даа чоруур чериңче чорувут, мен-даа канчаар, база аалымче хаптайн. 2. Шоодай дүвүндө чораан хөңмөлөп каан эътти хлеб-биле

холуп чип алгаш, Мергеннің суун кош-адыштап узуп **ижип алды-выс**. 3. Чылгы ыраар дей берди, эрте дээрe **чорбааже**, орайтай бээр. (С. Тока.)

Карартыр парлаан кылыг сестериниң сайгарылгазын аас-биле кылыңар.

Үлегери: *Олураалы* – кылыг сөзү, эге хевири – *олурар*, болур хевири, дужаал наклонениези, хөйүнүң саны, бирги арын.

225. Аас болгаш бижимел-биле карартыр парлаан кылыг сестериниң сайгарылгазын кылыңар.

– Октаргайдан Быковский
Оттуруп тур, кыйгырып тур!
Декте, шымда, **тура халы**,
Демир-үжүүң манап **чыдыр**.

Бешки дугаар космонавтка
Менди, байыр **чедирээли**.
Улуг чурттуң өөрүшкүзүңге
Ура, каткы үнүн **кадаал**.

С. Сарыг-оол.

§ 39. Наречие.

226. Номчуңар. Наречие деп чүл, чугаалаңар. Карартыр парлаан наречиелерниң кандыг айтырыгларга харыылаарын, кандыг чугаа кезектери-биле илереттинген кижигүннерге хамааржырын тодарадыңар. Салдынмаан бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижинер. Наречиелерниң адаан шыйыңар.

1. Бир катап дүрген-не шайлай тыр...ып алгаш номнарымны бөле хаара туткаш школаже маңнап чорупкан мен. 2. Тимка куштарга **кончуг** ынак. Ол **хөкпешкилештир** сыгырып кел чор. 3. Училищениң баштаар чери **шыңгы** дүвүрей берген. 4. Бис ону **эртен эрте** Ивановскоеже чорудуптаалы. Ол **шагда-ла** кырган-ачазынче чору...ан чүве. 5. Мээң баштактанмайн турарымга бүзүрөп д...ңмам дүргени-биле тура халып келди. 6. **Ишкээр** үш боо ыды үндү. (А. Гайдар.)

Наречиелер домактың кандыг кижигүннери болурул? Оларны өскертип болур бе?

Бижик демдектерин чүге салганыңарны чугаалаңар.

2-ги домактың синтаксистиг болгаш морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

227. Адаанда сестерни баштай тодарадылгалар, ооң соонда байдалдар кылдыр өске сестер-биле каттыштырып бижинер. Карартыр парлаан сестер байдалдар анаар кылдыр домактардан чогаадыңар.

Оожум, дүрген, эки, чарап, дедир, чавыс, чап-чаа.

228. Номчуңар. Наречиелерни тыпкаш, оларның харыылаар айтырыгларын, хамааржыр сестерин тодарадыңар. Оларны бөлүк аайы-биле ушта бижинер.

1. Дүндүгүр дээр сылдыс, айы хүндүс безин көстүп чыдыр. 2. Дамырак суг шору терең, даамчыргай ырлап чыдыр. 3. Куштар үнүн чаржаштыр куюм чүрээң кыйгы салыр. 4. Элээн кедээр эрээн каътта элик, хүлбүс огургулаар. 5. Эртине деп сөстү билбес, чажым кончуг: дагның чүрээ оожум, дүргөн сөп кээр боор деп элдеп бодал сагыжымга артып калган, даңгаар эртен дашкаар үнгөш көргүлээр мен. (Ю. Кюнзегеш.)

Укталган, укталбаан наречиелерни айтыңар.

229. Эжеш чижектерде карартыр парлаан сөстөрнүн утказында ылгалын тодарадыңар.

1. Хөл чок чер. Хөлчок чаагай хлеб. 2. Медээ чок болган. Медээжок улуг бажың. 3. Арга чок болза, октадыр. Ынаар кижичедер аргажок. 4. Даштыкыда бөдүүн чон эрге чок. Эргежок чугула айтырыг.

Наречиелерни ушта бжиңер.

230. Чогуур үжүктөрнү болгаш дефистерни кирибишаан, наречиелерни бжиңер. Оларны шын бжиририниң дүрүмнүн сактып чугаалаңар.

Үй балай, өт...үр, дүне хүндүс, инек...илештир, суг...улаштыр, кижиче...илештир, чыт...ыр, эрт...ир, ында мында, долдур долдур.

Наречие бүрүзүнүң хамааржыр бөлүүн тодарадыңар.

231. Номчуңар. Наречиелерни тыпкаш, оларны утка болгаш тургузуг талазы-биле сайгарыңар.

1. Кремльдин улуг шагы эртен эрте кижилерни сорук кирип, оттур ырлаар. 2. Улуг-биче улустары улуургашпас шупту дөмей, олбо дылга чугаалашкан, орус дылга деңге билчир. 3. Балды, хирээ, ырлар үнү маргышканзыг хөглөп үнөр. 4. Дескиндир топтап көрөм: дээр-даа, чер-даа тутчу берген. (Б. Хөвөңмей.)

232. Карартыр парлаан наречиелерге синонимдерден тып бжиңер.

Үлөгери: дыка улуг – тергиин улуг, медээжок улуг, аргажок улуг, кончуг улуг, холчок улуг, эмин эрттир улуг.

1. Дыка улуг – ... 2. Оожум кыштаар – ... 3. Шала куду – ... 4. Багай бжиир – 5. Өөрүшкүлүг чедип кээр – ... 6. Дүргөн маңнаар – ...

Бөлүк синоним наречиелерниң иштинден долу уткалыгларын (ийи азы элээн каш синонимдерниң чүгүлө чаңгыс стильге ажыглаттынары), нейтралдыг болган өскө-даа стильдерге хереглеттинерлерин тодарадыңар, чижектерге аас-биле көргүзүңер.

§ 40. Эдеринчилер. Эвилелдер. Артынчылар.

233. Дараазында план ёзугаар эдеринчилер дугайында чугаалаңар.

1. Эдеринчилер – дузалал чугаа кезээ. 2. Эдеринчилерниң утказы болгаш грамматиктиг демдээ. 3. Дузалал аттарны эдеринчилер кылдыр хереглээри.

234. Дүжүрүп бижирер. Эдеринчилерниң болгаш оларның хамааржыр сөстөриниң адаан шыйыңар. Эдеринчилерниң мурнунда турар сөстөрниң кандыг чугаа кезектери болурун, харыылаар айтырыгларын, падежтерин кырынга демдегледип бижирер.

1. Таалың ээзи-даа келзе, коргар хире эвес дидим апарган. 2. Кадай бар шаа-биле доңгайып көргөн. 3. Хараалчалар, адыг ижээни дег, бурунайнып тынып чыткылаан. Оон ында-хаая, борбаанды ыпкаш, кара кушкаш шыпыраш кылдыр үнө халааш, соок дош эриин дургаар маңнап-маңнап, суг иштинче шимеш кынныр. 4. Хөйну көргөн бурунгу хем Улуг-Хемниң кырында амыдырал дойлуп турган. 5. Эрес калбак хая баарынга чеде бергеш, бакылап көргөн. (*К. Кудажы.*)

Чингине эдеринчилерни болгаш дузалал аттарны тодарадып чугаалаңар.
2-ги домактың синтаксистиг болгаш морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

235. Чингине эдеринчилерлиг, дузалал аттарлыг үш-үш домактан чогаадып бижирер.

236. Дараазында айтырыгларга харыылаңар.

1. Эвилелдер деп чүл? 2. Домак кежигүннерин болгаш домактарны холбаштыларының аайы-биле эвилелдерни кандыг бөлүктерге чарарыл? Бөлүк бүрүзүнге хамааржыр эвилелдерден адаңар. Чижектерге көргүзүңер. 3. Эвилелдер домак кежигүннери болур бе?

237. Номчуңар. Бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижирер. Чагырыштырбас эвилелдерниң адаан чаңгыс шыйыг-биле, чагырыштырар эвилелдерниң адаан ийи шыйыг-биле шыйыңар.

I.

1. Митькага бир чүве таварышкан чүве ийикпе азы боду хөөн чок болчук бе, хүрээге ол келбейн барган. 2. Күштер көзүлдүр-ле дең эвес ынчангаш бодувустуң чепсеглеливисти күштелдирер деп
222

шиитпирлээн бис. 3. Долган...ыр имир дүшкен болгаш хоорай удаан. (А. Гайдар.)

II.

1. Казактар, кадайлар болгаш кыстар коридорда, казачада сырый тургулапкан. 2. Мени чаа амыдыралга киирерин диледим, чүге дээрге аңаа бүрүн чөпшээрэжиپ турар кижини мен. 3. Чок болза ам дораан черни биске хуваап айтып бериңер, чок болза бодувустун эрги черивисти тарып эгелээли. 4. Колхозтан үнгеннерге мал болгаш херексел ам черле бербе. Күске чедир турзун, а ынчаарда көргөй бис аан. (М. Шолохов.)

III.

1. Бедик тайга черниң ыяжы ындыг болур чүге дээрге тайгага үргүлчү хат хадып турар. 2. Бирде чем чиир-даа бирде кижилерже топтап көөр-даа, олардан коргар хамаанчок харын чем эреп, өөрүн кыйгырып эдип олурган.

Эвилелдерниң кайылары домактын чаңгыс аймак кежигүннерин харыл-заштырып турар-дыр база кайылары нарын домактын составында бөдүүн домактарны холбаштырып турар-дыр?

238. Номчуңар. Чагырыштырбас эвилелдерни айтыңар.

1. Харлыг дүвү биле караңгы имир холужуп, чер биле дээрни ылгаары бергедеп келген. (К. К.) 2. Отка чашпын, шыырныкпышаан чынны бээр мен, ынчалзакжок самдар тонум ооргазында ойбактардан соолаңнаары дөмөй читпес. (В. С.) 3. Ол дег улуг алдар болгаш тиилелгеге хамык чону чоргаарланып магадады. (В. С.) 4. Мээң бажың кырында бичии херээм бар, ынчангаш силерге чеде маңнай берейн деп кагдым. (А. П.) 5. Айыылга таварышкан аңны азы кушту аңчылар өлүрбөс, харын аңаа дузалаар, ону камгалаар чаагай чаңчыл бар. 6. Мижиттин холунун үжүү эвес, а өске кижини ылап дээрзинге катап-катап бүзүредим. (Д. Б.) 7. Төтчеглекчи бирде орукче, бирде демги будук оваалап каан черинче сириңейнип көрүп олурган. (Х. О.)

Сөстөрү болгаш домактарны канчаар холбаштыраары барымдаалап, чагырыштырбас эвилелдерни мынчаар бөлүктөй ушта бижирер:

1. Каттыштырар эвилелдер: ...
2. Удурланыштырар эвилелдер: ...
3. Аңгылаштырар эвилелдер: ...

Сөстөрү болгаш домактарны холбаштырып чоруур эвилелдерни тус-тузунда адаңар.

239. Чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдер кирген дөрт-дөрт домактан чогаадып бжиңер. Бижик демдектерин салганыңарны тайылбырлап чугаалаңар. Эвилелдер чүлөрнү (сестерни бе, домактарны бе) холбаштырып чоруур-дур, тодарадыңар, оларның аас болгаш бижимел сайгарылгазын кылыңар.

240. Айтырыгларны харыылаңар.

1. Артынчы деп чүл? Ол домак кежигүнү болур бе? 2. Артынчыларны кандыг бөлүктөргө чарарыл? Бөлүк бүрүзүңгө чижектерден адаңар. 3. Кандыг артынчылар үн талазы-биле янзыларлыгыл? Оларны канчаар шын бижирил? 4. Артынчылар кандыг стильдерге калбаа-биле ажыглаттынарыл, сактып чугаалаңар, чижектер-биле бадыткаңар.

241. Номчуңар. Карартыр парлаан артынчыларның утказын тодаратпышаан, бөлүктөр аайы-биле ушта бжиңер.

I.

1. Даргалар-даа эвес, демги школа директору-ла чорду. 2. Улам карак кызыл ажылдаар бо-ла ыйнаан. 3. Кай, шынап-ла, садыын база ап чоруур улус-тур бе ынчаш? 4. Күжүр эрни аар! Кичээлдеп кааптың бе, оглум? Дем чаа-ла сени бөгүн черле кээр боор дижип ордувус ийин харыы. (Б. Ондар.)

II.

1. Чок, чок аан, Алексейни өөндө ирги бе деп бодааш, ынча дээрим ол-дур ийин. (С. Т.) 2. Кыш удур кылыр чүве-ле хөй болгай. (О. С.) 3. Чаа башкарлып турар улус-тур, аалдар кезиир чайы кайда боор. (О. С.) 4. Кырган-ачай, чап-чаа маңаа койгунактар олурду чоп. (Х. О.)

Артынчыларның кайылары домактың боттарыңга, кайылары домактын кежигүннөринге немелде утка (аян) кирип чоруур-дур?

242. Дараазында домактарны артынчылар дузазы-биле айтырган, дада-галзаан, бадыткаан, күштөлдирген, даап бодаан уткалыг кылдыр эде тургузуңар. Домактың аянын бодап шын номчуңар.

Үлегери: *Концерт эгелзэн. Концерт эгелзэн бе? Концерт эгелзэн деп бе. Концерт эгелзэн-дир. Концерт-даа эгелзэн-не! Концерт эгелзэн чадавас.*

243. Номчуңар. Дефистерни болгаш биче секти салбышаан, дүжүрүп бжиңер. Артынчыларны тывыңар.

1. Че ыгыттава, чудаңгы торлааларны сенден кым айтырды. 2. Дагда аалдардан келдиңер бе? Дыка эртелзэн-дир аа? Элзэн ырак,

оруу шаптараазынның чер болгай аан. 3. Чок, көңгүс ындыг эвес. 4. Ийе ол айтырыгны салыры чугула. Ындыг болза даа оларның бар турган амы-копшулу бүрүнгө оскундулары мырыңай-ла тода көстүп турары бо дур. 5. Колхоз эвес болза мээң малым демей ле кырлып, оглум биле кызымга өскүс анай өңчү чок калыр турган на болгай. (С. Сарыг-оол.)

Артынчы бүрүзү кандыг сөскө азы домакка немелде утка (аян) кирип чоруурун чугаалаңар.

1-ги болгаш 2-ги домактарда чугаа кезектерин сөс бүрүзүнүн кырынга хурааңгайлап демдеглеңер.

а. с. к. с.
Ү л е г е р и : Че, ыттaвa...

244. Онаалга: публицистика (солундан алза эки), эртем, чечен чогаал стильдеринге хамаарышкан улуг эвес үзүндүлөрдө артынчыларны ажыглаанын хайгаарап көрүңер. Дараазында айтырыгларга харыылаңар:

1. Кандыг артынчыларны үстүндө үш стиль бүрүзүнгө ажыглаардыр? 2. Кандыг артынчылар чүглө чугаалажыр болгаш чечен чогаал стилинге хереглеттинер-дир?

§ 41. Аян сөстери.

245. Аян сөстөрүнүн дугайында дараазында план ёзугаар чугаалаңар:

1) Аян сөстөрүнүн утказы. 2) Аян сөстөрүн шын бижири болгаш оларга бижек демдектерин салыры. 3) Аян сөстери — чечен чогаал болгаш чугаалажыр стильдернин бир кол демдээ.

246. Аянның номчуңар. Аян сөстөрүн айтып, утказын чугаалаңар, бижек демдектерин салганын тайылбырлаңар.

I.

1. Хаа-ха-ха! Бистиң бир дугаар өөреникчивис болур сен! 2. Ам канчаар кижини боор мен, дадайым ай, акый! 3. Хош, сен билер сен бе? Ядараан, чалча! 4. Ээ, чагааңның аянының патсымаарын але, Биче. 5. Ойт, уруглар, хөзүн-довурак дугайын маргыжар дээш келген эвес бис. 6. Оой, эжен-не бо, угбавыстың хөктүүн аа! 7. Охаай, солун-на чүве-дир. 8. Уваа, чиктиг... па... Па даадым. (С. Т.)

II.

1. Эх, Чүгүрүк-Караны! Күжүр кула бениң төрөөн кулунун аарай. 2. Бажын адыгга сый тырттырып каан чолдак пөште кээрген алгыра берди: «К-э-э-эр! Кээ-э-эр! Көрөм, көрөм! Ы-ы-ык! Ы-ы-ык!» (Х. Ойдан-оол.)

247. Биче сек, дефис болгаш кыйгырыг демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижиңер.

I.

1. Э эй күжүр тудугжулар — ээлерим кайда силер? (Э. К.) 2. Оон, Базыр чолаачының силгип-силгип салыпканы ол чүве ыйнаан, оозу анай дег мааңайны берди: Аа аа аа 3. Чаа байырлыг ыдым. (К.-Л.) 4. Че диведим бе? Ол хире үнелиг-дир мен. (Х.О.) 5. Паа уваа кай ындыг бе? (С. С.) 6. Баштай-ла кызыл-думчуктар хөлзеп үнген: Чылгыйт чылгыйт. (Х. О.)

II.

1. Ой эжен даайым улуг-хүнде аңнаар дээн-дир але. 2. Ойт сумкаңны азар черинге аспайн чүге шывадаптың. 3. Анчыг даайым олургай-ла. 4. А ядара коргуп олурар кижиге боор мен бе? 5. Шыяда бирээ келген-не эвеспе. 6. Ах оода чүгөннеривис артары кай! 7. Өпей өпей сарыым өрү көрөм айның чырынын. (С. Сарыг-оол.)

Аян сестерин шын бижириң чугаалаңар.

248. Аяның номчуңар. Аян сестерин тыпкаш, оларны сайгарыңар.

1. Ох, ох, ёх, чүрээм! Кара баарым! Чараш кара Долбаамны база былаап алдыңар бе? Канчап барган кээргээр чүрек чок оран-тандыл бо! О-о-о-о! (С.) 2. Аа! Бо эъттиң семис деп чүвезин. (С.) 3. У-ра! Келген ышкакжыл. (Х. О.) 4. «О-о-ох!» — деп огургулааш, чизиредир халып ыңай болган. (Х. О.) 5. «Тор-р-р... Тор-р-р-р» дээн дааш ыяш бажында дыңналган. (Х. О.)

249. Номчуңар, аян сестерлиг дорт чугааны доора чугааже кирип номчуңар. Аян сестери доора чугаага чүге кирбейн баарыл? Оон кандыг түңнел үндүрүп болурул? Аян сестериниң утказын (аянын) доора чугаага канчаар, чүнүң дузазы-биле дамчыдып болурул?

1. Сырбык-оол чугаазын уламчылады: «Эжен-не бо, күзен дээрге мени шуут эскербээн де». (Х. О.) 2. «Э-эх! Мени-даа! — деп, Бараан улуг тынмышпаан, чугааланган. — Карактарының шоо баксыраап, чүвени орта ылгай көрүп шыдавас апарган». 3. «Ойт, Эникпен анаа ыт ышкакжыл!» — деп, Алдын-оол алтырган. (Б. О.) 4. «Эй, дыңнадың бе? Инек чоокшулап келген-дир» — деп, ашак анаа-ла өгже көрүнгөш, кыйгырып каан. (С.)

250. Дараазында аян сестери-биле домактардан чогаадыңар.

Эйт, аа дадайым, караш кылынган, сыйт, а хупура, хаа, ок кодек, оош, хөөг-хөөг, чып-чып-чып.

Аян сөзү бүрүзүнүң кандыг бөлүккө хамааржырын айтыңар.

251. Бижик демдектерин болгаш дефистерни салбышаан, дүжүрүп бижээш, чугаа кезээ бүрүзүнүң кырынга хурааңгайлап демдеглеңер. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктөрни кириңер.

Шеригже чоруп-даа турарлар кээп-даа турарлар бар. Чевенек кадайның оглу тыва дылын мырыңай у..упкан келген болгай. Харын хелемечилиг чоруп турду. Ийи үш хондур чаңгыс-даа тыва сөс этпээн. Сөөлгү кежээ хелемечизи чана берген. Кижин боду удуп калган. Оон дүтпке чедир удуп удуп о..уп келгеш эзегилээш тывалап мынча дээндир Аптаарымны авай аъш чемден дүрген кылып көр. *(К. Кудажыны биле.)*

§ 42. Синтаксис. Пунктуация.

252. Сөс каттыжышкыннарын болгаш домактарны деңгээр. Оларның бот-боттарындан ылгалы чүл?

төрөөн дыл

шылгалдага белеткенир

Төрөөн дылга шылгалда дужаар.

Ол шылгалдага эки белеткенир бис.

Сөс каттыжышкыннарының утказының болгаш тургузуунуң дугайында чижектерге көргүзүп тургаш, чугаалаңар.

253. Сөс каттыжышкыннарын сайгарыңар. Оларда чугула болгаш чагырткан сөстөрни адаңар.

Мүннүң амданы, хөглүг чай, ремонтуну кылыр, лагерьге дыштаныр, оожум чугаалаар, школаның девискээри, ишкирнип ыглаар, чалгаан далай, чыда номчуур, сүттүг бидон, сырынналдыр ырлаар, мээң айтырым.

Сөс каттыжышкыннарын дараазында бөлүктөргө хамаарыштыр ушта бижиңер:

- 1) Башкарылга аргазы-биле холбашканнары: ...
- 2) Хамааржылга аргазы-биле холбашканнары: ...
- 3) Каттыжылга аргазы-биле холбашканнары: ...

254. Номчуңар. Сөзүглелдин кол бодалы чүл? Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны тывыңар. Домактың кандыг кежигүннери чаңгыс аймак бооп чоруун тодарадыңар. Бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

Москвага өөренип тура, чуртумну бодаптарымга, биеэги-ле чурттап өскөн ары, өвүр Амырактарым, мал кадарып, тараа тарып түрөп чораан хемнер, шөлдөр, дагларым көстүп келир. Кады өскөн үе-чергем, эш-өөрүм, арткан-калган төрөлдөрүм бора-бүдүн ол-ла

хевээр көстүп келир чорду. Оларны бо-ла өөренип алганым-биле каяа, канчаар ажылдап тургап, канчап өрү тыртып алырын бодавышаан келгеним ол. (С. Сарыг-оол.)

255. Номчунар. Чаңгыс аймак кежигүннерни болгаш оларга түңнекчи сөстөрни тывыңар. Бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижиңер.

I.

1. Адалар-даа акылар-даа амгы чаштар аныяктар-даа аваңарже мөгөйгештиң алдын холун ошкап каңар. (Б. Х.) 2. Эъжим бажында үш чайлаг бар Чиндицнээш Ыргайты Хам Дыт (С. П.) 3. Суузунмаа Сүлдем ашактын хөй уругларынга-даа дөмейлешпес акыларын-даа дөзөвээн. (К. К.) 4. Сиген кезер хөпээн салыр будук бүрү чыыр чүнү кылбас ийик. (Х. О.) 5. Кажан-даа оңмас ногаан турар пөштер хадылар чойганнар шивилер Тывылбастың шимелдези ол. (К. А.)

II.

1. Улуг-Хем кижиги ышкаш. Ол ырлаар-хөглээр муңгараар-муңчулар. Кыштын соогунда улуг уйгуга эвес улуг бодалга алзып, ай-айы-биле ылым-чылым чыдыпкан. Ынчалза-даа ол чеже дескежир шылай бээр салаа-сайгыды хол-буду хан-дамыры болур септерин салдамнарын адырларын эде-хере көзе-хөндүрө тепкилептер. (К. Кудажы.) 2. Бистиң солагай талавыста ховулап айның ак-көк чырыны сиңген булуттарның хөлөгелери чайыннанчак болгаш чырыткыланчак апарган көжүп бар чораан. (М. Горький.)

Чаңгыс аймак кежигүннер домактын кандыг кежигүннери бооп чоруур-дур, чогуур шыйыглары-биле демдеглеңер.

Карартыр парлаан домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Диригжидилгени тывыңар.

256. Домактарны сайгарыңар. Кол сөс биле сөглекчиниң илереттинген чугаа кезээн кырынга айтыңар.

1. Өөренири — өөрүшкү. (Б. Х.) 2. Сылдыс-Шокар ам-даа чаш, чүве билбес, мелегей. (Х. О.) 3. Хек үнү читкен. (К. К.) 4. Кылып турар ажылының аайы-биле алырга, колхозчу кижиги үш чүс бежен ийи, ажылчын кижиги тозан үш. (К. К.)

Кол сөс биле сөглекчиниң аразынга тире демдекти хереглээрин чугаалаңар.

257. Кандыг сөстөрни кириилде сөстер дээрил, сактып чугаалаңар. Оларны утка аайы-биле кандыг бөлүктөргө чарып турарыл? Бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижиңер. Кириилде сөстөрнүң, домактарның болгаш адалгаларның адаан шыйыңар.

1. Шынап-ла өске дуруяа эвес ыйнаан. (К. К.) 2. Ылап-ла дөгере чи Мерген. (Х. О.) 3. Сактырымга акывыс черле чаңныг кижиги тургандыр. 4. Оляның чанынга орган кижиги бүрүзү билдингир-ле сыр өске
228

харыы манаан болгай. (К. К.) 5. Чаяаны көргөн ол душта тыва бижик чогааттынган деп өөрүнчүг сураг биске дыңналган. (С. П.) 6. Ой та кызым бодуң бил. (Ю. К.) 7. Мен бодаарымга улус орус, тыва деп ылгашпас ужурлуг. (С. П.) 8. 1930 чылда ынчан Детское Село (Уруглар Сууру) деп ададып турган, революция мурнунда Царское Село (Хаан Сууру) дээр амгы Пушкин хоорайга дыштанып турган бис. (С. П.) 9. Ча аныяктар бистиң хоорайывыс парыгы кандыг-дыр? (Д. Б.)

Кириилде сестер, домактар, адалгалар домак кезигүнү болур бе?

258. Номчунар. Чүүлдүң утказын чугаалаңар. Кандыг стильге бижиттинген-дир? Ол стильдиң домак талазы-биле кол демдээ чүл? Өске демдектерин база адап чугаалаңар.

Тыва дылдың синтаксизин шинчилээри тыва дыл эртемниниң тывылганы-биле кады эгелээн. 19 вектиң ийиги чартыында, 1889 чылда, тыва дылды баштайгы хакас эртемден Н.Ф. Катанов шинчилеп эгелээн. 1903 чылда Казань хоорайга парлаттынып үнген «Опыт исследования урянхайского языка...» деп кедилиг ажылы ооң хөй чылда чорудуп келген шинчилелиниң түннели болур. Ында тыва улустуң дылын эң-не баштай эртем ёзу-биле бүгү талалыг шинчилээн. Ол ажылда чугула черни тыва дылдың синтаксизинге тураскааткан.

Н. Ф. Катанов тыва дылдың бөдүүн болгаш нарын домактарын, домак кезигүннерин болгаш оларның илереттинерин тодараткан. (Ш. Ч. Сат.)

Карартыр парлаан домактарны ушта бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар, домак кезигүннериниң илереттинген чугаа кезектерин кырынга хурааңгайлап демдеглеңер.

Карартыр парлаан сестерге синонимнерден тып адаңар.

259. Онаалга: Нарын домактарның дугайында (чагырышпаан болгаш чагырышкан) улуг эвес илеткелден 8-ки класстың өөредилге номунда материалды ажыглап тургаш, бижип эккелиңер. Баштай илеткелиңерниң планын тургузуп алыңар. Чижектерни литературада өөренип турар чогаалдарыңардан шилиңер.

260. Номчунар. Бөдүүн-даа, нарын-даа домактарны айтыңар. Бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижичер. Хөй сектер орнунга кирзе чогуур үжүктөрни кириңер.

Оюнмаа чанып ора база дыка боданган. Бодаарга ам ооң ажып шыдавазы хире кандыг-даа берге чүве чок ышкаш кылдыр сагындырган. Оюнмаа ынчаар боданып алган соонда сагыжы барык-ла шуут чазалып келген ооң боду безин ужугуп чоруур чөөк дег чингей берген. Дем чаа-ла ону чы...ыр базып турган кара...ы аар бодалдар чок хамык чүве чайык соонда аяскан дээр дег ажык чырык апарган.

А ада-иениң алгыш-кырыжын канчаарыл Чок Оюнмаа олар-
ның кайызының-даа аайынга кирбес бодунуң оруу-биле баар.
(С. Пюрбюнци-биле.)

Карартыр парлаан домактарны сайгарыңар.
Деңнелгелерни айтыңар.

261. Номчуңар. Сөзүглелге аттан чогаадыңар. Бөдүүн болгаш нарын
домактарны айтыңар.

Чай-даа келген. Омак-хөглүү хөлчок апарган. Бис пионер
лагеринге дыштанып эгеледивис. Лагеривисти «Челээш» деп адап
алган бис. Ону ынчаар адап алганывыста ужур-ла бар.

... Диңмирээшкинниң чаъс удатпас. Бир кезек кызаңнап,
диңмирең, шииледир кудуп чоруй, эрте хона бээр.

Ийи-чаңгыс дымырадып турда-ла, бис алгыржып үнө ха-
лыыр бис. Чаъс соонда агаарның арыын кандыг дээрл! Киж
тынарга, хөрөк ишти хос-шөлээн ышкаш болгулаар. Оюк-дилик
булуттар аразындан хүн чайыннандыр хүннеп келир. Ынчан хөлбегер
ногаан арыг чунуп каапкан, улам шиник көстүп чыдар.

Кудуушкун соонда чеди чүзүн челээш бистиң лагеривистиң
кырынга туруптар. Шуптувус ону хөлчок-ла чарашсынар бис.
Пионержи лагеривистиң «Челээш» деп ады оон тывылган. (Х. Ойдан-
оолдуу-биле.)

Карартыр парлаан домактарның синтаксистиг болгаш чугаа кезектериниң
талазы-биле сайгарылгазын кылыңар.

262. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Сөөлгү домакта
домак кижигүннериниң илереттингени чугаа кезектериниң морфологтуг сайга-
рылгазын кылыңар.

Ак, кара, кызыл бөрүнү өлүрери хоруглуг. Шаг шаанда тыва
чуртунга ак, кара, кызыл бөрүлөр эндерик турган, оларны көргөн-не
кижи өлүрер боорга, ховартаан дижир. Көк бөрү көвүдээш, аңга
болгаш малга дайзын бооп арткан, ынчангаш ону өлүрер. Кызыл
бөрү көргөн киж уруг доюнга таваржыр, ак бөрү көргөн киж узуң
чорук кылып, кара бөрү көргөн киж көгээржик аксы ажыдар дижир.
(М. Кенин-Лопсан.)

263. Номчуңар. Сөзүглелге аттан тывыңар. Чагырышпаан болгаш чагы-
рышкан нарын домактарны тодараткаш, ушта бижээш, долу синтаксистиг болгаш
пунктуастиг сайгарылгазын кылыңар.

Балыктаар кара суувус ийи адыр. Эң-не балыктыг чери — Улуг-
Адыр. Ында кедергей-ле эптиг озаңнар, элдер бар чер. Суг боду ыңдыг
кончуг терең база эвес, ээремнер барын бар-ла, ынчалза-даа олар
мөлдүк-калдык, киж бажы ажа дүжер. Бистер дузактаар бис, а

Тарзан дагдынып каапкаш, узун холдарын элдер адаанче киир суккаш-ла, кара-кара кадыргыларны эрикче үндүр октап-ла турар. Мынчага чедир канчаар-даа сактып бодаарымга, Тарзанның эңме-хаяажок балык өлүрүп чорааны бажымга черле кирбес-тир. Ол хөй-ле дизе, он хире балык тудар, ооң соонда ам мынча дээр: «Ам болзун, хем, сугнуң балыы-даа болза санныг чоор, суг ээзиниң биске берген кежиин эвээш деп болбас». (А. Даржайныы-биле.)

264. Сөзүглелди ийи-үш катап номчуңар. Утказын чугаалаңар, бижик демдектерин салганын, карартыр парлаан сестерниң, сөс каттыжышкыннарынын утказын тайылбырлаңар. Номуңар хагташ, сөзүглелдиң эдертиин бижинер.

...Бир-ле катап сыыннап чорааш, кады чораан өөрүнге Артаа-лай аңчы муңгаа аажок мынча деп орган:

— Шаанда Белдир-Шыгындан бир аңгыр адып каан кижии мен. Ооң соонда ол өлгөн аңгырның эжиниң дүн-хүн чок алгы-кыш-кызынга ана сөөгүм чештинер турду. Энир чылын аңнап чорааш, Улуг-Арыг кедээзинден бир дуруяа адып алган болбас ийик мен бе, кончуг ядараан! Мурнунда ол аңгырны та канчап уттуп алган кончуг сек мен! Бөгүн көөрүмге, ол-ла бичии оймак шыкта энир чылын адып алган дуруяам эжи үн үспейн, халактаан дег, дилеп чалынган ышкаш, кончуу сүргей кылдыр алгырып-алгырып, ужуп, хонуп-ла турду ышкакжыл! Хей хилинчектеп турбайн, мону база адып кааптар-дыр кылдыр бодааш, боом будун черже мугур-сөөм кадай шашкаш, хараалдап үнүп кээримге, холдарым сирилээш, черле хоржок болду.

Аңчы кызыл сөөскен даңазынга ийи улай таакпылааш, таакпызының хулүн хулбүс кежи хап идиинге шугул кактай каапкаш, мынчаар немээн:

— Моон соңгаар оранның маңнаар аңын-даа, ужар кужун-даа хоратпас деп бодап чор мен. Бак чүве-дир бо! (М. Эрген.)

265. Номчуңар. Адакталган чайның демдектерин чугаалаңар. Бижик демдектерин чогуур черлеринге салгаш, чүге салганыңарны тайылбырлаңар. Баштайгы үш домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

... Чай-даа адакталып келген. Оът-сиген сөөктелген. Одарда чораан мал аразында кара хөректиг тааннар көвүдээн. Чечек баштаан арылар үр болбайн талыйтыр ужуп-ла турар апарган.

Тайгага эртен кежээ сериини хөлчөк дүнеки шалың дүüşке чедир кургавас.

Шивилиг унунда алаактарда малчыннар кыштагларының чанында шыктарда сараат сигеннер өпейгилээн. (К. Кудажы.)

266. Сөзүглелде салдынмаан биче сектерни киирбишаан, дүжүрүп бижиңер. Оларны ажыглаанының дүрүмнерин чугаалаңар.

Бир-ле аалчы кижиге дег олуро авамның хөделип ажылдап турарын хайгаарап олур мен оң. Авам пай хайындырып тавакка чиг сүт быштаа салып ооң кырында чаа өреме каап меңээ салырынга белеткеп олур. Ол бүгүнү көөрүмге дыка-ла кырываан хире. Ындыг-даа болза ооң аксы шуут-ла чөнүп калган ышкап болган.

Авам сонуургап үндү: кымга ужурашкан ужураппаанымны чүнү дыңнаанымны көргенимни кожуун төвүндө чурттап турар угбам честемниң бажыңга кирген кирбээнимни ылавылап оларның амыдырал-чуртталгазын бичии-даа чүве арттырбайн айтырып үзүк чок сөстөр-биле мени шенеп догааштырып аажок. (О. Саган-оол.)

267. Биче сектерни дараазында таварылгаларда салыр кылдыр домактардан чогаадып бижиңер:

1. Адалгаларга (бир талазындан, ийи талазындан аңгылаан таварылгаларны кириштирер);

2. Кирилделерге (база-ла аңгы-аңгы туруштарынга чижектерни кирир);

3. Тускайлаан кижигүннерлиг домактарга;

4. Чаңгыс аймак кижигүннерге.

268. Адалгаларны чугааның аянының аайы-биле яңзы-бүрү хевирлерин ажыглап, домактардан чогаадыңар. Ук адалгаларга кандыг бижик демдектерин салып болурун тайылбырлаңар. Чижээлээрге, бодуңардан улуг, таныыр, танывас кижилерге чүве чугаалаарыңарда, боттарыңарның эштериңер-биле чугаалажып эгелээрде, хуралга сөс ап эгелээрде дээш оон-даа өске таварылгаларда.

269. Ийи сектерни чүге хереглээнин тайылбырлаңар.

Эрес Херелдин «ыржым булуңу» бо ышкажыл: Агылыг бажында тараажылар бригадазының бичии сууру.

А Лапчар Ирбижейниң «ырак булуду» бо-дур: Кулузун унунда хойжу бригаданың төвү.

... Лапчар Ирбижеевич ам-даа херектин ужурун билбээн, чаңгыс чугаазы-ла бо:

— Чүү болду!

Адак соонда Дажысаң дарга «Шын» солунну ап бергеш:

— Номчуп көрөм — дээн. (К. Кудажы.)

270. Тире болгаш дефис демдектерин айтыңар. Оларның аразында ылгал бар бе? Оларны чүге хереглээнил?

... Ооң чаны-биле (суурнуң) кара суг агып баткан — бичии булак кыжын-даа, чайын-даа ырлап чыдар.

... Саян артында Совет республика ам эң мурнакчы, революсчу аңгының — ажылчын аңгының чурту апарган.

... Мээң маадырларым — Эрес биле Долаана, Лапчар биле Анай-кыс — көдээ ажыл-агыйның ол ийи кол адырларының төлээлекчилери чүве.

Амгы үениң көдээ ажыл-агыйында эң кол кижилер тараажы биле малчын...

Тыва улустуң аас чогаалында ыяап-ла үш санныг чүүлдер бар болуп турар — делегейде үш кызыл, үш кара, үш ак, үш чүгүрүк, үш дошкун, үш дудуу дээш оон-даа ыңай. Ол дөргүлүг, мээң хууда бодап чоруурум-биле алырга, көдээ ажыл-агыйда үш күчү бар — чер, мал, кижиги.

... Ханада алдын хоолуг улгаттырып каан өңнүг чурукта ийи оол чап-чаа мотоциклдин дозузун кылайтыр ушкакжып алган органнар: иелээ каттыржып алган, дунмазы Толя — мурнунда, акызы Коля — артында. (*К. Кудажы.*)

271. Ийи секти болгаш тире демдекти ажыглап тургаш, дорт чугаалыг домактан чогаадыңар.

272. Кавычканы чүге ажыглаанын тайылбырлаңар:

1. Аныяк эрний бажынга мындыг бодал катап-катап дойлуп турган: «Шак бо делгемнерге трактордан мунуп алгаш, чортуп турза...» 2. Мен «Чодураа» колхозтуң төвү Агылыг суурдан Эрес Херел деп кижиги долгап тур мен... 3. Ам бир янзы «чүдүлгелиг» кижилер тыпты берген эвеспе оң. (*К. Кудажы.*)

273. Бижек демдектерин чүге кииргенин тайылбырлаңар.

— Амыргын-на бе? Ыт-куштан сол-менди-ле-дир бе? — дээн үн ашпактың артында ханадан кээп дыңналган. Ашпак сырбаш дээн. Ооргазынче бир шипи, сүвүр чүве-биле шанчышкан ышкаш болган соонда, ол хоочу-хораазын-даа утгуп, орнундан кожаш кылдыр тура халаан. (*А. Даржай.*)

274. Дараазында үзүндүлөр кандыг-кандыг стильдерге бижиттингенил? Чүге ол стильге хамааржырыл, харыыңарга бадыткаңар.

1. 1930 чылдың чазынында Өвүрнүң Бора-Шайга Тываның революстуг шерии-биле месилдешкен соонда, Барыймаа, Чозар, Мартаажык, Сөөк-Аңчы, Алдын-Херел, Бүрбү, Солумбил баштаан бөлүк кижилерниң салым-чолу берге байдалга кирген. ТАР шерии-

биле аткылажышкын соонда, оларга каттышкан дыка хөй араттарны тудуп алган. Оларның дыка хөйүн сургааш салган. Чамдыктарынга аар-берге үүле онаашкан. ТАР Чазаанга удурланып, контрреволюстуг херек кылганы дээш боолап шииткилээн. Дээди ялага онаашкан-нарның херээн шиидерде истелге-байысаалга-даа кылбаан. (М. Көжелдей.)

2. Шыяан ам,
Айның чаазында,
Хүннүң экизинде,
Ам үш хонгаш,
Бөрүнүң көгүн,
Дилгиниң кызылын,
Киштиң каразын,
Дииниң агыннан,
Үш араатанның шокарын өлүрүп ап,
Чүс кара карактыг
Кыскыл аъдын тудуп,
Бөлүп, чоруурунга белеткенип туруп-тур.

(Тоол «Алдай-Буучу».)

3. Эх! Бай турган болзумза аарай! Ийет, оң чок бай-шыырак болуксаарым аттыг. Баштааң ындыг-ла болгай дивеңерем. Шынап ийин, шын-на сеткилим-биле ынчап оарым бо-дур. Ээ, богда, бай турган болзумза, шак бо демократия, рынок үезинде, та чүнү доюлдуруп тур мен ыйнаан. Бай боорда, бажын ашкан малдыг, эктин ашкан эттиг аан. Аңаа немей аажок хөй, санап четпес акша-хөреңги ыяап турар апаары билдингир. (В. Хомушку.)

4. Ийе, аңаа тура дүшкөш, дыңнаалаарымга, мындыг деңер даан: бир-ле кадай медээжок улуг хымыш тудуп алган суг-даа шөлүредир саарар, дагаа-даа – “кок-кок, кок-кок” дигилээр, бир кижиги – “күш-ш! күш-ш! “ деп, өшкүлөр-даа күшкүрер, ында бир инек-даа – килдирт-килдирт кылдыр кегженгилээр... (С. Пюрбю.)

5. «Кежээ» болгаш «Эрген»... – ийи аңгы шүлүк. Хонуктуң ийи аңгы удурланышкак үезиниң дугайында шүлүктөр. Ол хиреде чаңгыс хевирнин, аянын, улуг хемчээлдиг шүлүглелдин эгелери ышкаш номчуттунар. Сергей Пюрбюнуң бойдус дугайында ханы лириктиг шүлүктөрүн чаңгыс аай бөлүктээш, чыскаалдыр номчуур, сайгарар чүве болза, чаңгыс бүдүн лириктиг шүлүглел болур-дур. (А. Даржай.)

ДОНЧУЗУ

8 КЛАСС

§ 1. Тыва бижикти чогаатканы.....	3
-----------------------------------	---

7 КЛАССКА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРНИ КАТАПТААРЫ

§ 2. Сөс каттыжышкыны болгаш домак. Сөс каттыжышкынында бол- гаш домакта сөстерниң холбаазы.....	6
§ 3. Ийи болгаш чаңгыс чугула кижигүннүг домактар. Чугааның сорулга- зының аайы-биле домактарның хевирлери.....	8
§ 4. Домактың кижигүннери.....	10
§ 5. Чаңгыс аймак кижигүннерлиг домактар.....	12
§ 6. Адалгаларлыг, киирилде сөстерлиг болгаш киирилде домактарлыг домактар.....	14

ТУСКАЙЛААН КЕЖИГҮННЕРЛИГ ДОМАКТАР

§ 7. Тускайлаашкын дугайында билиг.....	17
§ 8. Капсырылгаларны тускайлаары.....	19
§ 9. Кылдының аргазының деңгелгелиг байдалдарын тускайлаары.....	22
§ 10. Деепричастие-биле илереттинген байдалдарны тускайлаары.....	26
§ 11. Причастие-биле илереттинген байдалдарны тускайлаары.....	29
§ 12. Домактың тайылбыр кижигүннерин тускайлаары.....	31

ДОРТ БОЛГАШ ДООРА ЧУГАА

§ 13. Дорт болгаш доора чугаа дугайында билиг.....	36
§ 14. Дорт чугаалыг домакка бижик демдектери.....	38
§ 15. Диалог.....	42
§ 16. Цитаталар болгаш оларга бижик демдектери.....	44

НАРЫН ДОМАК

§ 17. Нарын домак дугайында билиг.....	47
--	----

ЧАГЫРЫШПААН НАРЫН ДОМАК

§ 18. Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.....	50
§ 19. Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домак.....	51
§ 20. Эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домак.....	55

ЧАГЫРЫШКАН НАРЫН ДОМАК

§ 21. Чагырышкан нарын домак дугайында билиг.....	61
§ 22. Чагырышкан нарын домакка тайылбыр домактың туружу.....	62

ТАЙЫЛБЫР ДОМАКТАРНЫҢ ЯНЗЫЛАРЫ

§ 23. Үениң тайылбыр домаа.....	65
§ 24. Үениң тайылбыр домааның кол домакка каттыжар аргалары.....	69
§ 25. Үениң тайылбыр домааның кол домакка янзы-бүрү аргаларның каттышканы-биле холбажыры.....	71
§ 26. Немелдениң тайылбыр домаа.....	73
§ 27. Немелдениң тайылбыр домаанга бижик демдектери.....	75
§ 28. Тодарадылганың тайылбыр домаа.....	76
§ 29. Даар байдалдың тайылбыр домаа.....	80
§ 30. Чөрүлдээниң тайылбыр домаа.....	83
§ 31. Сорулганың тайылбыр домаа.....	86
§ 32. Чылдагаанның тайылбыр домаа.....	87
§ 33. Деңнелгениң тайылбыр домаа.....	90
§ 34. Туруштун тайылбыр домаа.....	91
§ 35. Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа.....	93
§ 36. Хөй тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактар.....	96

НАРЫН ДОМАКТАРГА БҮДҮН ЧАРТЫК СЕК, ИЙИ СЕК БОЛГАШ ТИРЕНИ ХЕРЕГЛЭЭРИ

§ 37. Нарын домакка бүдүн чартык сек.....	101
§ 38. Нарын домакка ийи сек.....	102
§ 39. Нарын домакка тире.....	103
<i>Чыл дургузунда өөрөнгөн ччулдерин каталтаары.....</i>	<i>105</i>

9 КЛАСС

7 – 8 КЛАССТАРГА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРНИ КАТАПТААРЫ

§ 1. Сөс каттыжыышкыны болгаш бедүүн домак.....	115
§ 2. Деңнелгелерни тускайлаары.....	116
§ 3. Дорт болгаш доора чугаа. Диалог.....	122
§ 4. Чагырышпаан нарын домак.....	126
§ 5. Чагырышкан нарын домак.....	128

ХӨЙ КЕЗЕКТЕРЛИГ НАРЫН ДОМАКТАР

§ 6. Хөй кезектерлиг нарын домактар дугайында билиг.....	131
§ 7. Хөй кезектерлиг чагырышпаан нарын домактар.....	132
§ 8. Хөй тайылбыр домактарлыг (кезектерлиг) нарын домактар.....	134
§ 9. Хөй кезектерлиг чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар.....	141

СТИЛИСТИКА БОЛГАШ ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

СТИЛИСТИКА

§ 10. Ниити билиглер.....	146
§ 11. Ном стили, чугаалажыр стиль.....	147
§ 12. Стиль талазы-биле нейтралдыг сестер, хевирлер, домактар.....	149
§ 13. Чугаалажыр стиль.....	150
§ 14. Эртем стили.....	151
§ 15. Публицистика стили.....	152
§ 16. Албан-херек стили.....	152
§ 17. Чечен чогаал стили.....	153
§ 18. Синонимика – стилистиканың кол өзээ.....	158
§ 19. Лексиканың стиль синонимнери.....	158
§ 20. Грамматиканың стиль синонимнери.....	161

ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

§ 21. Литературлуг дыл болгаш ооң нормаларының дугайында билиг.....	162
§ 22. Фонетика болгаш орфоэпия (шын адалга) талазы-биле нормалар.....	164
§ 23. Лексика талазы-биле нормалар.....	169
§ 24. Грамматиктиг нормалар.....	172
§ 25. Сөстөрни ажыглаарының нормалары.....	175
§ 26. Орфография болгаш пунктуация талазы-биле нормалар.....	179

ДЫЛ ДУГАЙЫНДА НИИТИ БИЛИГЛЕР

§ 27. Ниитилел амыдыралынга дылдың ужур-дузасы.....	182
§ 28. Дыл эртеми база ооң кол адырлары.....	183
§ 29. Дылдарның хөй янзылары. Төрөл дылдар дугайында билиг. Тыва дылдың төрөл дылдары.....	184
§ 30. Бижиктиң тывылганы.....	186
§ 31. Тыва бижик тывылган соонда, тыва дылдың хөгжүлдеси.....	187
§ 32. Тыва дылдың ужур-дузасы.....	191
§ 33. Тыва дылдың шинчээчилери.....	191

5 – 9 КЛАССТАРГА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРНИ КАТАПТААРЫ

§ 34. Фонетика болгаш графика.....	194
§ 35. Лексика.....	197
§ 36. Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгасы.....	205
§ 37. Чүве ады. Демдек ады. Сан ады. Ат орну.....	208
§ 38. Кылыг сөзү.....	214
§ 39. Наречие.....	220
§ 40. Эдеринчилер. Эвилелдер. Артынчылар.....	222
§ 41. Аян сөстери.....	225
§ 42. Синтаксис. Пунктуация.....	227

Учебное издание

*БИЧЕ-ООЛ Монгуш Дончунович
МОНГУШ Доруг-оол Алдын-оолович
БАВУУ-СЮРЮН Мира Викторовна
ОЙДАН-ООЛ Александра Касхоевна*

ТУВИНСКИЙ ЯЗЫК

На тувинском языке

*Учебник
для 8–9 классов
средней школы*

Третье издание

Редактор *З. К. Монгуш*
Художественный редактор *В. У. Донгак*
Технический редактор *В. Ч. Ховалыг*
Компьютерный набор и верстка *Ч. М. Бегзи, Л. А. Ооржак*
Корректор *А. А. Кужугет*